

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA RIBE AMT

1938

UDGIVET AF HISTORISK
SAMFUND FOR RIBE AMT

9. BINDS

3. HÆFTE

BOGLADEPRIS
KR. 4,00

P. HAASE & SØN - KØBENHAVN - 1938

Bebyggelsen og Opdyrkningen i Andst Herred.

Af *Henrik Larsen.*

Hvornaar de første Mennesker kom til Andst Herred vides ikke; fra den ældre Stenalder er intet opbevaret om deres Færden, men meget kan endnu komme for Dage af alt det, som Jorden rummer. Fra den yngre Stenalder findes der i Bække Sogn endnu nogle Langdysser eller Rester af saadanne. Ligeledes har der i samme Sogn været en stor Del Høje, som har indeholdt Enkeltmandsgrave fra Stenalderens yngste Tid. Af Høje kender man ialt ca. 400 i Herredet, hvoraf ca. 140 har ligget i Bække Sogn. Medens disse hovedsagelig synes at have været fra Stenalderen, synes Højene i det øvrige Herred særlig at være fra Bronzealderen. De er dog ikke jævnt fordelt over alle Sognene, nogle Egne, særlig mod Sydøst, Seest og Hjarup Sogne, samt de sydøstlige Dele af Skanderup og Vamdrup Sogne synes fuldstændigt at mangle Høje. Flere af Højene er meget anseelige, nogle har ydet interessante Fund fra den ældre Bronzealder. Hvorvidt der er nogen Forbindelse mellem Højene og den nuværende Bebyggelse kan foreløbig ikke afgøres.

Fra Jernalderen er der kun gjort faa Fund, ved Lejrskov er der under Markflade afdækket en større Gravplads fra den ældre Jernalder, og ved Kisbøl nordlig i

Lejrskov Sogn er der gjort Gravfund fra Folkevandrings-tiden. Endvidere skal der ved Seest være opgravet mindst en Snes ret store Lerkar, der muligvis stammer fra Jernalderen. Det er jo ikke meget, og Herredet danner i saa Henseende en Modsætning til det nærliggende Brusk Herred, hvor Grave og andre Fund fra denne Tid ikke er sjældne. Men man kan næppe heraf slutte, at Andst Herred i Jernalderen har været øde og folketomt. Det har ti Kirkesogne, hvoraf de fleste vel hidrører fra Aarene 10—1100, Herredet maa altsaa alt da have været ret godt befolket, og Befolkningen er vel næppe vandret samlet ind i Oldtidens Slutning. Den er vel lidt efter lidt blevet forøget. Nogle af Sognene er endog ret store. Der findes desuden i Herredet en Del Landsbyer, hvis Navne vidner om, at disse Byer er meget gamle og har været til i Jernalderen, ja maaske i en meget tidlig Del af denne. Forholdene har vel ikke været saa forskellige i Andst og Brusk Herreder; man kan derfor vel antage, at Gravene i det førstnævnte Herred endnu ikke er kommen for Dagens Lys, noget som ogsaa er Tilfældet mange andre Steder. Beboerne var senere for en stor Del jævne Selvejere og har vel altid været det, deres Grave har været tarvelige og lette at overse.

Andst Herred har endnu en Del Skov, og har tidligere haft mere, et Par Marknavne, Store og Lille Bjørnholdt, paa Ure Mark vidner om, at der har været Plads nok til vilde Dyr. Selve Bynavnet fortæller ogsaa, at her engang var udyrket Jord. En Del af Herredet mod Vest og Nordvest har vel i gammel Tid været Hede; Moser og Kær og vandfyldte Arealer har der ingen Mangel været paa. Fra 1683, da Opdyrkningen næppe var mere fremskreden end i Middelalderen, har man Oplysning om Størrelsen af det Areal, som da var Agerland eller kunde ses at have været pløjet. Tallene stammer fra Landmaalingen 1863¹⁾.

¹⁾ Henrik Pedersen: De danske Landbrug . . . 1688.

Herredets Areal er ca. 59.095 Tdr. Land¹⁾, det dyrkede Areal 1683 var 11.594 Tdr. eller ca. 19½ %, hvad jo ikke er meget, det var dog lidt bedre end i Malt Herred, hvor det kun var ca. 14 %. Der var dog en Del Forskel paa de enkelte Sogne og Byer. Man maa endvidere erindre, at der kan være foregaaet Forandringer i Sogdenes og Byernes Grænser, saa Tallene er maaske ikke lige nøjagtige. Bedst opdyrket var Lejrskov Sogn, hvor 31 % af Arealet var Agerland. Derefter fulgte de øvrige Sogne i følgende Rækkefølge: Andst 26 %, Skanderup 23 %, Hjarup 22 %, Seest 21 %, Vamdrup 16 %, Jordrup og Verst hvert 15 % og lavest Gesten og Bække Sogne, hvert med 13 % Agerland.

I Lejrskov Sogn var Jorden til Vraa og især til Højrup mere opdyrket end i det øvrige Sogn. Procenttallene var henholdsvis 37 og 57 %, det sidste Tal er usædvanligt højt, jeg ved dog ikke af, at her er sket Forandringer i Grænsen. I Ferup og Egholt (med Agersbøl og Hundsholt) var 23—24 % af Jorden dyrket, i Ure 30 % og i Lejrskov med Gaardene Hvolbøl og Asbøl 31 %, det er ligesom Sognets Gennemsnit. I Andst Sogn havde de 3 Byer, Store Andst, Gamst og Lille Andst, ca. 30—31 % opdyrket Jord, medens de øvrige 3 Byer, Gejsing, Roved og Glibstrup kun havde 19—21 %. I Skanderup Sogn var af Sognebyens Jord ca. 20 % opdyrket, og det samme var Tilfældet i Ejerlavet Dollerup-Nagbøl. Derimod var af Lunderskov og Geldballes Marker, der nu danner et Ejerlav, ca. 30 % af Jorden dyrket.

Fra gammel Tid af var de fleste Bymarker i Andst og omliggende Herreder delt i eller ansat til et vist Antal Ottinger. Denne Inddeling er vist meget gammel, i 1258 nævnes saaledes Ottinger i Møgeltønder²⁾. Det Gods, som

1) Kinch: Ribe Byes Historie 1,67.

2) Trap, 3. Udg. V., 776, fradraget 1205 Tdr. Land for Torsted i Verst Sogn, som 1683 er opført under Egtved Sogn.

Kronen 1392 fik tilligemed Hundsbæk, var for en stor Del ansat til Ottinger¹⁾). En saa udbredt Inddeling maa sikkert være meget gammel. Da den Agerjord, som oprindeligt hørte til en Otting, vel nogenlunde har været den samme i alle Byer, i alt Fald i samme Herred, kan man af den Jord, der 1683 hørte til en Otting, se, om denne er forøget mere i den ene By end i den anden. I de Byer, hvor der hørte meget Jord til en Otting, skulde der altsaa have fundet en stærk *Udvidelse* af det dyrkede Areal. I Andst Herred kender man Byernes Ottingeantal fra Matriklen 1662, naar der da var Skov til Byen, idet der angives, hvor mange Krone-, Selvejer- og Præsteottinger der fandtes i Byerne, og hvor megen Skov, det vil sige Svins Olden, der kom paa hver Otting. I Koldinghus Lensregnskaber finder man ogsaa i Oldenaarene Skovene takserede til saa og saa mange Svin til hvert Otting, samt ikke sjældent nogle ekstra Svin til de Gaarde, hvis Skovparter var bedre end de andres. Da der ikke var Skov til alle Byerne, savner man Oplysning for nogle af disse. Den By, hvor der 1683 hørte mindst Agerjord til hver Otting, var Skanderup, der havde 48 Ottinger og 549 Tdr. Agerland, det bliver ca. 11½ Td. til hver Otting. Det er muligt, at der, da denne Skyldsætning blev indført, er blevet regnet mindre til en Otting, men dette kan nu ikke afgøres. Mere er der vel næppe blevet regnet, thi i saa Fald maa Agerbruget være gaaet tilbage, og det dyrkede Areal have været større ved Middelalderens Begyndelse end ved dens Slutning, ikke alene i Skanderup, men ogsaa i andre Byer, hvor Arealet pr. Otting er næsten lige saa lavt som i denne By. I Dollerup-Nagbøl gik der ca. 15 Tdr. Land til hver Otting, i Geldballe ca. 18½ og i Lunderskov ikke mindre end 29½ Tdr. Land. I Skanderup skulde der alt-

¹⁾ O. Nielsen: Malt Herred 81.

saa i Middelalderen ikke være taget megen ny Jord i Brug, medens der derimod i Lunderskov, der dog kun var paa 10½ Otting, har fundet en stærk Opdyrkning Sted. Seest, der bestod af 2 Ejerlav, Neder- og Overholm, hver med sine Marker, angives at have 18 Ottinger, hvad der er meget lidt, da Byerne havde 812 Tdr. Land, det giver ca. 45 Tdr. Land til hver. Hvis Tallet 18 er rigtigt og gældende for begge Byer tilsammen, da har her i Middelalderen fundet en meget betydelig Forøgelse af Agerjorden Sted. De to Byer ligger temmelig nær ved hinanden mod Nord i Sognet og nordlig i deres Mark. Syd for dem ligger ikke saa lidt Jord, som tildels endnu bærer Skov, den er vel først sent blevet taget under Plov. I Andst Sogn gik der i Noes-Gejsing 13 Tdr. Land til en Otting, i Store Andst 17, i Glibstrup 19, i Lille Andst muligvis 20, men i Roved ca. 27 Tdr. Land. Antallet af Ottinger i Lejrskov kendes ikke, det synes dog at have været lige saa stort som i Skanderup. Præstegaarden havde 4 Ottinger Jord og ca. 52 Tdr. Land Agerland, det giver 13 Tdr. til hver Otting. I Gamst havde Præstegaarden 3 Ottinger og 59 Tdr. Land. Verst havde 9 Ottinger og 387 Tdr. Land¹⁾, det bliver ca. 43 Tdr. til hver Otting. Hjarup havde 530 Tdr. Land og ca. 32 Ottinger, det bliver ca. 16½ Td. Land til hver Otting. Denne By siges 1683 at have Mangel paa Jord.

Hvor gamle er vore ældste Bynavne? Thi om Byernes Alder gaar det vel ikke an at spørge, hvad man vel egentlig burde, thi Byerne kan jo skifte Navn, hvad der haves flere Eksempler paa. I Malt Herred nævnes saaledes 1392 i Skødet paa Hundsbæk en By Ersleue, som nu ikke kendes; man maa næppe tro, at den er forsvundet, da den var ret stor, til Gaarden hørte 16 Ottinger paa dens Mark. Snarere maa man tro, at den har forandret Navn. Dette

¹⁾ Desuden en Otting, der hørte til Hustedgaard.

er Tilfældet med Byen Folding, som nu hedder Nørbølling. Muligvis er Byernes Gaarde i disse to Tilfælde blevne flyttede, men Jorderne er dog de gamle, og det er jo samme Ejerlav. I Andst Herred har man ligeledes et Eksempel paa, at et Ejerlav kan skifte Navn, nemlig Lejrskov. Efter denne By har Sognet sit Navn, og paa dens Mark noget østen for Byen ligger Kirken; men Sognet hed tidligere Erst Sogn. Nu ligger der, eller laa i alt Fald tidligere, da Byen blev udskiftet, ingen Gaarde ved Kirken. Noget Jord lige ved denne tilhørte Kirken, noget andet laa til Præstegaarden. I Lejrskov Ny Vang nævnes i Markbogen noget Jord, som kaldtes Erst, som var Særjord og tilhørte 2 Mænd i Lejrskov. Norden for laa noget andet Særjord, som tilhørte 3 andre Mænd i Lejrskov. Derefter nævnes Kirketoften, noget i Forvejen er nævnt Kirkebjergs Agre. Der kan næppe være Tvivl om, at disse Særjorde har ligget i Nærheden af Kirken¹⁾. Gaardene laa da i Lejrskov, men det, at de har Særjord herude, kan tyde paa, at de engang har ligget her; nogle af dem synes heller ingen Toftejord at have i Lejrskov. Om det er denne Bebyggelse, der oprindeligt har baaret Navnet Erst, eller muligvis Lejrskov By, hvad maaske ogsaa kan være Tilfældet, skal jeg ikke her komme ind paa.

Blandt de ældste Bynavne maa de med Endelserne -sted og -ing være. Med sidste Endelse findes i Herredet kun 2 Byer, Revsing og Gejsing. Den første, der ogsaa synes at være kaldet Revsinghoved, var en mindre By med smaa Gaarde, hvis Mark 1683 siges overalt at være sandig med Stengrus, Jorden fik Taksten værst.

Byens Mark strakte sig ned mod Vejen By og Aaen, og denne By havde visse Rettigheder i dens Hede. Byen ligger ogsaa i en Udkant, saa den er vel en forholdsvis

¹⁾ I Danske Atlas (V, 962) omtales ligeledes nogen Jord, der hed Erst. Den siges at ligge nærmere Byen end Kirken.

sen Bebyggelse. Gejsing ligger derimod anderledes centralt mellem Andst og Lejrskov, den har Skov, der strækker sig et godt Stykke mod Nord, længere end Skoven til Andst, der dog maa antages at være en gammel By. Denne By synes ikke at være nævnt i gamle Dokumenter, men Navnet paa Byen Gesing i Skærbæk Sogn, der muligvis er samme Ord, skrevet tidligere Gæsingh eller Gesingh. Det er derfor muligt, at Gejsing ogsaa tidligere har heddet saaledes. I saa Tilfælde kunde man spørge, om Ordet »Ges«, hvoraf Gesing vel er en Afledning, har noget at gøre med det Ord, der danner første Led i Navnet Gesten, hvor sidste Led maaske er Ordet Tun¹⁾, Navnet skrives tidligere, ca. 1330, Gesten. Der findes 2 Byer, Vester-Gesten, der tidligere hed Lillegesten, og Øster-Gesten, der kaldtes Møgelgesten, Gaardene i den sidste havde en stor Del Jord i Vester-Gesten Mark og er vel derfor Udflyttergaarde fra denne By. Gesten ligger mod Nordvest, det vil sige udenfor Gejsing og ud mod Heden, deres Marker støder op til hinanden, saa en Forbindelse kan være mulig. Den anden gamle Endelse er -sted, den kan sikkert siges at være ældre end Endelsen -lev, der maa antages at stamme fra omkring Aar 500 eller maaske for Jyllands Vedkommende noget senere. Thi medens det Personnavn, som -lev-Navnene er sammensat med, ofte endnu i Middelalderen og senere har sin gamle toleddede Form, saa er det i Reglen i -sted-Navnene alt i de ældste Kilder sammentrukket til en Stavelse, f. Eks. Anzstalh (1231), Ersteth og Wyrsteth (ca. 1330), Seest (1428), dog hedder Kobbersted i Aller Sogn i Tyrstrup Herred omtrent som nu, Kopærstath i Kong Valdemars Jordebog. Dette Bevis for deres Alder er dog kun gyldig, hvis disse Navne er sammensat med et Personnavn, hvilket jo almindelig an-

¹⁾ Saaledes Aug. Fr. Schmidt i Aarbøger for Ribe Amt 1923, 88 ff.

tages. Af disse Navne kendes følgende i Herredet: Erst, Gamst, Seest, Verst, Store Andst samt Lille Andst. Torsted, hvoraf en Del regnes til Verst Sogn, er i Matriklen 1688 henført til Egtved Sogn i Jerlev Herred, hvorfor jeg undlader det her. Husted i Verst Sogn er vel Hussted og et yngre Navn. Den var 1683 en Gaard, der havde en Del af sin Jord paa Verst Mark, og den kan formodes at være udflyttet fra denne By. Med Undtagelse af Erst (Ersted), hvilket Navn bæres af en By i Aarestrup Sogn i Aalborg Amt, forekommer de øvrige 4 Bynavne vist ikke ellers i Danmark.

Har der været andre nu forsvundne By- eller Ejerlavnavne endende paa -sted, som nu har et andet Navn, i Herredet? Man maa vist antage det, det synes urimeligt at formode, at de nævnte faa -sted-Byer i længere Tid skulde have været Herredets eneste Byer eller Bebyggelse, da ingen af de andre Navne med Undtagelse af de to -ing-Navne kommer dem nær i Alder. Man maa antage, at Befolkningen og dermed Byernes Antal er tiltaget jævnt gennem hele Jernalderen. Desuden ligger her og andre Steder Byerne med de gamle Navne ofte saa isole-rede, at man næppe kan tænke sig, at Befolkningen har bosat sig i saa lang Afstand fra hinanden. Desuden maa Danmark ved Vikingetogenes Begyndelse have haft saa stor en Befolkning, at den næppe alene kan have boet i Byer med gamle Endelser. Disse har rimeligvis heller ikke haft saa mange Gaarde som senere. Man maa derfor tro, at nogle -sted-Navne af en eller anden Grund er forsvundne ligesom Erst, det ligger nær at tænke paa de større Byer, selv om ogsaa nogle af de smaa kan mistænkes, men hvilke kan blive vanskeligt at sige. Skanderup, der ved Oldtidens Slutning med sine 48 Ottinger var en stor By, har sikkert været til længe før. Hjarup, der havde ca. 32 Ottinger og var et Sogn for sig selv, har rimeligvis ogsaa en lang Fortid. Man kan ogsaa tænke

paa den ene af de to Byer Vamdrup, den anden er vel saa en Torp udgaaet fra den ældste. Forholdene her kan sammenlignes med dem i Seest, hvor der var to Ejerlav, Over- og Nederholm, hver med sine Marker, dog er det gamle Navn bevaret her, muligvis fordi de to Byer laa saa nær ved hinanden, at de kan siges at være en By, hvorfor man kunde benytte samme Navn om dem begge.

Med Endelsen -lev findes der ingen Navne her i Herredet, skønt denne Endelse træffes baade i Bruske og Jerlev Herreder; i Malt Herred vides der, som foran nævnt, at have været et Navn.

Derimod findes der i Herredet over en halv Snes Torpbyer, hvoraf flere er temmelig store og derfor i Almindelighed maa anses for at være gamle. Enkelte enlige Torper er maaske forsvundne, en saadan har maaske givet Hostrupbjærg, der 1683 nævnes i Markbogen for Verst, Navn. Flere af disse Byer har givet Navn til et Sogn, deres Navne, der er nævnt i Ribe Oldemoder, skrives der ca. 1330 saaledes: Wamthorp, Hyarthorp, Jorthorp og Skantthorp, to af Byerne nævnes ca. 1231 i Kong Valdemars Jordebog: Scandthorp og Hyarthorp. Hvad betyder nu disse Navne? I Almindelighed antages Torpnavnene at være sammensat med et Personnavn, der staar i Genitiv. Men er dette Tilfældet her? I alt Fald synes Navnet ikke at staa i Genitiv.

Adskillige Byer har Navn efter en eller anden Genstand eller Ting i Naturen, en Skov, en Aa, en Bakke eller lignende. Disse Navne er ofte ret unge, nogle af dem bæres af Smaabyer og Gaarde.

I Andst Herred findes flere Navne, der ender paa -bøl, baade By- og Gaardnavne. Endvidere er forskellige af disse Navne nu forsvundne. Nagbøl og Knudsbøl er Byer, den sidste har dog engang været en Herregaard, dog har der maaske ogsaa ligget andre Gaarde eller Bol her. Nagbøl havde 1683 Markfællesskab med Dollerup, denne

havde 11 $\frac{1}{2}$ Otting, Nagbøl 20 $\frac{1}{2}$, den var altsaa den største af Byerne. Knudsbøl siges 1579 at have 8 Ottinger¹⁾. Nagbøl maa paa Grund af Fællesskabet med Dollerup antages at være Gaarde udflyttede fra denne eller maaske fra en tredie nu forsvunden By. Det omvendte er næppe sandsynligt, dels er, som det vil fremgaa af det følgende, Navnene paa -bøl meget unge, dels laa den største Del af Byernes fælles Mark nord for Dollerup, langt fra Nagbøl, der laa helt imod Syd. Knudsbøl er formodentlig ogsaa en ung Bebyggelse opstaaet paa Jordrup Mark eller Græsgang. Navnet Knud er vist ret ungt i Danmark, utvivlsomt først indkommet med Knytlingernes Kongeslæggt, som skal have Navn efter Hardeknud, Gorm den gamles Fader.

Hvolbøl, Asbøl og Agersbøl i Lejrskov Sogn er Gaarde, det samme er Tilfældet med Tersbøl i Verst Sogn. De to førstnævnte havde Jord i Lejrskov Mark og er vel Udflyttergaarde fra denne By. Disse to Gaarde er derfor næppe gamle, de andre vel heller ikke.

Men der har været andre Ejendomme, som nu er forsvundne eller igen flyttet ind i en eller anden By, hvis Navne endte paa -bøl. I Bække Sogn nævnes i et Skøde, dat. 25. Okt. 1583, Kvodbøl Byggested²⁾, som ikke siden omtales. Til det synes at have hørt et Enemærke, liggende Sydøst for Bække, her har maaske Kvodbøl engang ligget. Sin meste Jord har Gaarden vel haft i Bække Mark. Ved Skanderup Kirke, Nordvest for denne paa Nagbøl Hede, laa tidligere Skanderup Præstegaard, der skal have heddet Tamisbølle efter en katolsk Præst, som boede her og blev slaaet ihjæl af Nagbøl Bymænd, fordi han ikke vilde flytte Gaarden ind i denne By, paa hvis Mark den havde sin øvrige Jord. En af hans Eftermænd gjorde det saa

¹⁾ Berigtelse til Mageskifte 20. Marts 1579 med Henrik Holck.

²⁾ Kronens Skøder 1, 271.

senere¹⁾). Paa Gamst Mark nævnes i Markbogen Klobøl Fald og for Enden af dette en Toft, der tilhørte to Gaarde i Byen, Faldet var derimod delt mellem Byens Gaarde. Disse to Gaarde har rimeligvis en Tid ligget herude og baaret Navnet Klobøl.

I Lejrskov Sogn findes nu mod Nord en Bebyggelse, der hedder Kirsbøl (Kisbøl). Nogen By eller Gaard nævnes ikke i Matriklen 1688, men i Markbogen for Jordrup Sogn og By, der ligger lige Nord for Lejrskov Sogn, nævnes nogle Agre og Fald, tildels Jord opbrudt af Heden, der kaldtes Kisbøl, samt en Toft, som tilhørte en Gaard i Ure. I Engtakseringen nævnes, at 2 Mænd paa en Gaard i Ure havde en Toft, kaldet Kisbøl Toft, hvori kunde avles 5 Læs Mosefoder. Af Modelbogen ses det, at 2 Gaarde i Ure havde Jord paa Jordrup Mark. Her ude har altsaa ligget en lille By, bestaaende af et Par Gaarde, der bar Navnet Kisbøl, som formodentlig alt da tillige har haft Jord i Ure Mark, hvorfor de siden er bleven flyttede ind til denne By. Hvorfor Jorden senere er blevet maalt til Jordrup Sogn, kan jeg ikke afgøre.

Om Præsten i Tamisbølle siges det, at han blev dræbt, fordi han ikke vilde flytte Præstegaarden ind til Nagbøl By. Denne Meddelelse giver utvivlsomt Oplysning om, hvorfor flere af disse nævnte Gaarde er forsvundne fra deres Plads ude paa Marken. Beboerne i Byerne har været imod, at man saaledes flyttede Gaarde ud paa deres Mark eller deres Græsgang og har ved alle Midler søgt at forhindre det eller faa dem til at flytte hjem igen til Byen. Dette er vel ogsaa Grunden til, at et lille Bol med 6 Tdr. Land i Vamdrup Sogn 1683 kaldes Knurreborg Bol.

Endelsen -bøl findes ogsaa mange andre Steder baade i Ribe Amt og udenfor. I Malt Herred er der saaledes flere Byer med denne Endelse, i Skadst Herred ligger

¹⁾ Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 2 R. 1, 13.

Sognebyen Nebel, i Vester Horne Herred ligger Nørre Nebel Sogn og By, tidligere skrevet Nybøl. Byen havde Markfællesskab med Præstebølle, Hundhale og Gaarden Bolkjær, tilsammen dannede disse et Ejerlav, der 1683 havde en Kirke, 23 Gaarde og 388 Tdr. Agerland¹⁾). Navnet Nybøl maa være ungt, maaske yngre end Præstebølle, der jo stammer fra den kristne Tid. Man maa derfor antage, at det hele Ejerlav har haft et andet Navn tidligere, hvilket kan jeg ikke sige, men som Marknavne findes 2 Navne med Endelserne -um. I Brusck Herred, grænsende op til Andst Herred, ligger V. Nebel Sogn og By med Kirke, Mølle, 18 Gaarde og 547 Tdr. Land dyrket Jord. Andre Byer fandtes ikke i Sognet. Sydvest for Byen er der fundet 6 Guldberakteater fra den senere Jernalder. Bebyggelsen i Sognet er næppe yngre, men Navnet, 1231 Nybøl, kan ikke være saa gammelt. Dette Navn maa tillige med de andre Bynavne, der hedder Nebel, være et Bevis for, at Byer eller Ejerlav kan skifte Navne. Tillige vidner de om, at Navnene paa -bøl ikke kan være ret gamle.

Byerne i Andst Herred synes, hvad enten deres Navn har den ene eller den anden Endelse, ikke at være meget regelmæssige anlagte. Gaardene ligger ofte spredte²⁾), de har ikke sjælden store Tofter, ofte med 2—3 Tdr. Agerland, foruden at der i dem tillige kunde være Eng. Tofterne var vist for det meste indhegnede og var ikke som i mere regelmæssige Byer ordnede i Agerskifter. Deres Størrelse stod vist ikke altid i Forhold til Gaardenes Størrelse, men det kan skyldes senere Aarsager. Kan disse store Tofter oprindeligt være bestemte til Kvæget, maaske især det unge? Og vidner de om, at Beboerne her i Skoveggen, hvad Andst Herred nok kan kaldes,

¹⁾ Markbog Nr. 751.

²⁾ I Hjarup ligger de dog nær ved hinanden.

oprindelig lagde mere Vægt paa Kvægavl end paa Agerbrug?

Har Befolkningen fra et Nabohæred bredt sig til Andst Hæred, eller er dette og de omliggende Hæreder samtidig blevne befolkede ved en Indvandring? Herom kan man endnu ikke dømme, blandt andet er de arkæologiske Fund endnu for faa, derfor vil jeg lade dette Spørgsmaal hvile. Det har sikkert været jævne Bønder, der har bosat sig her og antagelig flere sammen, siden Befolkningen senere boer i Landsbyer og ikke i Enkeltgaarde¹). Byerne har dog næppe været saa store som nu. Vi ved heller ikke, om de første Byer har baaret nogle af de Navne, som maa anses for de ældste i Hæredet, nemlig de med Endelserne -sted og -ing, eller om de har haft helt andre Navne.

De fleste af Byerne med et gammelt Navn synes at ligge i en Række, saaledes Lejrskov eller Erst, Gejsing, Andst og Gamst. De to sidste ligger usædvanlig nær ved hinanden. Verst ligger dog noget afsides fra de nævnte Byer, skilt med mellemliggende Skove fra dem, men Verst ligger ikke langt fra den Vej, som fører fra Lejrskov og mod Nordvest til Bække Sogn og videre. Skylder den Vejen sit Anlæg? Noget bestemt herom og om Vejenes Indflydelse paa Bebyggelsen kan man dog næppe endnu sige. Seest ligger noget fra de nævnte gamle Byer, tæt ved Byen, men Nord for Aen ligger dog Kolding og Harthe, som trods sit nye Navn maaske kan være en gammel By. Syd og Sydvest for Seest har der utvivlsomt ligesom senere været Skov, idet der er langt til de nærmeste Byer Hjarup og Skanderup. Seest synes endvidere at have meget Agerland i Forhold til sit Ottingeantal, Jorden her er altsaa sent

¹) Dog kan maaske, hvis -sted-Navnene er sammensat med et Personnavn, dette tyde paa, at man har bosat sig paa Enkeltgaarde.

opdyrket. Skoven har strakt sig videre mod Syd til Ødis og Taps, her er der paa en stor Strækning ingen Byer. Mod Vest har denne Skov formodentlig strakt sig hen til den store Farrisskov og dannet Grænsen for Herredet mod Syd. De store Byer Hjarup og Skanderup kan antages at være gamle Byer, det ene Vamdrup maaske ogsaa. Nægbøl er, som før sagt, anlagt paa Dollerup Mark eller Græsning. Lunderskov og Gjeldballe havde tidligere fælles Skov, men derimod hver sin Mark. Skoven laa og ligger østen for Gjeldballe og langt fra Lunderskov. Dette Fællesskab kan muligvis hidrøre fra, at de to Byer engang har været et Ejerlav. Men hvilken af Byerne er den ældste? Gjeldballe var den største, havde 17½ Otting og siges i Modelbogen at være bekendt for sin gode Jord. Men Navnet er vist ikke gammelt, Endelsen -balle bruges ofte om en Del af en By. Lunderskov havde kun 10½ Otting, heller ikke dette Navn synes at være gammelt. Gaardene havde gennemsnitlig over 50 Tdr. Agerland i Lunderskov, men kun ca. 27 Tdr. i Gjeldballe, men heraf kan maaske ikke udledes noget. I Skanderup var Gennemsnitsstørrelsen ca. 32 Tdr. Land. I Gamst var Gennemsnittet ca. 60, i Store Andst ca. 47 og i Lejrskov ca. 51 Tdr. Land, efter dette synes de gamle Byer i Reglen at have store Gaarde, maaske fordi de stammer fra en Tid, da der endnu var Jord nok andetsteds at opdyrke for yngre Sønner. Efter dette skulde Gjeldballe være yngre end Lunderskov, hvad jo ogsaa Navnet synes at sige. Men om dette med Gaardenes Størrelse altid passer, er ikke sikkert, andre Forhold kan gøre sig gældende.¹⁾

Fra Store Andst er vel Roved og Lille Andst blevne bebyggede, Gaardene i disse to Byer havde store Tofter,

¹⁾ Ved Gaard maa man ikke forstaa, hvad man nu kalder et Landbrug, en Ejendom eller lignende. Der kunde være flere Beboere med hvert sit Landbrug paa en Gaard.

ofte med 20—30 Acre i hver. Gaardene i Roved er gennemsnitlig betydelig mindre end i Lille Andst, det skulde altsaa sige, at den er den yngste af disse to Byer. Da den ligger mellem Store og Lille Andst er det muligvis rigtigt, da den ellers, hvis den var den ældste, havde faaet Navnet Lille Andst. I Lejrskov Sogn har Bebyggelsen fra Lejrskov Ejerlav bredt sig mod Nord. Ved Vejen til V. Nebel ligger Højrup og Ferup, ved Vejen til Verst ligger Egholt, mellem disse Byer ligger Ure og Vraa, der vist maa antages at være yngre Byer. Nord for Ure er der jo ved Kisbøl fundet Grave fra Folkevandringstiden, men om disses Forhold til den nuværende Bebyggelse kan intet siges med Sikkerhed. De kan jo stamme fra de første Beboere i Jordrup, der maaske er en gammel Rydning i den store Skov, som engang maa have ligget her. Fra Byen er der nemlig over $\frac{3}{4}$ Mil til den nærmeste By V. Nebel mod Øst og endnu længere til Egtved i Jerlev Herred. Paa Jordrup Udmark maa engang Knudsbøl være bygget.

Om Gejsing og Gesten er tidligere talt. Her kan tilføjes, at Gaarden Noes havde Markfællesskab med Gejsing. I denne Bys Mark nævnes i Markbogen Tøsbøl eller Tysbelle Toft, som tilhørte en af Gaardene i Byen, det er maaske den gamle Toft til en Gaard, der senere er blevet flyttet ind igen. I Gesten Sogn nævnes 1329 Gaarden Gestenskov. Mod Nord i dette Sogn ligger Ravnholt, meget nærmere ved Verst end ved Gesten og ved den tidligere omtalte Vej, der fra Lejrskov førte mod Nordvest. Er den en Udflytterby fra Verst eller bygget paa denne Bys Udmark? Muligvis kan der svares nej til begge disse Spørgsmaal, idet der rimeligvis har været en Tid, da enhver kunde slaa sig ned paa udyrkede Strækninger i Landet, naar han kun betalte Kongen, hvad der tilkom denne. Hvorledes Byerne senere er blevet enige om at dele Jorden mellem sig, Heder og Skove, bliver saa igen et andet Spørgsmaal, der ikke bliver let at besvare.

Bebyggelsen i Bække Sogn har vist oprindelig ikke haft meget at gøre med den i Andst Herred. Bække og Asbo er rimeligvis anlagt ved Landeveje, som gaar igennem Sognet. Bække er vel den ældste, den havde store Gaarde, Asbo derimod smaa. Den tredie Bÿ, Kragelund, ligger derimod ved den foran omtalte Vej, her var Gaardene store.

Kapelbanken i Thorstrup Sogn.

Af K. Høgsbro Østergaard.

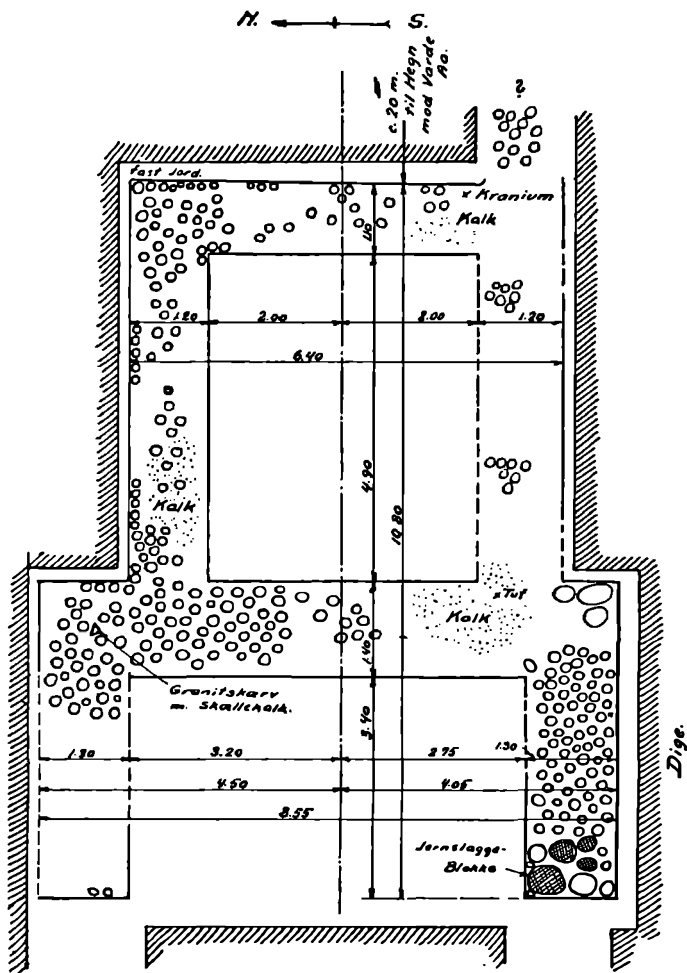
I den sydøstlige Del af Thorstrup Sogn, ca. 7 km nordøst for Varde, ligger der paa Skrænten ud mod Varde Aa et Sted, som i daglig Tale kaldes »Kavelbanke«. Stedet er kendt fra Præsteindberetningen til Ole Worms 1638, hvor det kaldes »Cappelbierre«. Paa det medfølgende Kort over Sognet angiver Sognepræsten Stedet med følgende Notits:

»Cappelbierre, paa hvilket S. Birritis cappel i forstum Tid haffver veret bygt och neden for i en Eng findis en Kilde S. Birittis Kilde kaldet hvilcken i gammel tid haffver verret holdett før en helligdom, som de gamle nu be-retter.« —

Stedet nævnes ogsaa i Indberetningen til Reesen 1687, men her kaldes Kilden »St. Gertruds Kilde« og Kapellet »Thorstrup Kapel«.

Stedet er let kendeligt ved de talrige røde Munkestensbrokker og Tagstensstumper, som findes spredt i Overfladen.

Da jeg i 1935 besøgte Stedet, var man begyndt at grave Sand lidt nordligere end det med Murbrokker oversaaede Terræn. Her blev jeg opmærksom paa, at der i Sandgraven ragede en Dynge Sten frem, og oveni Dyn-gen laa et Stykke Granit med Skælkalk. En Gravning blev foretaget med Nationalmuseets Billigelse og efter velvil-

lig Tilladelse af Ejeren, Hr. Laurids Petersen, Sig. Det viste sig, at Stenene laa i en Rende i Jorden ca. 1.2—1.5 m bred og 0.8—1.00 m dyb, tæt sammenpakket i blandet Jord. Ved fortsatte Gravninger, hvor jeg blev hjulpet af nuværende Sognepræst i Maugstrup, E. Dalberg, var det muligt at følge Stensætningen ganske nøje, da den var

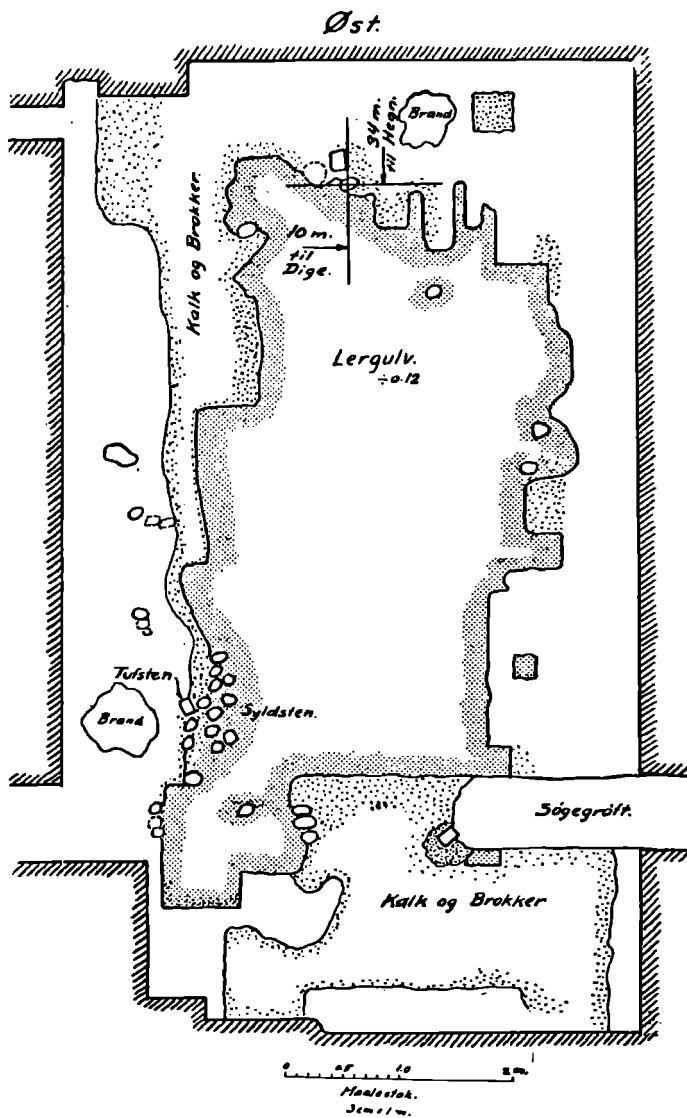
vel bevaret. Paa de Steder, hvor Stenene var mindre talrige, viste Rendens omgravede Jord sig at være skarpt adskilt fra det udenfor liggende uomgravede Sand. Efter at Pløjelaget var fjernet, blev en Opmaaling foretaget (se Tegningen Fig. 1), der viste, at der uden Tvivl er Tale om et Fundament til et romansk Kapel eller Kirke, idet Dimensionerne svarer paa det nærmeste til de af Helms opmaalte mindre Tufstenskirker. Som anført paa Tegningen fandtes der i Fundamentets sydvestlige Hjørne flere Jernslaggeblokke. Endvidere fandtes der flere Steder i Fundamentets Overflade smaa Stykker af Tufsten og Mørtel af Skælkalk.

Nogen Gulvflade kunde ikke paavises. Fundamentet slutter skarpt i den angivne Afstand fra Koret mod Vest (3.40 m). I det nordvestlige Hjørne var der, inden Undersøgelserne begyndte, fjernet ca. $1\frac{1}{2}$ Læs Sten, men Længden af Fundamentet kunde dog ogsaa her konstateres. I Korets Syd væg var der aabenbart ogsaa fjernet Sten; her var Linierne noget usikre.

Ved Korets sydøstlige Hjørne, tæt under Pløjelaget lidt inde over Fundamentet, fandtes et Kranium, som af Hr. mag. scient. Thydsen Meinertz ved Universitetets Laboratorium for sammenlignende Anatomi bestemtes til at være af et nyfødt Barn. Hvornaar det er begravet, kan der ikke siges noget om. Der var ingen Spor, der kunde give en Tidsbestemmelse.

I det hele taget fandtes der under Udgravningen ingen Ting, der kunde give noget Bidrag til en Tidsbestemmelse ud over de anførte Rester af Tuf og Skælkalk.

Derefter foretog jeg en Undersøgelse af det syd for liggende Omraade, hvor Jorden var overstrøet med Mur- og Tagstensbrokker. Her havde Ploven udslettet næsten ethvert Spor af Fundamentet. Kun en halv Tufsten og ca. 12 Marksten laa tæt samlet i det nordvestre Hjørne af en rektangulær Flade af sandblandet Ler, ca. 4×6 m (Læng-

deretning Øst—Vest). I Leret var der talrige Brokker af røde Mursten og Tagsten. Tykkelsen af Lerlaget varierede meget — dybt inde i Midten — ca. 10—12 cm i Kanterne. Længs Kanterne, der var ødelagt af Ploven, fandtes foruden den før nævnte Gruppe af Syldsten enkelte andre raa Marksten indlejret i Ler og megen Mørtel af Skælkalk. Fra dette Sted er der i forrige Aarhundrede blevet fjernet en hel Del Munkesten til Brug ved Opbygningen af en Gaard i Sig. Kun enkelte halve Munkesten fandtes nu i Terrænet. Trods de forstyrrede Forhold blev en Opmaaling foretaget (se Tegningen Fig. II). Der var ingen Spor af Ildsted eller Potteskaar eller Straa i Leret.

Omkring dette Sted har man tidligere opgravet Skeletter. Et Kranium og et Laarben var henlagt ved Diget, da jeg undersøgte Stedet. Ved en Undersøgelse tæt sydvest for den omtalte Lerflade fandtes da ogsaa en Grav (Fig. III) med et nogenlunde velbevaret Skelet (Højde

ca. 157 cm). Hovedet laa mod Vest, ca. 80 cm under Pløjelaget. Graven var ca. 1.75 m lang, 60 cm bred og 1 m dyb.

Der var ingen Spor af Kiste eller andre Ting, kun et tyndt sort Lag omkring Kraniet.

Det er selvfølgelig vanskeligt at vurdere de her skildrede lagttagelser, da der er saa lidt bevaret, men enkelte Ting mener jeg dog med en vis Sandsynlighed at kunne hævde. Der har uden Tvivl ligget et romansk Kapel eller Kirke paa Kapelbanken. Fundamenternes Bredde og hele Form synes at tyde paa det. Det kan ikke have haft Navn efter St. Birgitte, da hun først er kaaret som Helgen 1391. Fundamenternes hele Karakter peger hen paa en ældre Tid, og der findes ingen Kirker eller frit liggende Kapeller opkaldt efter hende her i Danmark. Derimod findes der 15 Kirker eller Kapeller indviet til St. Gertrud iflg. Ellen Jørgensens Undersøgelser («Helgendyrkelse i Danmark», Side 140—141). Foruden disse, som har været beliggende i Købstæderne, kan ogsaa nævnes Vind Kirke i Ulvborg Herred (Trap 3. Udg. V. B. S. 593) og Gjettrup Kirke i Revs Herred (Trap IV. B. S. 293, s. Udg.). St. Gertrud nævnes ogsaa i Forbindelse med Kildedyrkelse (Wulff: Nøgle til Almanakken), hvad heller ikke er Tilfældet med St. Birgitte. Det forekommer mig derfor antageligt, at det romanske Kapel har været indviet til St. Gertrud og knyttet til Kilden af samme Navn som nævnt i Præsteindberetningen fra 1687. St. Gertrud er født 626 i Flandern og død den 17. Marts 659, hvorfor hendes Mindefest fejres den nævnte Dag. Fra Nederlandene er hendes Dyrkelse over Nedertyskland kommet herop til Danmark, og at hun har været dyrket ogsaa her i Vestjylland, tyder den St. Gertrudsfigur paa (Fig. IV), som nu findes paa Nationalmuseet, men oprindeligt stammer fra Darum Kirke. Hun var bl. a. de rejsendes Helgeninde og ved Afskeden drak man St. Gertruds Skaal. Hendes Navn lever endnu i Udtrykket: »Glansen er gaaet af St. Gertrud.«

Om den anden Bygning af Munkesten med Tegltag saa har været det i Præsteindberetningen af 1638 omtalte St.

Birgittes Kapel, kan ikke afgøres ud fra de fundne Rester. Det k a n være et Rejseherberge eller en Tiendelade — men i sidste Tilfælde forekommer Dimensionerne mig at være noget smaa. (Angaaende dette Punkt se O. Nielsens Formodning i hans Bog om Nørholms Historie S. 7).

Den gamle Kapelbanke med Kilden er i hvert Tilfælde et historisk Sted, som bør bevares i Erindringen, selv om de ydre Spor nu næsten er forsvundet. Med min Undersøgelse og denne Redegørelse har jeg gerne villet bidrage hertil.

Sankt Gertruds Kilde i Torstrup.

Af *H. K. Kristensen.*

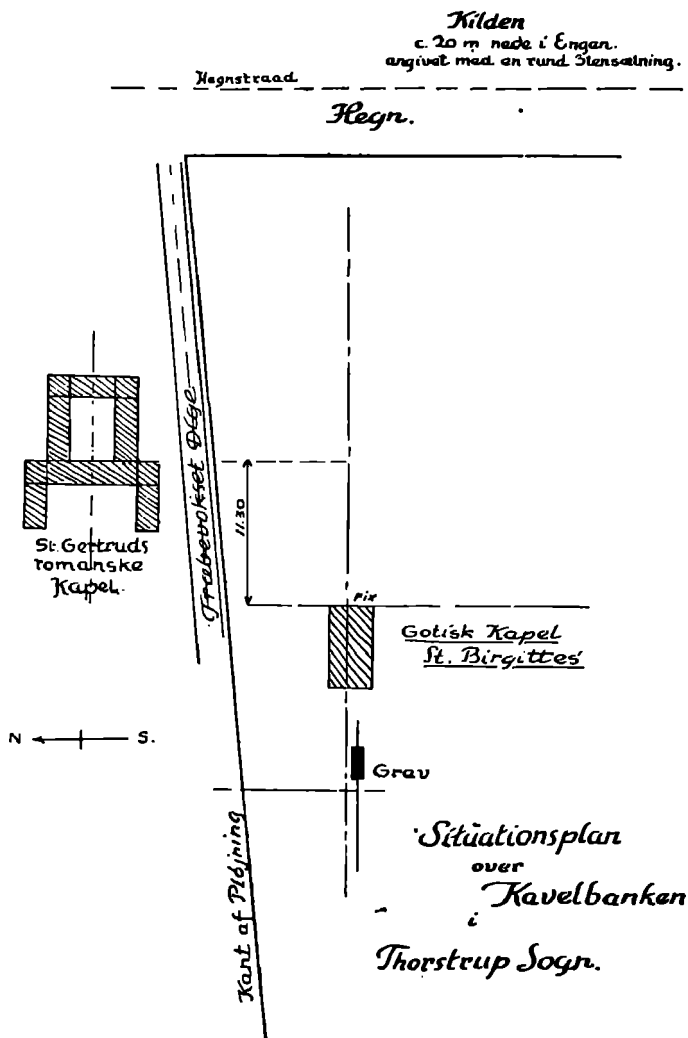
Lige til vore Dage har der været Folk her i Landet, som har søgt visse hellige Kilder eller Sundhedsbrønde. Man troede, at Vandet havde underbare, helbredende Kræfter, navnlig paa visse bestemte Dage om Aaret. Paa disse Dage kom Folk fra Egnen, ja undertiden Folk langvejs fra til Kilden. Oftest var det St. Hansaften, Tiden for den ældgamle hedenske Midsommerfest. Det forholdt sig, som August F. Schmidt skriver i sin Bog: »Danmarks Helligkilder«: »Forbud og Modstand fra verdslige og kirkelige Myndigheders Side ævnede ikke at udrydde den urgamle Tro paa de udvalgte Kilders Helbredelseskraft.«

I Torstrup Sogn, tæt Syd for Sig, findes en svag Højning lige oven for Skrænten mod Varde Aadal. Dette Sted kaldes Kapelbanken. Her ses svage Bygningsrester, som ifølge Traditionen og den af Pastor K. H. Østergaard foretagne Undersøgelse har været St. Birgittes eller St. Gertruds Kapel.

I Indberetningen til Ole Worm 1638 nævner Præsten Mads Hansen Trane S. Birritis Cappel paa Cappelbierre, og at »nedenfor i en Eng findes en Kilde, S. Birritis Kilde kaldet, huilcken i gammel Tid haffuer veret holdett for en Helligdom, som de gamle nu beretter.«¹⁾ — Næste

¹⁾ Danske Sml. 2. Rk. II, 89.

Gang, Kilden er fundet omtalt, er i Hr. Christen Friss' Indberetning til Resen 1687, hvor det hedder: »Kilde, som er brugt af siuge og lemlested. Udi Torstrup enge ligger her

til præstegaarden en eng kaldis Præstkrog, udi huis sønder ende endnu sees en kilde, som af gamle folch berettis at være kaldet St. Giertruds kilde. Ved samme kilde skal mange siuge oc vanføre mennisker hafue bekommet deris helbred igien. Den siges at skal hafue mist sin kraft derudaf, at en uforstandig mand skal hafue toet en skabbed hest derudfra, si credere fas est.«¹⁾

Ca. 1893 besøgte Lærer Nissen Ramten de jyske Helligkilder. Han har ogsaa været her og giver os følgende Beskrivelse: »Kilden er i Præstegaardens Eng mellem Bakken og Aæn: 8 Alen Vest for Aæn, 13 Alen fra Agrene og 44 Alen fra Engens Sydskel. Kilden ses nu næppe, men dens Sted kendes paa noget bredbladet Græs, der er særregent for bløde, vandrige Steder. For nogle Aar siden var der en Kapellan, som lod Kilden udgrave og undersøge. Om han fandt noget, vides nu ikke. Omtrent 70 Alen Vest for Kilden oppe paa Bakken laa St. Birgittes Kapel, hvoraf tydelige Spor endnu ses. Bygningen har haft Længderetning fra Øst til Vest. Der kan ikke angives noget Maal, da Pladsen har været pløjet og harvet i en ukendelig Aarrække. Det kunde næsten synes, som om der har været en Kirkegaard eller et Hegn rundt om Kapellet, dog var Kendetegnene noget utydelige. Paa Kapelpladsen saas Rester af røde Mursten og røde Teglsten. Der saas stærke Spor af Ild samt et Par Stykker Skaar af sorte Jydepotter og enkelte tykke Skaar og grovkornet som Gravkar fra Jernalderen.«²⁾

Dels gennem Offerfund i Kilder og dels gennem deres hedenske Gudenavne viser adskillige Helligkilder sig at være saa gamle, at deres Dyrkelse gaar langt tilbage i Oldtiden. Ogsaa Helligkilder med et kristent Helgennavn kan have gaaet saa langt tilbage, saaledes mener man, at

¹⁾ Jyske Sml. 1. Rk. X 4.

²⁾ Nationalmuseet II.

Danmarks mest berømte Helligkilde, St. Helene Kilde ved Tisvilde Strand, i Oldtiden har været et »Tis-Væld«, d. e. den gamle fælles indoeuropæiske Himmelgud Tis (vestnordisk Tyr). Kilde.

Kunde noget lignende efterspores ved St. Gertruds Kilde? Kunde man der finde Vidnesbyrd om, at dens Benyttelse gik saa langt tilbage, til før St. Gertruds Tid, til dunkle hedenske Tider? — Vilde man have Vished, var der ikke andet at gøre end foretage en Undersøgelse af selve Kilden og haabe paa, at den endnu maatte indeholde Genstande, som de kilde- og helsesøgende havde ofret.

Jeg foretog da i August 1936 med velvillig Tilladelse af Ejeren og med Nationalmuseets Billigelse en Udgravning af Kilden. Til dette undertiden noget fugtige og besværlige Arbejde fik jeg udmærket Hjælp af Præsterne K. H. Østergaard og E. Dalberg, nu Aastrup og Maugstrup, af Lærer Øllgaard, Hejbøl, og Gaardejerne Jens Christensen, Ovnbøl, og Ankjær Kristensen, Vesterbæk.

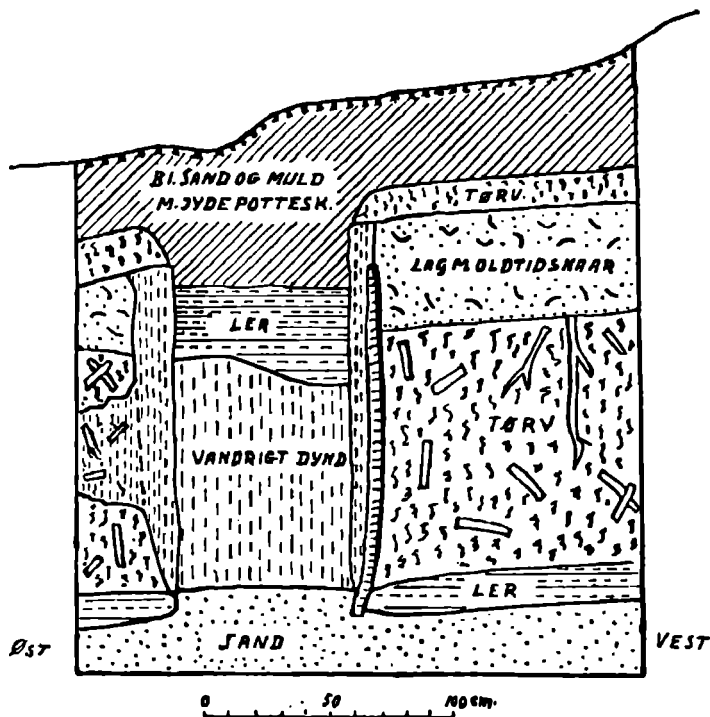
Først maatte Kildens Plads findes. Nissen Ramten skriver, at i 1893 ses den næppe. Og i 1936 var der slet intet Væld eller Vandhul at se. For knap en Snes Aar siden havde man nemlig stoppet den fuldstændig. Da vi gravede paa det af Nissen Ramten angivne Sted, var der ingen Kilde. Baade Agrene og Aaen har maaske forskubbet sig, ja selv Afstanden fra Engens Sydskel passede ikke. Heldigvis kunde Pastor Østergaard klare det. Han havde tilbragt sin Barndom i Torstrup Præstegaard, hvor hans Fader var Præst. Og han huskede godt Kilden og Højbjergningen nede i Præstegaardens Eng. Da laa Kærnemælksdunken gerne i Kildens kolde Vand, bundet fast med en Snor for ikke at synke ned. Det var med stor Ængstelse, han havde hentet Dunken; for »Kilden var bundløs,« sagde man. Østergaard havde derfor hele Tiden været klar over, hvor Kilden skulde søges; fugtigt, saftigt Græs røbede ogsaa Stedet. Kilden fandtes 18½ m Nord

for den sydlige Skelgrøft, $8\frac{1}{2}$ m fra Aaen og 3 m fra Midten af den Grøft, der løber Vest for Kilden ved Skræntens Fod. Som det fremgaar af Tegningen skraanedes Stedet mod Øst. Her undersøgtes et Felt paa 275×225 cm. Efter at Grønsværen var fjernet, viste der sig et Lag sandblandet Muldjord med samme Hældning. I dette Lag fandtes der Jydepotteskaar og Brudstykker af Munkesten og Tagsten. Stenene stammede rimeligvis fra Bygningen paa Kapelbanken lige Vest for. Endvidere viste det sig, at man havde tilstoppet Kilden med Ler. Dette sad nu i en Klump, der hele Vejen rundt viste en smuk Cirkelbue, undtagen mod Øst, hvor den var noget uregelmæssig. Dette Ler angav Kildens Diameter paa den Tid, den blev tilstoppet, ca. 70 cm.

Omkring Kilden, under Muldjorden viste der sig, som det fremgaar af Tegningen, et ca. 14 cm tykt, mørkebrunt Tørvelag uden Trærødder, Skaar eller Sten eller Genstande, formet af Menneskehaand. Herefter fulgte et 44 cm tykt Lag muldblandet, graat Sand med talrige Lerkarskaar af Jernalders Karakter, heriblandt var der adskillige Randskaar med fortykket, profileret Mundingsrand, og et Skaar med et Øre, der ved Grunden var bredt ud til Siderne. De maatte tilhøre den romerske Jernalder. Nationalmuseet, der var saa venlig at gennemgaa nogle indsendte Prøver, kom til det samme Resultat. Derimod fandtes der i dette Lag ikke et eneste Jydepotteskaar, men en afbrudt Flintflække.

Under Laget med Oldtidspotteskaarene laa et 104 cm tykt, blødt, brunligt Tørvelag med Trærødder og Grene, uden Skaar eller andre Kulturminder.

Herunder fulgte et blaaligt, 15 cm tykt Lerlag, der hvilede paa et Lag groft, vandførende Sand. Sandlagets øverste Del, indtil 18 cm i Mægtighed, var hvidt, derunder rødligt. Paa Grænsen mellem det nederste Tørvelag og

den overliggende Sandmuld laa der et ganske tyndt Lag hvidt Sand.

I selve Kilden fandtes det nederste blaalige Lerlag ikke. Det, at der har været et Hul i det mod Vandet isolerende Lerlag, har bevirket, at Kilden er blevet til. Det Tryk, hvorunder Vandet har bevæget sig i det vandførende Sandlag, har faaet Vandet til at strømme op af Hullet og vælde frem paa Overfladen. Under den førnævnte Lerklump, som for en Snes Aar siden stoppedes i Kilden, fandtes mørkebrunt, meget blødt og vandrigt Dynd, heri laa en Del Jydepotteskaar, men hverken Mønter, Naale, Bensplinter eller andet. Der fandtes nogle næsten forraadnede Grene, 4 Splinter af Eg og et Stykke Eg, til-dannet og glattet som en Kile, samt nogle Sten. Disse

Ting kunde tilfældigt være kastet i Kilden, maaske af Børn. I Sandet i Kildens Bund fandtes intet uden Sand og Vand.

Imidlertid viste det sig, at Kilden oprindelig havde været bredere end de 70 cm, den maalte, da den blev tilstoppet. I en noget uregelmæssig Ring med den største Diameter for oven paa 96 cm, fandtes et fastere, mørkebrunt Jordlag uden Trærødder eller Grene, men med

mange Potteskaar baade af Jydepotte- og Oldtidskarakter. Imod Vest fandtes en Række Stave eller Grene staaende i en Rundkreds ved Kildens Yderrand stukket helt ned i Sandlaget, ogsaa til de andre Sider kunde der spores Rester af dem, men kun 2 tæt sammenstaaende var helt vel bevarede. De var af El og paa Tykkelse med et Haandled; lige ved Siden af Kilden vokser der endnu Elletrær.

Skaarene fra Oldtiden er brunlige eller mørke, de fleste

er af jævnt store Kar, enkelte grove og tykvæggede maa dog stamme fra et større Kar. Blandt Jydepotteskaarene var der baade Mundingsrande, Ører og Tæer, desuden et 11 cm langt Fragment af en 2½ cm tyk, buet Hank. Ogsaa de er fra jævnt store Jydepotter. Ialt blev der optaget 520 Skaar.

Paa Grundlag af denne Undersøgelse kan vi danne os en Forestilling om Kildens Historie. I den romerske Jernalder, de tre første Aarhundreder efter Kristi Fødsel, var den øverste Meter Jord ikke aflejret paa dette Sted. Her var en Mose opfyldt af Grene og Trærødder. I Tøbrudstider eller ved stærke Regnskyl vaskedes der hvidt Sand ud af Skrænten ovenfor, som Vandet derpaa aflejrede i et tyndt Lag over Tørven. Efterhaanden førtes der Muld og Sand derned og blandedes med Resterne af Vegetationen paa Stedet. Folkene havde opdaget Kilden, der her var vældet frem; de benyttede dens Vand, herom vidner de talrige Skaar af deres Kar. De har vel allerede dengang anset den for at være hellig. Allerede i Bronzealderen, ja vist nok i Stenalderen, dyrkede man hellige Kilder¹⁾. Enhver, der har gæstet Nationalmuseet, har set Holken fra Budsene med de rige Offergaver i, en gammel Offerbrønd.

Senere i den kristne Tid var der et viet Kapel og en Kirkegaard paa Kapelbanken lige oven for Kilden her. Men der var ogsaa Begravelsesplads i den ældre Jernalder. Nissen Ramten fandt Skaar deroppe, som syntes at hidrøre fra Jernalderens Gravkar. Paa Varde Museum findes en søndret Urne uden Mundingsrand eller Ornamerter, men med brændte Ben og en ubestemmelig forrustet Jerngenstand som Døds gave. Den skal være fundet paa Kapelbanken. Stedet har da rimeligvis været helligt i den ældre Jernalder. — Ogsaa i en Kilde ved Søfælde i Syd-

¹⁾ Axel Olrik og Hans Ellekilde: Nordens Gudeverden, 373.

fyn er der fundet romerske Lerkarskaar, saa Tilfældet er ikke enestaaende.²⁾)

Efter den romerske Jernalder er der kommet en Tid, hvor Lyngen bredte sit Tæppe fra Skrænten og helt ud paa Engen, og det mørkebrune Tørvelag aflejredes. Om Kilden dyrkedes i denne Tid kan ikke siges med Sikkerhed. Der er ikke fundet Skaar, der afgørende kan bestemmes til andre af Jernalderens Perioder. Dog blev der blandt Oldtidsskaarene i Laget mellem de to Tørvelag fundet et eneste Skaar med Ornament. Dette bestod af parallelle bredt indtrykkede, vandrette Linier, hvilke er saa almindelige i Folkevandringstiden, men de kan ogsaa godt forekomme i romersk Jernalder. Der blev ogsaa fundet ubestemmelige Skaar, d. e. Skaar, som kan være fra en næsten hvilken som helst Tid. Men det siger jo intet. Jernsluggerne, som ligger i Kapellets Fundament paa Banken oven for, maa vel lige som den øvrige Jernudvinding paa Vardeegnen henføres til Jernalderen, men uvist til hvilken af dens Perioder. Slaggerne vidner dog om, at der da har arbejdet Mennesker i nogenlunde Nærhed af Stedet. Det, at der allerede i ældre Middelalder byggedes et Kildekapel her, kan maaske tyde paa Kontinuitet i Dyrkelsen.

Efter Kristendommens Komme fik Kildedyrkelsen utvivlsomt en Oplussen. Kilden blev nu »kristnet«, den blev til en Helgenkilde og fik sit eget Kildekapel, viet Helgenen. Det skete allerede i den ældre Middelalder. Det viser Pastor Østergaards Fund af den romanske Kapeltoft. Kilden maa da have haft stor Søgning. Helgeninden, den blev viet til, var antagelig St. Gertrud. Ogsaa i den gotiske Tid maa Kilden have staaet højt i Ry, da der byggedes endnu en lille Bygning paa Kapelbanken.

Hvornaar Kilden blev indrammet med de førnævnte

²⁾ Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder 21.

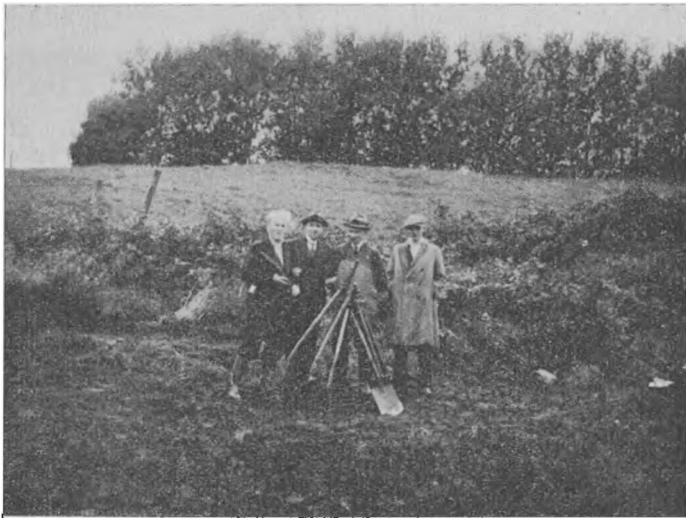
Ellegrene kan ikke afgøres. Der blev ganske vist fundet Skaar fra romersk Jernalder i Laget inden for Grenene i Kilden. Men de kan senere være gledet ind, hvor Grenene var borttraadnede.

Naar de helsesøgende havde drukket af Vandet eller badet de syge Steder, eftersom de led af ind- eller udvortes Sygdom, har de vel her som andre Steder søgt op i Kapellet for at bede, takke og ofre. Eller man ofrede i selve Kilden: Mønter, Knapper, Klude, Krykker, Haar, Potter eller andet. Navnlig var Møntofret almindelig. I Barnebrøndene i Tolg i Smaaland fremdrog man i 1902 ikke mindre end ca. 5300 Kobbermønter og 530 Sølvmønter fra Tiden 1573—1882, en enkelt var fra 1360, samt mange andre Genstande.¹⁾ I St. Gertruds Kilde fandtes ingen Mønter; det kan skyldes, at Møntofret først blev almindelig temmelig sent, saa man forinden havde holdt op med at søge denne Kilde. Eller det kan være, Beboerne har tømt Kilden for Værdisager Dagen efter Kildefesten, sligt skete mange Steder. Eller man kan have ofret i Kapellet. At det skulde være den af Nissen Ramten nævnte Kapellan, der har været paa Spil, er lidet sandsynligt.

De mange Skaar i og omkring Kilden skyldes ikke alene, at man kan have været saa uheldig at slaa Krukken i Stykker, naar man tog Vand op. Nej, det skyldes en jysk Kildeskik. Potten skulde helst være ubrugt og ukøbt, enten man saa selv havde lavet den eller tiggert den. Efter Brugen skulde den helst slaas i Stykker, og Skaarene spredtes da ved Kilden. Trækket fra Præsteindberetningen om Vaskningen af den skabede Hest er meget almindelig og maa vel opfattes som et Vidnesbyrd om, at man ogsaa brugte Kildens Vand til Dyr, men fandt det urigtigt.

Med Reformationen bekæmpedes Helgenvæsenet, og Ka-

¹⁾ Axel Olrik og Hans Ellekilde: Nordens Gudeverden, 374.

pellet blev vel nedbrudt ved denne Tid. Efterhaanden holdt man ogsaa op med at søge Kilden. Fra nyere Tid finder der, mig bekendt, ikke Vidnesbyrd om, at den brugtes som Helligkilde.

Kvægpest

Af Søren Alkærsig.

I de 40 år 1745—85 blev Danmark i længere og kortere perioder hjemsøgt af en kvægsygd, som gerne går under navn af *kvægpest*. Den har for de stakkels høveder været en slags »sorte død« lige fra dengang da Attilas vilde hunnerskarer slæbte den med sig til Europa, fra Asiens stepper, og til ned imod vore Dage. I Asien var dens hjemsted, og her var dyrene blevet nogenlunde uimodtagelig for den, men hvor den kom til nye lande, døde de som fluer. Der skal have været voldsomme epedemier både i 6., 10., og 13. århundrede, men altid med tilstrækkelig lange ophold til at sygdommen, når den kom igen, fandt fuld modtagelig jordbund, og anrettede store ulykker.

Når der senere tales om »kvægpest« med forholdsvis få års mellemrum: 1635, 1661, 1690, 1722 (agrars-hist. studier II 98. J.S. 1—9. 37.), så har det vel lige saa lidt været den rigtige pest, som al den anden »pest«, der hyppig omtales, har været den asiatiske byldepest. For det meste har det vist været mund- og klovsyge, som kan ligne kvægpesten noget. Men med de vidtløftige krige i 18. århundrede, som slap så mange plager løs over Europa, kom den virkelige kvægpest igen med stor styrke.

I 1730'erne nærmede den sig Danmarks grænser, og regeringen havde også sin opmærksomhed vendt mod

farem. Men da der ved statens sydgrænse, Elben, kun kunde øves en usikker kontrol, så varede det ikke længe før Holsten og Slesvig var smittet, og der synes her at være død mindst lige saa meget kvæg, som i de øvrige landsdele tilsammen. Så blev al kraft sat ind på at stanse sygdommen ved grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland, som dengang allerede i et par hundrede år havde været *toldgrænse*. Kort i forvejen, nemlig 1727, var denne grænse blevet langt nøjere bestemt end før, nemlig Kongeå og Kolding å i hele deres udstrækning, samt en række »toldpæl« derimellem. Da vagtholdet her, som kun bestod af 6 »udridere« fra Kolding og Ribe, (de eneste toldsteder), selvfølgelig var ganske utilstrækkelig, blev der i 1745 sat en »cordon«, en soldatervagt, langs grænsen, som blev staaende, vistnok i 3 år.

Det vilde vist være uretfærdigt at sige, at denne kontrol var unyttig. Ganske vist lykkedes det ikke at holde sygdommen ude, og den forvoldte også store tab, men såfremt kvægsmugleriet (både frem og tilbage) kunde have været forsat som hidtil, (jfr. J. S. 1903—1904 og F.R.A. 1905 og 1907), så er der ingen grund til at tro, at det egentlige kongerige skulde være sluppet billigere end hertugdømmerne, sådan som den noget ufuldkomne statistik synes at vise.

Men tabene var store. Der opgives for årene 1745—47, da sygdommen var værst, 249,000 stk. (Danmarks riges hist. V. 170,232), indtil 1752, da den for en tid havde udraset, må der vel så regnes med et tab på c. 300,000 stkr., hvad der må være omkring halvdelen af landets kreaturbestand, store og små. Efter andre beretninger meget mere, men de synes overdrevne. Det var selvfølgelig en stor ulykke for landet, og især for landmændene, herremænd såvel som bønder. Dertil kom, at denne ulykke ind-

traf på et økonomisk lavpunkt for vort landbrug. Følgerne af krigene havde vist sig næsten uovervindelige, og så sank tilmed kornpriserne først i 30'erne så langt ned, som ikke var set i et århundrede, foruden at også studehandelen svigtede. Danske bønder, store og små, var ved at være en flok tiggere. At kornpriserne ved 1740 igen begyndte at stige, hjalp nok de store, herremændene, men foreløbig ikke bønderne, og da kvægpesten så kom til, blev det en elendighed. Der måtte gives store *skattelettelser*, foruden, at man som sædvanlig i slige tilfælde, greb til at øge *tvangen* for at holde bønderne fast ved gårdene, bl. a. ved at stramme stavnsbåndet, som jo netop var indført kort iforvejen som middel mod landbrugskrisen.

Sygdommen har et overordentligt hurtigt og voldsomt forløb. Inkubationstiden er 3–4 Dage, og kun få dage efter dør dyret, eller begynder at komme sig. »I de egne, som hidtil er uberørt af sygdommen, er dødeligheden ofte 75% og derover. Den begynder med meget høj feber, derefter begynder øjne, næse og mund at slime, siden indfinder sig en blodig og stinkende diarre, som hurtig afkræfter dyret.« Med denne beskrivelse stemmer ret vel et på tingsvidner fra 1746 og 47: »Det (kvæget) stod på marken i tyder, da det blev anfalden af den rystende syge og vilde intet æde, så fik de blister på tungen og rundt i munden, øjnene løb synlig med vand, og de styrtede brat og døde«. »Kvæget står på marken, ryster og bæfver, fanger løst lif, hænge med hofvedet og hafver rindende øine. Da er deres lif brat tilende, ungefæhr på en dag eller to er de døde«. (Severin Kjær: Fra stavnsbåndets dage 157–58).

Desværre havde man naturligtvis slet ingen midler mod en så voldsom og helt fremmedartet sygdom.

Men midler vil folk nu engang have, og saa greb man til de overtroiske. Dertil må man vel egentlig også regne den særlige bededag, 9. apr. 1745, da præsterne havde ordre til at bede fra prædikestolen: Sig herre, det er nok og byd denne plage at ophørel Der er ingen tvivl om, at menigheden har bedt med af fuldt hjærte, men da det ikke syntes at hjælpe, tog man sagen i sin egen hånd, og da også de kloge mænds og koners kunster imidlertid viste sig magtesløse, hvad enten der brugtes medicin eller kraftige ord, greb man mange steder til et ældgammelt middel, som ialfald de gamle kendte, da det af og til havde været brugt, bl. a. mod mund- og klovtsyge, nemlig at drive dyrene over »vild ild«. Det var dog nok nærmest et *forebyggende* middel. Naar der skulde »drages ild« blev et stykke egetræ omtrent som en manglestok, passet ind i en egetræs dørkarm eller lignende sted, men det maatte dog ikke sidde fastere, end at det kunde drejes i hullerne. Et reb blev slynget nogle gange omkring stokken og to karle sat til at trække, så stokken stadig med stor fart løb rundt, andre var rede til afløsning, når de første var trætte. Det kunde også foregå på den måde, at et »uldent« reb (d.v.s. reb, lavet af hestehår og svinehår) blev trukket rask frem og tilbage, gennem et hul i en egestolpe. Inden arbejdet begyndte maatte der dog omhyggelig sørges for at al ild i byen var slukket, ellers fik man ikke ild, den vilde ild vilde ikke være sammen med den tamme. Byhyrden gik i den anledning byen igennem: »Døren skal lukkes, ilden skal slukkes, der skal trækkes ild te Jens Tops« (Knud Skytte: Jydsk bondeliv II 86 flg.) Var man heldig kunde man have ild på en halv time, men det kunde også tage flere timer, ja fra et sted berettes der, at man intet resultat fik hverken den

første eller anden dag. Der måtte være noget galt. Ja ganske rigtig: Gamle Dorthé, som var noget døv og intet havde hørt af al den ferreve, havde ikke fået sin ild slukket, og først da det var sket, fængede ildboret som en mis. For det meste fortælles der, at den gamle kone har overhørt det med vilje, er måske ovenikøbet en heks, der i hemmelighed holder ild vedlige blot for at gøre skade. I så fald vanker der. På folkemusæet i København, og måske på flere af vore provinsmuseer, kan man se sådanne stolper med stærke spor af ildboringen. Var ilden endelig tændt, så blev der gjort bål i »forten«, den inddigede drivvej, og med hujen og megen spektakel blev nu alle byens kreaturer tvunget til at springe over ilden. Så skulde »ildsygen«, som sygdommen også blev kaldt, ikke kunne skade dem. Siden tog hver husmoder i byen en brand af det nedbrændte bål, hvormed ny ild blev tændt op på hjemmets arne. Ikke få beretninger går ud på, at rent bortset fra anledningen anså man dette for heldbringende, thi ild kunde blive for gammel i gårde.

Et endnu ældre og mere primitivt middel blev også af og til brugt, nemlig at *nedgrave et dyr levende*, helst et voksent, men en kalv blev også brugt, sagtens mest fordi det hele skulde foregå i stilhed. Meningen er jo, at det skal være et offer til vætterne til afværgelse af sygdommen, en skik, som sandsynligvis går tilbage til yngre stenalder, og som i ældre tider har været øvet under meget rå former. Og var det menneskets sygdomme, der skulde afværges, vides det at være sket til for 300 år siden, at man har begravet et barn levende. (H. F. Feilberg: *Levende begravet*. Aarb. f. dansk kulturhist. 1892, I.) Og så er det mærkeligt midt i dette oltidsmørke at finde et lyspunkt, som viser frem mod en hel anden

tid. Man kendte, eller lærte at kende — sandsynligvis fra Tyskland — en slags vaccination eller immunisering, idet man på forskellig vis smittede de sunde dyr med svækket smitstof. Man vidste jo såre vel, at man her var på helt usikker grund, og i særdeles mange tilfælde gik det også galt, men hvad, ræsonnerede man, di dœ jo allywll! Det blev f. eks. gjort på den måde, at man lod et dyr, som kun havde en antydning af pesten, tygge på en lok hø, og med den smurte man så de sunde dyr om snuden. Præsten i Østerlinnet indberetter 1781, at han har prøvet en anden metode, som han mener med godt resultat, nemlig indsprøjtning af mælk af en syg ko. Antagelig har begge metoder været lige gode eller lige dårlige. At sådanne midler har været brugt en del ialfald i Ribe amt, ses af amtmand Levetzaus indberetning 17 apr. 1781, hvor han siger, at i Ribe er nu det sidste høved død af den *naturlige* syge. »Hvad herefter bortdœer forårsages af den foretagne inoculation« (indpodning).

Endelig var der jo det radikale, men meget kostbare middel: skrap *afspærring og nedslagning*. Det var det regeringen greb til og var også dengang det eneste der duede. Det lykkedes også her og der således at stanse sygdommen, ialfald for en tid. Navnlig blev nedslagning brugt stærkt under de første angreb og især i grænseegnene i Ribe amt. Men det var vel forståeligt, når folk, trods den givne erstatning, reagerede stærkt derimod og bl. a. søgte at stikke de bedste af kørerne til side, idet man skjulte dem i hytter og jordhuler ude i marken. Det er ret betegnende, at en bonde på Hindsgavls gods indstilles til en ekstrabelønning, fordi han straks har anmeldt, at hans dyr var angrebne, skønt han derved fik alt sit kvæg slået ned (kvægsygens danske journal 1781).

Amtmand Levetzau i Ribe klager også i 1771 over, at det er svært at få besked om sygdommens virkelige udbredelse, fordi bønderne søger at holde det skjult, nu viser det sig bl. a., at der alligevel er kvægsyge i Askov. I samme retning peger de mange ansøgninger om, »at stå vor egen hazard og være forskånede for nedslagning« (kvægsygens danske journal, rigsarkivet). Saadanne ansøgninger blev naturligvis aldrig imødekommet. Og afspærringen var vel endnu mindre effektiv, især i førstningen. Grænsevagten var vel mangfoldig forstærket, men dog ikke anderledes, end at der fremdeles foregik både smugleri og anden færdsel, hvad adskillige retssager vidner om. Siden — efterhånden som befolkningen så, hvor nødvendig isoleringen var (og gennemførte den selv, som vi skal se) — blev det bedre, og navnlig den sidste gang, omkring 1780, var afspærringen meget skrap gennemført. Derom har vi en meget interessant og levende beretning af pastor Høstmark i Gamst, gengivet efter hans liber daticus i Anders Simonsens lille bog om Andst og Gesten sogne (optrykt i jubilæumsskrift for Kolding omegns landboforening 1912): »1779 ved juletider opkom kvægsvagheden i Rafnhold by. Hr. justitsråd *Vildenrath*, efter anmeldelse (af sygdommen), ankom da straks med en leutnant og 32 mand soldater. Mandens 32 stykker (kreaturer) blev alle ihjelslagne og begravede, byen indespærret, så at ikke et menneske under straf af fæstningsarbejde måtte i 6 uger komme ud eller ind i byen. I fasten begyndte samme svaghed i Vestergesten, kreaturerne blev ihjelslagne, dog først takserede, og de finge dem vel betalte. Byen blev indespærret af en soldatervagt. Når en kat gik over gården, en høne ud i haven eller et svin ud af gården, blev de straks af soldaterne skudt ihjel. Ingen af byens beboere kom til

kirke eller alters i de 8 uger, indespærringen varede. Når en døde, bare nogle få liget til kirken, men under opsigt af vagten, som og jeg, da jeg et par gange var i Vestergesten at meddele sakramentet. — Paa samme tid var Maltbæk i samme omstændigheder, hvor præstens kvæg og bleve (slået ned), og hr. Fenger måtte i 8 uger ikke komme ud af sin gård.«

»1781 den 16. januar opkom efter formodning kvægsvagheden i St. Andst hos Peder Lauritsen, hvis kvæg blev ihjelslagne og byen med soldatervagt indespærret. I denne tid var der ingen gudstjeneste, de døde blev ej begravede og de små børn ej bragte til kirken. Paa samme tid var sygdommen og på Skodborghus og i Askov by, hvor alle ting blev behandlet som i Anst.... I sådan en kule blev ofte over 20 høvder (kastet ned), og mange lå halvdøde og brølede, indtil de af jorden, som blev kastet på dem, kvaltes.... Her udi Aanst sogn befandtes over 200 soldater foruden ober- og underofficerer. De vare indkvarterede hos gårdmændene, hver soldat betalte 4 skill. for seng og kost (!).... Imidlertid har ingen levet sådanne tider, som vi, der boede her ved toldskjellet, da levede, thi hver dag hørtes trommer fra alle byer, når de drog på vagt, hver nat hørtes skrålen og verda (hvem der?), naar patrullerne visiterede posterne. Soldaterne vrimlede i byen og på vejene, kort sagt, det var i alle måder, som fjenderne var i landet....

1782 den 1. Maj var ret en glædesdag, da den i 3½ år stående cordon fik ordre til at rykke ud og rejse hver til sit sted. Nu kunde enhver gaa og rejse, hvor han lystede.... Alle deres skilderhuse, som var af jord og nogle stange, bleve solgt på auktion for 2 skill. stykket. Herren være lovet, som hjalp os ud

af denne nød, han holde sin beskærmende hånd over os fremdeles.«

Det er ovenfor nævnt, at man af og til gemte en ko eller to til side i et jordhus ude i marken, ofte, som f. eks. i Askov, gravet ind i en høj (se også Bækkebogen 87: »Kohytterne«). Efter E. T. Kristensens optegnelser i »Jysk almueliv« var det så hyppigt, at man vanskelig kan tro andet, end at det ofte skete med myndighedernes tilladelse. Sådanne køer blev som oftest reddet, takket være den godt gennemførte afspærring, som befolkningen, ud fra bitter erfaring, efterhånden havde lært sig. Ofte var det en lille tøs på en 13–14 år, som kom til i lang tid at leve et såre ensomt liv derude i marken med sin ko eller flere. Hun fodrede og malkede dem og bar mælken ind til et aftalt sted i nærheden af gården eller byen, hvor den blev hentet, og så lå der nogle mellemader til hende selv. — Ikke så få af kreaturerne kom sig dog igen eller blev slet ikke syge, og vel nok mange flere, end beretningerne giver indtryk af; thi det er jo de værste tab, der huskes, hvor enten *alle* landsbyens kreaturer døde eller på 3–4 nær. Det må her bemærkes, at nedslagningen kun blev brugt i begyndelsen og blev opgivet, hvis en egns gårde alle var smittede. Dertil kommer, at den i de første perioder knap blev så strengt anvendt som senere. De træk, Høstmark fortæller, at man ikke gav sig tid til at slå dyrene ordentlig ihjel, bekræftes af flere af de gamles beretninger, »de kunde formelig se, hvordan jorden løftede sig over dem«.

Disse »pestkuler« blev ofte overplantet og omplantet med tjørn, og nogle steder kan man se disse små tjørnekrat den dag i dag. Ofte hedder det sig, at disse tjørn ikke må ryddes, thi så vil byen brænde. I andre tilfælde er kulerne i nyere tid bleven hjem-

søgt af *bensamlere*, der en tid gjorde gode forretninger ved at sende benene til England. For det meste blev der dog sat en stopper for denne trafik, undertiden også af frygt for, at pesten skulde udbryde påny. I atter andre tilfælde er kulens plads helt gået i glemme, så det kun er ved et tilfælde, at man træffer på den, som f. eks. i Askov, hvor pestkulen i 1906 blev funden ved udgravning af grunden til et hus. Formodentlig stammer den fra 1781. I Vejen skal man engang, efter Hans Jokum Lauridsens fortælling, have funden en saadan pestkule i snedker Fischers have, da man vilde grave ned ved roden af et gammelt æbletræ; »der stod sådan en stank op derfra«. Det samme fortæller de håndværkere, der arbejdede ved huset i Askov.

De køer, som overlevede sygdommen eller som slet ikke fik den, kom naturligvis op i meget høje priser, også fordi de måtte regnes for uimodtagelige. En enkelt gang (Kr. almueliv, fortidens landbr. tillægsb. 123) nævnes 43 rd. for en ko, formodentlig dog slet daler, et andet sted siges, at man kunde købe en gård for en ko. I visse tilfælde kunde det vist godt passe, for gårdene var i den tid, hvis de var i simpel stand, ikke mange daler værd. Der er imidlertid mange vidnedsbyrd om hjælpsomhed og gavmildhed, at dem der havde været heldige og havde beholdt dog nogle køer, overlod en ko til dem, der ingen havde, for lidt eller intet. Et par mænd havde ligefrem gjort aftale om at hjælpe hinanden med de køer, de fik tilovers. Den enes døde alle, mens den andens blev skånet. Ja, saa maatte den koløse tage to, hvilke han vilde. Men han sagde: »Sådan vilde jeg ikke have behandlet dig, om jeg var i dit sted.« Ja, hvordan skulde det forstås? »Jo, du kender køerne, det gør jeg ikke. Tag du nu de to ud, du vil unde mig.«

Det gjorde den anden så, og køerne, som naboen fik, var gode nok. — En mand skulde holde en ko til sin aftægtskone og derfor skaffe en ny, om den gamle døde. Juleaften kom konen og bankede på vinduet: »Jeppe, nu er min ko død!« Men Jeppe havde selv kun en ko tilbage. Den juleaften gik dem ikke let ad glemme. Så tog manden på Frisenvold det mere overlegent. Hans kreaturer døde alle, men han sagde kun: »Ja, er Vorherre mand for at rydde dem ud, så er jeg mand for at sætte dem ind igen.« Men da også den anden besætning døde, kunde han alligevel ikke besætte stalden for tredje gang. —

Kvægpesten var i de 40 år, der er tale om, aldrig helt udryddet. Af og til blussede den derfor også stærkt op igen, sine steder, nemlig dem der hidtil havde været skånet, meget kraftigt, andre steder lempeligere. Men alt i alt tyder dog de forskellige indberetninger på, og enkelte gange siges det direkte, at sygdommen efterhånden blev mildere, fordi kvæget blev mindre modtageligt. De værste perioder synes, bortset fra det første og voldsomste anfald (1745—52, men som vi ikke ved meget om), at ligge lige efter 1760, omkring 1770 og omkring 1780, og perioden varede hver gang 3—4 år. Det er ialfald disse anfald, der er bedst oplyst, selv om det ikke er meget, vi får at vide. Nogle tørre tal, dels fra »Kvægsygens danske journal 1779—83« og dels fra »Efterretninger angående kvægsygen i Jylland 1763—71« (rentekammeret, jyske stifters renteskriverkontor), skal anføres tilsidst, næsten udelukkende for Ribe amt.

Vi begynder dog udenfor amtet med en indberetning af 28. marts 1763 fra amtmanden for Lundenæs og Bøvling amter, som boede på Slumstrup i Sedding. Det er dog ikke sikkert, det er den første. I Hemmet er 30 kreaturer syge, i Egvad 19, N. Vium

68, Ikast 11. »Og siges nu, sygen mere og mere ved rejsende at forflytte sig, så man her lever i yderste skræk.« — Fra Ribe amt hedder det 28. juni 1764, at »den fordærlige kvægsyge har anden gang indfundet sig i Kvie i Ansager, død 17—18 stk.« Hvis man imidlertid tør slutte fra de ret få indberetninger fra disse år, så har sygdommen ikke været så meget slem i den periode. Et meget stærkere indtryk af dens rasen får vi af indberetningerne omkring 1770. Den første fra Ribe amt er af 9. maj 1769: »At der af den grasserende kvægsyge efter til mig (Levetzau) gjorte indberetninger i Askov by nu ialt er død 164 stkr. hornfæ, samt at denne fordærlige syge siden min indberetning af 7. april (findes ikke) desværre også har ytret sig i Vejen, hvor 19 kreaturer deraf er kreperet...« og 16. juni hedder det: »Siden den tid er i Askov by, hvor samme nu, efter at al byens hornfæ på en snes stykker nær er bortdød, er ophørt, bortdød 64 stkr., og i Vejen, hvor endnu noget er sygt, 55 stk.« »Siden 16. juni død i Vejen, Vejen mølle, Grue og Mejlund under Malt herred 163 stkr. Desuden i Maltbæk 102, Gammelby 5, Sønderskov 15, Holsted 12«, (25. juli 69). I disse to sidste indberetninger nævnes desuden Tjæreborg, Opsneum, Sneumgård (197 stkr!) Darum, Nykirke og Sadderup i Skads. Det sidste Sted er alt død på et dyr nær (som formodentlig har været gemt et sted ude i heden).

I de sidste måneder af året 1769 og begyndelsen 1770 breder sygdommen sig meget stærkt, og det ser næsten ud som den er værst om vinteren. 31. okt. 1770 beretter amtmanden i Ribe, at sygdommen har »nu grasseret 1½ år, nu på et, nu på et andet sted, ja på de fleste steder 2—3 gange efter at den var ophørt. For nærværende tid menes sygdommen at være ophørt i Ribe birk. Derimod haver den nu atter

ytret sig her i byen, ligeså og på Endrupholm, hvor deraf nu anden gang endel skal være døde.« En række tal, der kan udtrages af mange indberetninger, ser saaledes ud;

- 25/7 1769: I Vejen død 163, Maltbæk 102, Sønderskov 15, Gammelby 5, Holsted 12. Desuden findes sygdommen i Nykirke, Skads, Darum.
- 29/8 — Darum 51, Opsneum 22, Gørding 5, Holsted 43, Maltbæk 21, Læborg 32, Vejen 48.
- 31/10 — Darum 9, Gørding 34, Holsted 296, Føvling 177, Vejen, Skodborghus og Hundsbæk 69, Gammelby 37, Brørup 30.
- 29/12 — Darum 31, Sneum 122, Gørding 86, Holsted 12.
- 10/1 1770: Darum 62, Holsted 10, Vejen og Estrup 71.
- 17/3 — Darum 27, Lindknud 20.
- 28/4 — Darum 96, Gørding 18, Malt 25.
- 17/8 — Darum 69.
- 31/12 — Darum 6, Holsted 30, Bramminggård 50, Kjærgård 115.
- 3/5 1771 Askov 29, Holsted 42.

Fra de østlige egne, daværende Koldinghus amt, finder man følgende tal:

- 19/8 1769 var død i dette amt 1799 Kreaturer.
- 2/9 — Vamdrup 62, Skanderup 50, Andst 95, Lejrskov 55, Gaverslund 40, Bredstrup 110, Almind 22.
- 23/9 — Vamdrup 26, Skanderup 180, Andst 182, Lejrskov 202, Gaverslund 137, Bredstrup 48, Almind 30, Pjedsted 43, Gårslev 58, V. Nebel 49, Harte 72, Seest 138.
- 11/10 — Skanderup 352, Lejrskov 63.

»De øvrige sogne mindre, sygdommen for denne gang i aftagende«.

Disse tal er alle at forstå således, at de angiver, hvad der er død siden sidste indberetning, og de skal altså lægges sammen. Nogen særlig paalidelig statistik kan det ikke være, thi amtmanden er langtfra bleven underrettet om alle tilfælde, og desuden er ikke alle indberetningerne tilstede. Men man tør måske slutte, at der er nogle steder, f. eks. Askov (228+29), Vejen (211+70), Holsted (445), Sneumgård (197), Andst (277) og Skanderup (582), som

bliver særlig hårdt medtagne. Om derimod en så stor mængde byer, som det kunde se ud til, går helt fri, er vist mere tvivlsomt. Dog tør man nok antage, både af disse tal og andre, at *Vestjylland* i det hele er sluppet mærkelig let, hvad der også skal gælde for de andre perioder, der haves kun faa efterretninger om angreb i Lundenæs og Bøvling amter, og sognene vest og nordvest for Varde nævnes næsten ikke. Som undtagelser er der så, Darum, Sneum, Holsted (og et par sogne i Vestslesvig), men alt i alt har sygdommen været værst i Østjylland (og Nordjylland). Men hvad grunden er til denne forskel er vanskelig at sige. Måske i nogen måde det tilførte og indblandede hollandske kvæg, der vel, som indført syd fra, var lidt mindre modtageligt.

Når amtmand Levetzau også opgiver de samlede tal for Ribe amt, så må de, ifølge ovenstaaende, forstås som mindstetal. De angiver i dette tilfælde stadig det hidtil samlede tab og skal altså ikke sammenlægges.

16/6 69 — 571	10/2 70 — 8303
25/7 — — 912	17/3 — — 8612
29/8 — — 1421	28/4 — — 8822
31/10 — — 2718	17/8 — — 9091
29/12 — — 5964	31/12 — — 9415
	3/5 71 — 9843

Ved det sidste tal gør amtmanden den tilføjelse: »som efter dette nu i tvende år her i amtet, foruden hvad sygt kvæg der er slagtet og ventelig udgør en ligeså stor summa, til datum er bortdød. Da det ikke kan tænkes, at man slagtede og spiste pestsyge dyr, så må amtmanden ved udtrykket »slaget« forstå nedslagne dyr, og da kan der være nogen sandsynlighed for, at hans formodning passer: at dette tal er ligeså stort som tallet på de selvdøde, thi de sidste gange, omkring 1770 og 80, blev man meget

skrap til al slå ned. Selvfølgelig burde vi her kunne vidst besked, nemlig gennem taksationsforretningerne med tilhørende erstatningslister, men af dette stof er intet kommet for dagen, og måske findes det ikke mere.

Som før bemærket må vi altid regne, at de opgivne tal er for små. Men da denne række gælder for *hele* amtet, så andre uregelmæssigheder kan regnes at udjævne hinanden, så kan den nok give en formodning om tabets størrelse og navnlig et billede af sygdommens forløb i de 2 år den varede. Det ses, at de voldsomste spring opad ligger i to måneder 31. okt.—29. dec. 1769 og fra denne sidste dato de 6 uger til 10. feb. 1770. I disse 14 uger døde der (efter tabellen) 400 om ugen, altså midt om vinteren, og det kan ogsaa godt være, at indbindingen for en tid har forværret sygdommen. Efter midten af februar tager den stærkt af. Men vi kan tænke os, at det har været en såre trist vinter. I mange byer har der i flere uger skullet slæbes døde dyr ud af staldene daglig, så i en gård, så i en anden.

Ribe amt så dengang noget anderledes ud end nu. Den østlige grænse var Vejen å, og i stedet for Andst herred, der altså manglede, havde amtet en række sogne (enklaverne) ned langs Slesvigs vestkyst. Sognetallet kan dog næppe være meget ændret, var vel snarest dengang lidt mindre, men regner vi med de 74, der er nu, så har hvert sogn i disse par år mistet gennemsnitlig 133 kreaturer, og tallet må sagtens helst forhøjes til 150. Dertil kommer så de nedslagne, som jo altså ikke synes at være medregnet i amtmandens liste. De blev jo nok erstattet af statens kasse, men det reelle tab: afsavn af besætning og deraf følgende forstyrrelse i driften kunde selvfølgelig ikke erstattes. Med de bitte små besætninger den-

gang må tabet have været meget stort, især jo da for dem det gik uforholdsmæssig hårdt ud over. Askov f. eks. mistede, ifølge amtmanden, alt på en snes stykker nær, og da man igen havde begyndt at anskaffe lidt besætning, døde der 29 til. I Vejen er tabet en halv snes kreaturer på hver ejendom gennemsnitlig, og dette vilde i tidligere tid have tømt staldene fuldstændig, men omkring 1770 havde man begyndt at øge besætningerne, så noget har man beholdt, men det må dog antages, at et tab på 310 stkr. vil sige $\frac{2}{3}$ af det hele, måske mere.

Angrebet omkring 1780 var gennemgaaende mindre voldsomt, (se f. eks. Falbe Hansen: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne s. 22.), men kilderne til vor viden derom er fattige og navnlig ufuldstændige. Iøvrigt er dette påfaldende, da der gennem den uhyre masse indberetninger og navnlig *erstatningsregnskaberne* må have været opdyndet et helt arkiv. Det ser næsten ud, som det kun er tilfældige brudestykker, der er tilbage. Formodentlig er kvægsygekommissionens akter strøget med ved den sidste store »oprydning« — med tilhørende arkivbål — i 1811.

Fra denne periode stammer altså den foran citerede dagbogsoptegnelse fra pastor Høstmark. Endvidere må det antages, at alle de mange småberetninger, som E. T. Kristensen har optegnet, også væsentlig stammer fra den tid. Måske har han selv talt med folk, der har oplevet kvægsygen, thi der var også senere, om end langt mildere angreb; det meste må han dog have på anden hånd, men da han har talt med mange gamle folk, født omkring 1790, som i deres barndom har fået et meget stærkt indtryk af de ældres fortællinger, så er beretningerne, med visse forbehold, gode nok. Også hos andre berettere, f. eks. forfatteren Knud Skytte (Jacob Niel-

sen) og friskolelærer Rasmus Hansen («Gamle Minder») får man en del at vide, navnlig om, hvordan folk reagerede overfor den store ulykke. Noget stof findes også i tingbøgerne og endelig er der, også fra disse år, nogle få indberetninger fra amtmanden.

20. feb. 1781 meddeles, at kvægsygen nu er 51 steder med 129 døde dyr. Der menes sikkert hermed ikke byer, men ejendomme. Derefter følger ialt 8 beretninger, den sidste af 17. apr. 1781 (men sygdommen varede et år efter den tid) med 302 døde. Blandt disse steder er også denne gang gårdene i Askov. Af 16. feb. 81 findes en indberetning om sygdommen i Askov og på Skodborghus og om forhandling med Lautrup på Estrup, hvordan *hoveriet* skulde klares i den tid Askov var afspærret. Og af 28. apr. 81 nævnes en taksationsforretning over det i Askov *nedslagne kvæg*. Som vi ved fra Høstmarks dagbog var sygdommen også i Gesten, Andst og Maltbæk, mens Vejen dennegang synes at være gået fri.

Som andre tragiske begivenheder afstedkom også denne klagesange, deriblandt »en nye viise om den store landeplage, den bedrøvelige qvægsyge. . . . som for menneskenes synders skyld (har) ødelagt det uskyldige qvæg, så at mange herregårde og mange byer ere hartad blevne øde for qvæg — Trykt år 1746«.

»Kommer alle folk og skuer herrens store vredes riis
seer hvor hand hver siel nu truer, som ham ingen lof beviis;
da hand pest blandt qvæget sender, og om ey sig folk omvender
de forvist nok vide maa, det dem ligesaa vil gaa.

— — —

O, de skønne jyske stude og de kostelige kiør
saa man hastelig at lude ned paa markerne og døe.
O, hvad ynk og hvad elende maatte man blandt dennem kiende,
som der nylig friske gik, de sin rest paa timen fik.

I en by man kunde regne mer end hundrede og tre,
som paa een nat allevegne døde ud hos borgerne.
Ja hvert kree, som sygen havde, man, før døden kom, nedgravde,
saa det var ej ende paa al den jammer her man saae.

Hvad er ey fra Fyn berettet; Der til dem den syge kom,
da der vare oversettet hen til Trolborg stude, som
udi Holsteen var befængte, hvilket da de eftertænkte,
myrde selv tre hundrede for at frels' de øvrige.

Sædland maa sig og beklage, hver en herregaard deri
har af meget, lidt tilbage, og kan ey forsikre sig.
Den endnu må det beholde, — og hvad monne sligt forvolde,
uden vore synder, som elsker sådan grusom dom.

— — —

Beder herren vil bevare eders qvæg og eder selv,
udi megen naade spare, at I dog maa leve vel
under herrøns naades flige, til vi alle skal opstige
udi himlens paradis ham at give evig priis! 1)

1) F. R. A.: Fra Ribe Amt.
J. S.: Jyske Samlinger.

Husmand

Christen Sørensen Daugaard,

der brevvekslede med

Biskop Laub.

Af August F. Schmidt.

Otto Laub (^{6/8} 1805—^{27/8} 1882) blev født i Frørup Præstegård på Fyn. Han blev Student 1824 og cand. theol. 1830. 1834 udnævntes han til Sognepræst for Ryslinge, 1845 fik han det store Kald i Brahetrolleborg og Krarup. Præstegården lå i Landsbyen Hågerup. I Ryslingetiden fik Pastor Laub i sit Brød den vestjydske Karl Christen Sørensen Daugaard, født den 28. Marts 1813 i Helle, Øse Sogn ved Varde. I ni Ar, fra 1839 til 1848, tjente Chr. Daugaard Pastor Laub som Røgter. I denne Tid blev der grundlagt et Venskab mellem den højtbegavede Præst og hans pligtopfyldende Røgter. Både i Præsteparrets og i Børneflokkens Hjerter erobrede den prægtige vestjydske Karl en varig Plads. Vi har et såre skønt Vidnesbyrd herom i den Brevveksling, som efter Chr. S. Daugaards Bortrejse fra Hågerup Præstegård i 1848 blev ført mellem den tidligere Præstegårdsrøgter og Pastor Otto Laub, der i 1854 blev Biskop over Viborg Stift. Denne Forandring i det ydre gjorde dog intet til, at Brevvekslingen aftog eller blev mindre lødig,

snarere det modsatte. Brevvekslingen mellem Biskop Laub og Chr. Sørensen Daugaard findes offentliggjort i Værket »Biskop Otto Laubs Levned. En Livsskildring i Breve.« Samlet og udgivet af F. L. M y n s t e r og G. S c h e p e l e r n, anden Afdeling, Bind II (1887), Side 278—381. Det første offentliggjorte Brev fra Chr. Daugaard er fra 28. Juli 1849. På dette svarer Laub den 7. August samme År. Det sidste Brev, fra Laub til Daugaard, er fra 1. December 1880. Inden vi hører nærmere om Brevvekslingen, skal der meddeles nogle Oplysninger om Chr. Daugaard og hans Virksomhed i Fåborg Sogn. Chr. Daugaards Fader, Søren Sørensen, ejede en Gård i sin Fødeby Helle, men i de fattige Tider efter 1813 måtte han gå fra den. Senere fik han bygget sig et Hus ude på det sydøstlige Hjørne af Fåborg Bys Hede, hvor der da fandtes nogle Huse, flere blev bygget senere. Ejendommene fik det fælles Navn R o l i g h e d. I sin første Ungdomstid tjente Christen på Gårde i sin Hjemegn, men som fuldvoksen Karl kom han til Fyn til Pastor Laubs. Ved Omgang med Præsten og ved at høre hans Forkyndelse blev Christen Daugaard vakt til at leve et stærkt og varmt religiøst Liv, hvad han senere ofte takkede Laub for i Brevene til ham. Da Christen i 1848 tog fra Hågerup Præstegård, var det for at blive Ejer af sin Faders beskedne Ejendom i Rolighed. Den 24. Oktober 1849 blev han gift med Christine Jepsdatter, der var fra Graven-gård i Brørup Sogn, hvor hun blev født den 19. November 1817. Til Brylluppet indbyder Chr. Daugaard Pastor Laubs, men de kunde desværre ikke efterkomme Indbydelsen¹⁾. Det var små Forhold, de arbejdede under derude på Heden Syd for Fåborg. De pløjede med Køerne, men de levede et flittigt og nøjsomt Liv. Hjemmet var præget af Arbejdsomhed og Gudsfrygt. Selv om Chr. Daugaard

¹⁾ Laubs Levnet II 2, S. 283 ff.

ikke var nogen Foregangsmand, opdyrkede han dog en Del Hede og forøgede Besætningen. Han kendte Erhvervensens Glæder og vogtede sig for Gæld. Da Pottemændene, som drev Forretning på Fyn, kom hjem med brugte Fjedervogne, som de tjente godt på, spurgte de Christen Daugaard, om han ikke også skulde have sig en. Men Christen havde set, at nogle købte en Fjedervogn, som de ikke kunde betale, og han svarede: »A vil helst kyer i mi egen Uhn.« Om sit Landbrug skriver han nogle Gange til Biskoppen, således i Brevet af 12. Marts 1859: »Jeg har bygt mig et nyt Huus med Grundmuur, 13 Fag, de 6 Fag til Beboelsesværelser . . . Vi har to Køer og to Stude til at gjøre Arbejdet med, sidste Aar avlede vi en 30 Tønder Korn og 20 Tønder Kartoffler; det første Aar, jeg tog mod Stedet, da avlede vi 7 Tønder . . . 50 Rdlr. er den hele Gjæld, vi har. Naar Gud vil unde os Helsen, saa har vi det godt. Min gamle Fader er levende endnu, men han er svagelig.«¹⁾ I Brevet fra den 30. November 1860 fortæller Daugaard bl. a. følgende: »Nu har vi det saaledes, at vi nok kan have to Køer og en Hest; men jeg finder mig bedre fornøiet med at have to Stude til at gjøre mit Arbejde med; det kan herligt gaa an; men naar vi skal ud paa et Besøg, saa gaaer det jo sagte. Nu har vi to Køer og to Stude og en Kalv og sex Faar, og saa har vi et godt nyt Huus paa 13 Fag. Vores Avl var udmærket god i Sommer, men det var jo vanskeligt at faa det bjerget. Jeg vil nu lade Dem vide, at min Fader døde 29. April 1859 i sin Alders 79. Aar.«²⁾ — Den 21. December 1863 kan Chr. Daugaard lade Biskop Laub vide, at han nu havde 6 Kreaturer og 6 Får. »Hartkornet, vi har, er 1 Skp. 2 Fdk. ½ Album. Alting, vi har foretaget, er lykkedes vel;

¹⁾ Biskop Laubs Levnet II, S. 295.

²⁾ Biskop Laubs Levnet II, S. 299 f.

derfor kan vi sagtens være glade.«¹⁾ — Det går stadig fremad for den vindskibelige Chr. Daugaard. 13. December 1866 kan han skrive til den Viborg Bisp: »Vi har købt et Stykke Eng, som vi kan avle 8 Læs Hø paa. Det ligger os beleiligt og har kostet 410 Rdlr., hvoraf vi selv har samlet de 300. Vi havde ingen Eng før. Jeg har omtrent opdyrket 8 Tønder Land Hedejord, og har omtrent mærglet Alt, omendskjøndt jeg har købt al min Mærgel, for jeg kan ikke finde det paa min egen Mark, og det kan man ikke undvære, naar man skal opdyrke Hede. Nu staaer det saa deiligt med Korn og Kløver, at det er en Lyst at see derpaa. Før kunde der ikke græsses et Faar derpaa. Jeg har rigtignok gjort meget Arbeide derpaa; men Gud har velsignet mit Arbeide . . .«²⁾ I den tørre Sommer 1868 visnede Græsset, Forårssæden blev til ganske lidt, »men Gud være lovet for Rugen; den var ganske god. Jeg har før havt 6 Kreaturer, i Aar har vi kun 3, og vi kan maaske endda have ondt ved at fodre dem.«³⁾ 1876 var Sommeren også tør. »Foraarssæden vil blive lidet; det seer daarligt ud. Men Rugen er god, og vor Eng var ogsaa god; vi fik 10 store Læs Hø paa 2½ Dags Slet, men det kunde jeg vende til enhver Tid. Jeg har et Vandhjul, som løfter Vandet op, og saa ledes det med Render over hele Engen; men ved Siden af, der er grumme lidt.«⁴⁾

Af de anførte Brevuddrag⁵⁾ får man et ret godt Indtryk af det flittige Arbejde, Chr. Daugaard udførte for at forbedre sin Ejendom. Han blev en efter Forholdene ret velholden Mand. Nøjsomhed med Guds frygt prægede Hjemmet i Rolighed som sikkert de fleste andre Hedehjem i Eg-

¹⁾ Smsts., 310.

²⁾ Biskop. Laubs Levnet II₂, 325.

³⁾ Brev til Laub ¹²/₁₂ 1868. Smsts. II₂, 329.

⁴⁾ Brev til Laub ¹/₆ 1876. Laubs Levnet II₂, 367.

⁵⁾ De indeholder alle Oplysninger i Brevvekslingen om Chr. D.s Landbrug.

nen. Der er altså et lille Stykke Nybyggerhistorie at finde i Brevene til Biskoppen i Viborg. Derfor er de ovenstående Uddrag fremførte; de kan læses som Supplement til, hvad der er fremsat i Fra Ribe Amt 1936, 75 ff. om Hedeboendernes Kår i Fåborg Sogn.

Da Christen Daugaard var nær de 70 År, solgte han sin Ejendom for et mindre Beløb til Kristen Hansen, en ung Mand, som var Plejesøn hos Kristen Termansen i Gestlunde og som han kendte nøje og stolede på. Christen Daugaard lod sig efter Afståelsen af Landbruget bygge et pænt lille Aftægts hus — kaldet Balslundhus — nær ved det kære, gamle Hjem. Han var Ejer af en lille, rentebærende Kapital og var sikret en lille Aftægt samt Pleje under Sygdom. I Aftægtskontrakten var tilføjet, at Aftægts giveren var forpligtet til at give Aftægtsnyderen en hæderlig Begravelse efter Egnens Skik og Brug.

Trods Lykken i sit Arbejde som Landmand blev Chr. Daugaard og Hustru hårdt ramt af Skæbnen, idet deres eneste Søn, J e p p e C h r i s t e n s e n, født 27. Juli 1854, døde af Tuberkulose den 15. August 1869. Tabet af Drengen gik Forældrene nær til Hjerte. I Brevvekslingen er der fra begge Sider skrevet hjertegribende om Sønnens Sygdom og Død. På Bagsiden af Malmkorset, der er rejst på Jeppe Christensens Grav på Fåborg Kirkegård, står: »Fred med dit Støv. Velsignet være dit Minde.«

I ca. 10 År levede Chr. Daugaard og Hustru sammen som Aftægtsfolk. Hun døde den 11. Oktober 1887, 70 År gammel.

Mange Naboer og Venner søgte ind til Chr. Daugaard, da han blev Enkemand. De blev beværtet og fik fornøjelige Samtaler med den erfarne og velbegavede Mand, der så godt forstod at forene uskyldig Spøg og Skæmt med kristelig Alvor. Da hans Arme blev stive, og han ikke ret vel kunde tage sin Vest og Frakke på, fastgjorde han en Snor

med en Krog på i en Stolpe ved Sengen. Han stak Krogen i et Knaphul og viste sine Gæster, at nu kunde han løbe Vesten og Kjolen på og af. Han lo og sagde: »Hjælp dig selv, så hjælper Gud dig.«

Christen Daugaard var ikke som Folk er flest, og mange anså ham for en Særling. Original var han, og frit udtalte han sin Mening. Han vakte Opmærksomhed i sine Omgivelser, og han var en flittig Kirkegænger. I varme Sommerdage, når mange valgte en Middagssovn i Stedet for en Gudstjeneste i Kirken, så man ham der. Og ved Vintertid, naar Folk foretrak at hygge sig ved en varm Kakkellov hjemme, tog han en Slængkappe på og gik sig varm på Kirkestien, sad i en kold Kirke og blev opbygget og styrket der. Blev der i en større eller mindre Kreds talt om Præsten og Degnen og om deres Betydning for Menighedslivet, deltog han med Liv og Lyst i Samtalen og satte ikke sit Lys under en Skæppe. At han hist og her i Brevene til Biskop Laub fortæller om Præster og Kirkeliv i Fåborg Sogn er en Selvfølge. Som Helhed er det smukke Ting, han har at meddele om sin Sognepræst.

Både Chr. Daugaard og hans Hustru var forberedte på Døden, og et Bevis herpå fik Folk at se, da han lod en Snedker lave to Ligkister, en til sig selv og en til Christine. De blev sat op på Loftet, til der blev Brug for dem. Han fortalte sine Venner, at de begge prøvede at ligge i dem, og at de der fik en rolig og god Søvn.

Tre betydelige Mænd i Fåborg Sogn havde præget Befolkningen: 1) Lærer og Kirkesanger N. B e n n e d s e n i Slebsager Skole (1849—79). 2) Den kloge og velstående Gårdmand Christian Pedersen i Avtrup, i en lang Årrække Formand i Sognerådet. 3) Den ansete og dygtige Gårdmand i Debel P e d e r J o h n s e n P e d e r s e n, Sognefoged og Dannebrogsmænd. De var alle konservative, holdt på det nedarvede og modarbejdede de vågnende Frihedsbevægelser på politiske og religiøse

Områder. Christen Daugaard modarbejdede de tre nævnte Mænds Indflydelse og mange holdt med ham. En hård Kamp brød ud, da Pastor C. S. Heiberg blev Præst for Fåborg og Årre Menigheder (1869—74). Heiberg var en udpræget grundtvigsk Præst og havde som andre Præster sine stærke og svage Sider. De tre betydelige Mænd i Sognet stod ham imod, og de anså grundtvigske Præster som farlige Vejledere. De beklagede sig også over, at Præsten efter Gudstjenesten trykkede sine Venner og Meningsfæller i Hånden og talte fortroligt med dem, og de mente, at han ikke tog tilbørligt Hensyn til dem, som ikke glædede sig ved hans Forkyndelse.

Fru Heiberg var en musikalsk Begavelse, Datter af Major Carl Joh. Mantzius, og Præstefolkene arbejdede for at få Salmerne sungne med nye Melodier. Flere Søndage var der i Kirken en uhyggelig Kamp om Melodierne, og samme Salme blev af nogle sungne med en gammel Melodi med Degnen som Forsanger, og af andre med en ny Melodi med Fru Heiberg som Forsanger. Kampen blev bitter, og det vakte Opmærksomhed, at Christen Daugaard og med ham en lille Flok af Menigheden forsvarede Præsten og Fruen og imødegik de misfornøjede. Der blev indsendt en Klage over Præsten og Fruen til den hensynsfulde og fredelige Biskop Balslev i Ribe, og han kom derefter på Visitats. Med synlig Glæde fortalte Christen Daugaard til Lærer Torben Klinting i Slebsager Skole om Biskoppens Visitats: »Vi var en lille Flok, som efter Middagen i Præstegården bad om Tilladelse til at få Biskoppen i Tale. Vor Begæring blev opfyldt, og vi sagde: Vi er gået herop for at bede om at beholde vor Præst, som vi er godt fornøjet med, og som forkynder Kristendommen i nøje Overensstemmelse med den lutherske Lære. Biskoppen hørte med venlig Mine på vor Tale, trykkede enhver af os i Hånden og forvissede

os om, at vi havde en dygtig Præst, som vi nok skulde få Lov til at beholde.«

I Brev til Laub af 12. December 1870 skriver Chr. Daugaard om Pastor Helberg: »Vi har faaet en ny Præst, og det er en Grundtvigianer. Her er mange, som er meget misfornøiet med ham og mene, at det er heelt forkeert. Men vi er godt fornøiet med ham. Hans Prædiken er Liv og Sandhed. Hans Røst er svag, men Ordene, han taler, ere gode. Han holder Bibellæsning i Skolen een Gang i Ugen om Aftenen.«¹⁾)

Også på et andet Område var Chr. Daugaard fremskridtsvenlig. I Provisorieårene i 1880'erne var der stærk Bevægelse i Folkelivet for og imod Estrups Styre. Der blev oprettet både politiske og folkelige Foreninger. Det blev forbudt at holde offentlige Møder i Skolerne, og det var ikke så rart især for Folk, der ikke ønskede at holde Møde i Kroen, og det var de fleste. Resultatet blev, at hele Sognet enedes om at bygge et Forsamlingshus. Det blev bygget på Aktier, og så godt som alle Beboerne var Aktionærer. Det var i 1887, Huset blev opført. Det fik sin Plads i Fåborg By lige ud for Hovedindgangen til Kirkegården. Da Forsamlingshuset var færdigt, sagde Christen Daugaard en Dag til Jeppe A. Ravn, at dette Hus skulde have været bygget for 30 År siden, »det havde været til Gavn for os alle.« Denne Udtalelse vidner om Daugaards klare Syn på, hvad der var til Fremhjælp for åndelige Værdier i Menneskelivet.

Brevvekslingen mellem Biskop Laub og Chr. Daugaard er af stærkt gribende Virkning. De to Mænd giver her dybt personlige Udtryk for deres alvorlige Kristentro, deres oprigtige Gudhengivenhed. Det mærkeligste i disse forunderligt skønne Breve er næsten, at Biskoppen synes

¹⁾ Biskop Laubs Levnet II, S. 351; fjr. smst. S. 359 f.

at være mest glad ved Venskabet med den vestjydske Hedegårdmand. I hvert Fald, hans Ord om deres Forhold er mange Steder så rørende smukke og oprigtige, at de på en særegen skøn Måde varmer vore Hjerter. Chr. Daugaard føler sig, ganske naturligt, stående i et Slags Ærbødighedsforhold til Laub, og at han har betragtet — og så sandelig også har haft Ret til det — sit Venskabsforhold til sin gamle Husbond, der blev Biskop, som en Guds Gave til sig og sine, er hævet over enhver Tvivl; hans Breve er det dyrebare Bevis herpå. Et Par Eksempler fra Laubs Breve skal anføres for at vise Tonen i Brevvekslingen.

»Du kjære gamle tro Christen! Vi har ganske rigtig faaet Dit kjære Brev af 17. August, og det er ikke ret, at Du har skullet vente saa længe paa Svar. . . Men saa kom Dit sidste Brev Nytaarsaften, og vi var nær ved at græde af Glæde over Dig, at Du er saa tro, og at Du har det saa godt i alle Maader og skjønner saa godt derpaa. Du skriver, Du veed ikke, hvad Godt Du kan gjøre os: Du kan ikke gjøre os noget Bedre, end sende os saadanne Breve. Vi har faaet mange gode Breve i denne Juletid fra mange kjære Venner, men Du kan alligevel være vis paa, at der kan ingen gjøre os mere Glæde, end de, vi faae fra gamle Christen. Vi glemme Dig aldrig, ihvordan det gaar; det kan vi aldrig; Du er dog en af vore aller kjæreste Venner. . . . Din gamle tro Ven O. Laub.« (Brev af 2/1 1864). — »Min kjære, gamle Ven! Du veed, at enten Du kommer i Glæde eller i Sorg, er Du mig lige kjær. Du er tidt i mine Bønner, uden at jeg veed, hvorledes det gaar Dig; og jeg takker altid Gud, naar jeg tænker paa Dig, fordi han har givet mig en saadan troe Ven; men især har jeg taget Dig med i mine Bønner, siden jeg fik det sidste Brev om den Frygt og Sorg, Du nu har at bære paa. . . . Jeg regner Eder til mine bedste Venner paa denne Jord. Dine

Breve, min gamle Ven, har saa tidt gjort mig Glæde; og jeg vil ogsaa saa gjerne hjælpe til, at Du kan være glad. Gud være med Dig, kjære Christen! Hils Din Kone og Din Søn fra din gamle Ven O. Laub.« (31/7 1869). — . . . »Naar Du kan faae Lyst, saa skriv igjen et lille Brev! vi længes efter at høre, hvorledes det gaaer. Du er jo en af mine gamle og kjæreste Venner. Det har Du længe været, og altid bedre, og aldrig saa meget som nu.« (16/9 1869). — »Der er Mange, der kan gjøre meget smukkere Ord, end Du; men det gjælder jo ikke om at elske med Ord og med Tunge, men i Gjærning og Sandhed; og derfor er der ikke ret mange Ord, der kan gaae mig saaledes til Hjertet, som Dine.« (27/3 1870). —

Christen Daugaard blev indbudt som Gæst til Biskop Laubs 70-Årsdag den 6. August 1875. Denne Rejse til Viborg var naturligvis en stor Oplevelse for Daugaard; men Bispefamilien var også så glade for Besøget, at Daugaard de Dage, han var i Viborg, blev behandlet som en Hædersgæst.

Det er helt gribende at læse herom i de to aldrende Mænds Breve. I Brev af 9. December 1875 skriver Chr. Daugaard bl. a.: »Jeg syntes, naar jeg saae hen til mig selv, at jeg var meget for ringe til at være med; men naar jeg saae Deres Kjærlighed, og jeg saae til Deres Børn og til alle dem, som vare der tilstede, at de var Alle glade, og at Alt var Kjærlighed, saa forglemte jeg min Ringhed, og saa lod jeg min Stemme klinge med; jeg kunde ikke Andet, for jeg var saa glad, at jeg ikke formaaer at beskrive den Glæde. Det var for mig som et Paradiis her paa Jorden, hvor En var omringet af Guds Engle.« Herpå svarer Biskoppen bl. a. (15/12 1875): »Vi kunde see af Dit Brev, at Du har været ligesaa glad ved at være hos os, som vi ved at have Dig her. Men det behøvede vi ikke at spørge om, vi kunde læse det paa Dit Ansigt. Ja, det var deiligt, da Du kom ind ad Dø-

ren, og vi syntes, at Du var bleven meget yngre, end Du nogen Tid havde været . . . — og naar jeg saa efter dig, saa kunde ogsaa Du være falden hen i Tanker, og naar jeg saa sagde: »Gamle Christen!« saa svarede Du: »Gamle Huusbond!« ligesom Du vilde sige: »Vi forstaae hinanden.« Ja, gamle Christen! jeg kan ikke blive træt af at takke Gud for, at Du var med den Dag og fik os, saa at sige, at see Allesammen, og kunde see, hvordan det gik til ved en saadan Leilighed, og at Du kunde see, hvor glade de vare ved Dig Allesammen. Du veed ikke, hvor mange Gange de har sagt, da Du var reist: »Aa, den deilige gamle Christen!« Du maae gjerne vide, at Du var den Fornemste af alle dem, som var med den Dag. Ja, Du kan nok sige, det var, som vi var i Paradiis; men der maae vi jo ikke være altid endnu.«¹⁾ — Det sidste Brev, Biskop Laub skrev til Daugaard, fra 1. December 1880, slutter med disse Ord: »Saa Farvel, og endnu engang »Glædelig Juul!« I gamle troe Venner! »i den søde Juletid!« Eders allerældste Ven O. Laub.«

Smukkere kunde Afskedsbrevet jo ikke vel slutte. Biskop Laub døde den 27. Maj 1882. Christen Sørensen Daugaard gik bort den 19. August 1895. Han blev begravet ved Siden af sin Hustru og Søn på Fåborg Kirkegård ud for den østlige Ende af Kirken. Adskillige År før sin Død anskaffede han sig et støbt Jernkors, som skulde stå på hans Grav. Navn og Fødselsår blev støbt i Korset, men Dødstiden blev senere malet på. På Bagsiden af Korset står: »Velsignet være dit Minde. Fred med dit Støv.« —

I de tre Bind Breve, der af F. L. Mynster og G. Schepe-
lern blev udgivet efter Biskop Laubs Død, findes Laubs

¹⁾ Jfr. Laubs Brev til Martensen 14/6 1876 (Levnet II, S. 398): Chr. Daugaard rejste fra Fødselsdagen på 2. Dag, »fordi han ikke kunde holde al den Glæde ud.«

Breve til Chr. Mynster, Dr. Zeuthen, H. N. Clausen, P. Kr. Kierkegaard, Vilhelm Birkedal, G. Schepelern m. fl. og disses Svarbreve. Flest Breve vekslede Laub dog med Sjællands Biskop, H. L. Martensen (de fylder et helt Bind, II₁), der satte Laub meget højt. Martensen omtaler ham som »den eneste, med hvem han i en senere Alder har kunnet stifte et fortroligt Venskabsforhold, der med hvert Aar er bleven ham end mere dyrebar.« Den højt-begavede og lærde Theolog, der beklædte Sjællands Bispestol, har — hvad man let forstår — følt stor Berigelse ved at modtage Laubs Breve. Ved Siden af Brevvekslingen mellem Otto Møller og Skat Rørdam er Laubs og Martensens Breve de værdifuldste i sin Art, danske Theologer har skrevet til hinanden. — Laub var en sjælden smuk Type på en Tilsynsmand i den danske Folkekirke. Hans Tiltaler til Menighederne var omhyggelig forberedte og blev holdt med en særegen Inderlighed, der ikke let glemtes af Tilhørerne. Denne Inderlighed kendetegner også Laubs Breve, og da ikke mindst dem, han skrev til Chr. Daugaard. I hele den Laubske Brevsamling på tre Bind er Brevvekslingen mellem Biskoppen og Hedebonden Hjertebladet. Man glemmer ingensinde det fromme, rørende Præg i disse Breve, der lærer os at kende to Mennesker fra vidt forskellige Samfundslag; deres inderste Følelser og Hjertelag er blotlagt i deres Meddelelser til hinanden. En stor menneskelig Godhed lyser ud af Biskop Laubs Breve; man kommer til — over Død og Grav — at holde af denne Mand, der med en usvigelig Trofasthed bevarede i sit Sind Mindet om Chr. Daugaard, der selvfølgelig i fuldt Mål gengældte Laubs Følelser og betragtede sit Venskabsforhold til den Viborg Bisp som sit Livs Hæder.

Det er let forståeligt, at Lærer Torben Jensen Klinting, der i 1882 kom til Slebsager Skole, hvortil Rolighed hørte, snart blev fortrolig Ven med den

o. 40 År ældre Christen Daugaard. De besøgte hinanden og fik mange gode Samtaler, hvori Biskop Laubs Navn sikkert ofte er blevet nævnt. Det er da heller ikke sært, at Daugaard talte meget om Laub til Evald Tang Kristensen, da denne besøgte ham på en Indsamlingsrejse i Egnen i Maj—Juni 1893. Tang Kristensen besøgte først Torben Klinting i Slepsager Skole. Derfra gik de to Mænd til Chr. Daugaard i Balslundhus. »Det var en lang og øde Vej der ud til,« skriver E. T. Kr.¹⁾, der også erholdt nogle Folkeminder i sin Samtale med Daugaard, hvis gode Minde endnu lever rigt i ældre Menneskers Sind i Fåborgegnen. Man erfarer dette bl. a. ved at læse de Optegnelser, Rentier J e p p e A. R a v n, Fåborg, i 1935 sendte til Dansk Folkemindesamling om Chr. Daugaard og hans Samtid. Ravns Meddelelser, som Arkivar H. Ellekilde med sædvanlig Hjælpsomhed har fremskaffet til mig, er udnyttet i det foranstående sammen med en Række Oplysninger, Lokalhistorikeren, pens. Lærer Torben Klinting, nu Nr. Nebel, den 29. Juni 1936 beredvilligt sendte mig til Brug for en Skildring af hans og Biskop Laubs gamle Ven.

Udfra Brevene og de to gamle Fåborgfolks Optegnelser er ovenstående Levnedsskildring af Chr. Sørensen Daugaard skrevet. Denne vestjydske Hedegårdmand har ved sit Venskab med Otto Laub fået en enestående Plads i dansk Brevlitteratur. Det kristelige Fællesskab forbandt Bonden og Biskoppen med hinanden. Da det var i Ribe Amt, Chr. Daugaard levede og virkede, og det var derfra han sendte de Breve, der i så rigt Mål glædede hele Bispefamilien i Viborg, er det rimeligt, han bliver gjort til Genstand for en Omtale i Ribe Amts historiske Årbog.

¹⁾ E. Tang Kristensen: Minder og Oplevelser III (1926), 474.

EFTERSKRIFT

I Lærer Niels Bennedsens Efterslægt paastaar man, at det er Lærer Bennedsen, der har skrevet Brevene fra Husmand Chr. Sørensen til Biskop Laub. Blandt Lærerens Børn blev en Søn, Th. Bennedsen, Købmand i Lunde. Han er født 1855 i Slebsager og døde i Lunde 1934. Baade som Købmand, Sogneraadsformand i adskillige Aar og som Røgter af andre Tillidshverv lærte man hans Beskedenhed og store Redelighed at kende. Han har for længe siden fortalt mig om, hvordan hans Fader skrev Breve for Chr. Sørensen til Laub, og at Chr. Sørensen var meget ubehjælpelig, naar han selv skulde forme og skrive et Brev.

Der er sikkert noget rigtigt i denne Familietradition. Ellers vilde Købmand Bennedsen næppe have fortalt den.

Det første Brev er dateret Faaborg ved Varde, 28. Juli 1849 og det sidste 29. Januar 1879. Bennedsen var netop Lærer i Slebsager fra 1849—1879. Han døde ^{29/3} 1888. Tiden og Stedet lægger saaledes ingen Hindringer i Vejen. — Af den trykte Brevsamling fremgaar det, at de fleste af Husmandens Breve maa være skrevet med hans egen Haand; men et Par Gange ses det af Laubs Bemærkninger, at en anden har ført Pennen for ham.

I Laubs Brev af 6. Maj 1856, der er det første, han skriver fra Viborg som Biskop til Chr. Sørensen, læser man: »Du vilde have glædet mig endnu mere, hvis Du selv havde skrevet dette Brev. Det har altid gjort mig saa godt ind i mit Hjerte, naar jeg saa dine egne Bogstaver og læste Dine egne Ord, og tænkte paa, at det havde kostet Dig nogen Anstrengelse at skrive et saadant Brev, hvori Du ikke var saa meget øvet, men Du havde dog med Glæde gjort det, fordi Du gjerne vilde snakke lidt med os, og længtes efter os. Du mente maaske, at det gik ikke mere an, fordi jeg var bleven Biskop, og derfor vilde Du gjerne sende mig et smukkere Brev.«

Heraf fremgaar det tilstrækkelig tydeligt, at en anden har skrevet et Brev for Husmanden. Man tager næppe fejl, naar man følger Familietraditionen og siger, at denne anden var Lærer Bennedsen. Brevet findes desværre ikke i den trykte Samling. — Biskoppens Henstilling virkede. I det følgende Brev fra Chr. Sørensen skrives der: »Nu har jeg opfyldt Deres Begjær; De skrev i Deres sidste Brev, at jeg skulde skrive Dem et Brev til med egen Haand; det har jeg nu ogsaa gjort, endskjønt det kun er ringe.«

Chr. Sørensen har selv skrevet Brevet med »egen Haand,« men har han ogsaa selv formet det, eller har han skrevet af efter en Koncept?

Der er nok et lille Træk i et langt yngre Brev fra Biskoppen, der viser, at han ogsaa senere havde nogen Hjælp ved Korrespondancen. I et Brev, dateret Viborg 9. December 1871 skriver Laub: »Omendskønt jeg ikke kjendte den Haand, som havde skrevet uden paa Brevet, saa vidste jeg dog strax, da jeg saa, at der var 5 Rdl. indeni, at Brevet maatte være fra Dig.« Imidlertid kan det vel tænkes, at Chr. Sørensen i dette Tilfælde har faaet en anden til at udfylde Konvolutten uden i øvrigt at have haft Hjælp til Brevskrivningen.

Det vil næppe være muligt med afgørende Sikkerhed at konstatere, om Lærer Bennedsen kun har skrevet det ene Brev for Chr. Sørensen efter Laubs Udnævnelse til Biskop, eller han tillige undertiden har skrevet Koncepter, som Chr. Sørensen saa har fulgt mer eller mindre frit. Efter Købmand Bennedsens Meddelelse skulde man mene, at det sidste har været Tilfældet. Købmanden kunde nemlig huske, at Faderen gentagne Gange havde skrevet for Chr. Sørensen, og at naar Skriveriet var forbi, blev Chr. Sørensen siddende en Tid og talte med Degnens, medens Madam Bennedsen lavede Kaffe til en Punch, ligesom Chr. Sørensen ogsaa hver Gang, Brevet var sat sammen,

skulde have udbrudt: »A tøwes endda, de ær en kjønne Brøw!«

Udbruddet viser ogsaa, at Brevet maa have udtrykt, hvad Husmanden tænkte og følte. Da der tillige medtages mange Smaatræk fra den Gang, Chr. Sørensen tjente hos Laub, maa han — hvis Degnen har skrevet en Koncept — i Forvejen have udtalt sig om, hvad der skulde staa i Brevet. I et Brev af ¹²/₁₂ 1870 kommer Chr. Sørensen med en Bemærkning, hvis Sandhed man næppe behøver at tvivle om efter alt, hvad der er fremdraget. Der staar: »Hvad jeg skriver er ærlig ment. Jeg har bedet Gud, at naar jeg skrev Dem til, jeg maatte skrive af et ærligt Hjerte, at jeg ikke udsinker noget, som jeg skulde blues ved, naar vi samles igjen.«

Men enten Chr. Daugaard har haft Hjælp til Brevskrivningen eller ikke, er denne Brevveksling et Vidnesbyrd om hans Fromhed, dybe Taknemlighed og rørende Trofasthed mod sin ædle og sjælsfine Husbond og Præst, og hele Brevvekslingen er et vistnok enestaaende Vidnesbyrd om et gribende smukt Venskabsforhold mellem en Biskop og hans Røgter.

H. K. Kristensen.

Af
Pastor N. L. Feilbergs Erindringer
og
Sognepræst T. Huulegaards
Afskedsprædiken
i Bryndum — V. Nebel 1799.

Ved *H. P. H. Novrup, Alslev.*

Pastor N. L. Feilberg, der var Præst i Alslev-Hostrup 1834—1838 og i Vester Vedsted 1838—1847, skrev paa sine gamle Dage (fra 1888) en hel Del op fra sit lange og indholdsrige Liv. Af disse Optegnelser kan man faa et Indblik ikke alene i Tiden, men ogsaa i adskillige Hjem. Han var selv Rationalist, da han begyndte som Præst, men ved Guds Aands Bistand blev han en troende og nidkær Præst, der fik et aabent Øje for Kirkens og Menighedens fattige Liv. Da han var en skarp lagttager, er det nok et paalideligt Billede, der tegnes. Ikke alene af hans Breve, men ogsaa af de Ansøgninger og Erklæringer, man har fra hans Haand, faar man Indtryk af, hvor fin en Stilist han har været, hvilket Herredømme han har haft over sin Pen, og hvor let han har haft ved at udtrykke sine Tanker. (Se Fra Ribe Amt, 8. Bind, Side 78).

Pastor Feilberg skriver:

1829, 24. Jan., blev jeg kaldet til Adjunkt ved Frederiksborg lærde Skole. Jeg levede under gode økonomiske For-

hold med en elskværdig Hustru, Moder til to Børn. Hendes Fader gav os fri Bolig og leverede os Brød fra sit Lager i Kastellet ved København, fire Skoledisciple ydede et Bidrag af 680 Rigsdaler til Husholdningen. Naar Forældre og Søkende var i Besøg hos os, kom der fra Faderen Erstatning af 1 Rdl. pr. Dag for Opholdet. Selskabelig Adspredelse fattedes ikke. Som unge Folk var vi overalt velkommen, og to Ungdomsvenner, der var Huslærere i Byen, fuldkommede min Rigdom paa jordiske Goder. Mine Forretninger havde jeg udført upaaklageligt, men uden levende Interesse for Arbejdet og Disciplene. Alligevel gik jeg med en Følelse af Mangel og Savn. Jeg havde ikke fundet det ene fornødne. Jeg kunde ligge under en Bøg i Præstevænget og græde uden at forstaa, hvad der egentlig var i Vejen. Da gik det op for mig, at Livet ikke var et Gæstebud, men Indøvelse i Lydighed og Pligtopfyldelse. Saa gav jeg mig til Løsningen af denne Opgave og arbejdede med Alvor paa at fyldestgøre Lovens Fordringer.

Men ak! Min Vandring blev som op ad et Bjerg. Synskredsen udvidedes bestandig. Pligternes Omfang blev altid større. Det forekom mig umuligt at opfylde dem. Skyldbetyngtet fra Fortiden, afmægtig i Nutiden, haabløs for Fremtiden saa jeg ingen Udvej til Fred. Min Tilstand ved Aar 1833 var fuld af Tvivl og Anfægtelse. Hvad om jeg søgte præstelig Virksomhed? Den havde dog tidligere staaet for mig som Livsmaal. Den udvortes Forandring kunde maaske virke en indvortes. Fremmed for den præstelige Virksomhed besluttede jeg at søge Forbindelse med en Præst paa Landet. forgæves havde jeg allerede indsendt nogle Ansøgninger, ogsaa talt med Ministeren og af hans Ytringer forstaaet, at min Tid snart vilde være forhaanden. Saa bad jeg de lærde Skolers øverste Foresatte om Tilladelse til Permission for ubestemt Tid, hvilket bevilgedes.

Straks gav jeg mig til at studere Arabisk hos Rasch paa

runde Taarn, upraktisk som jeg var, mente jeg, at et Præsteembede gav overflødig Fritid til at studere det gamle Testamente i Grundsproget. Af Ophold hos en Præst blev der ikke noget. Derimod blev jeg syg af Gigt i Luftrørets Forgreninger, gik i russisk Bad og blev kun mere syg. I et Par Maaneder maatte jeg holde mig i Sengen. 24. Jan. 1834 blev jeg kaldet til Sognepræst for Alslev-Hostrup. Sidst i April blev jeg ordineret i Frue Kirke af Biskop P. E. Müller og ankom over Ribe til Alslev, hvor jeg midt i Maj blev indsat af Provst Nees i Varde.

Som Præst havde jeg intet at yde. Troslivet var mig ubekendt som selvoplevet; men det mødte mig fra Menighedens Medlemmer. De syntes ikke tilbøjelige til Kritik, fandt kun, at noget i min Formands Prædiken var for højt for Menigmand. Han var nok Rationalist ligesom jeg. Dog var jeg utilfreds med mit Standpunkt og søgende. I Mynsters Betragtninger saa jeg en Bestræbelse efter at drage de fornufttroende over til Aabenbaringen. De var skreven som for mig, og jeg brugte dem flittig som Grundlag for min Forkyndelse.

Kirkegangen var god, Kirkesangen ligeledes. At jeg blev yndet af Sognets Beboere var tydeligt. Af min Faders Eksempel havde jeg lært i Forretningslivet at møde alle med Velvilje, Høflighed og Forekommenhed, Egenskaber, som næppe var almindelige i hine Bureaukratiets Dage. Alligevel voksede Følelsen af Udygtighed til at være Ordets Forkynder og Sjælesørger. Anfægtelsen steg næsten til Fortvivelse, saa jeg frygtede Døden og Dommen, overvejede ogsaa, om jeg ikke paa en eller anden Maade kunde unddrage mig gejstlig Virksomhed og slaa ind paa anden Levevej. Til Nabopræsterne kunde jeg ikke betro mig med Haab om Forstaaelse. Saa kom Zeuthen til Grimstrup. Han paavirkede mig i Retning af Tro, som ogsaa Teksten til hans Ordinationsprædiken i Ribe var: »Jeg troede, derfor taledede jeg.« Af ham laante jeg Schleirmachers

Prædikener, af hvilke jeg fik Begreb om den hellige Aand og Kirken. Wexels Andagtsbog faldt mig i Hænderne, og jeg læste hver Morgen i den til Opbyggelse.

I Begyndelsen af Septbr. 1838, da jeg som sædvanlig sad fordybet i Wexels Bog, lød en Røst fraoven højt og tydelig: »Min Søn, vær frimodig, dine Synder ere dig forladne.« En Sten sank fra mit Hjerte, Glæde, Taksigelse, Frimodighed og Haab gennemstrømmede det. »Jeg vil synge om din Styrke, ja jeg vil juble om Miskundhed om Morgen; thi du var mig en Ophøjelse og en Tilflugt paa min Nøds Dag.« (Sl. 59, 17). Fra den Dag kendte jeg mig som frelst og som Præst, og min Forkyndelse blev levende. Iøvrigt blev jeg snart efter kaldet til Vester Vedsted. Ikke engang min Hustru havde jeg formaaet at meddele min Nødstilstand, ikke heller nu den Aabenbaring, der var bleven mig til Liv og Frelse. Nu kunde jeg tale med Gud derom, og det var mig nok. Adspredelser hjælper ikke mod Sjælesygdom. Jeg plantede i Haven, opdyrkede Mosejord, ombyggede Kostalden. Nogen selskabelig Omgang holdt vi med Provst Nees og Lægen Eschricht i Varde, med Herredsfoged Bruun paa Gjellerupholm og en Toldcontrollør Castenschjold i Hjerting, ogsaa med Vannings Eftermand, Hr. Esmann i Bryndum Præstegaard, kom af og til i Alslev Mølle hos Møller Schack. Min Hustru havde i Frederiksborg faaet Smag paa Selskabslivet. Jeg, som gik i Sjælekvide og fandt det tilmed rigtigere at holde Omgang med Sognets Beboere, lod hende oftere tage alene til Varde og Gjellerupholm for at besøge Eschrichts Hustru og den ugifte Herredsfogeds Søster. Begge disse Herrer, især nok Lægen, tillod sig en nærgaaende Opførsel, hvad hun betroede mig med Bøn om, at jeg ikke oftere vilde føje hende i Udflugter paa egen Haand.

Denne Omstændighed bragte os et godt Skridt frem i aabenhjertig Fortrolighed. Hun var en indesluttet Natur, og det faldt hende svært at udtale sig frit,

I de første 2 Aar lod jeg Forpagteren forblive i Præstegaarden. 1836 havde jeg selv overtaget Avlingen efter Forpagtningens Udløb. Min Svigerfader laante mig 800 Rdl. og min Fader 1000 Rdl. til Indkøb af Kreaturer og Redskaber. En Ko kostede 10 à 15 Rdl., en Hest 40 à 60 Rdl. Om Værdier havde jeg intet Begreb, det samme kan paa visse Omraader siges om Sognefolkene. Jeg havde af Svigerfader faaet et brugt pletteret Sæt Seletøj. Plet ansaas for Sølv. Den ny Præst havde saa mange Penge, at han lod sit Seletøj beslaa med Sølv, hed det sig. Jeg vurderedes til en Mand paa mindst 60.000 Rdl., en Vurdering, der ganske vist forøgede min Anseelse, men ogsaa foranledigede adskillige Henvendelser til mig om Pengelaan. Dog tabte jeg ikke meget. Min Kasse var jo god, da jeg først lidt efter lidt fik Brug for de 1800 Rdl. til Gaardens Overtagelse.

Af Omegnens Præster gjorde jeg Bekendtskab med Vanning i Bryndum, True i Guldager, Hjort i Jerne, Daugaard i Torstrup, Stokholm i Hodde, Zeuthen i Grimstrup, Provst Nees i Varde. Vanning blev forflyttet og afløst af Esmann, Hjort døde i Marts, jeg tog over til Begravelsen og undrede mig over, at de Bønder, som bar Liget, var berusede. Man sagde mig, at sligt var sædvanligt, naar der kun var indbudet til Frokost. Daugaard beundrede jeg, fordi han hævdede sin Fritid fra Kl. 6 til 9 om Morgenen for stadig at kunne undervise sine Børn. Han blev siden Stiftsprovst og efter Tage Müllers Død Biskop. Stokholm var sjæleglad, naar han i Vacancer kunde faa Lov at prædike 4 Gange.

Han indfandt sig af og til paa Kroer som Afholdsprædikant. Han og Daugaard udgav i Forening en Bibelhistorie. Han havde hørt et ugrundet Rygte om, at jeg agtede at overtage en Rolle i et Drama, der paatænktes opført af en Forening i Varde, og skrev en venskabelig Advarsel til mig i den Anledning.

Esmann kom fra Grønland ligesom hans Formand Vanning. Han var fattig og forknyt, men havde en frimodig Hustru. Iøvrigt var han en troende Præstesøn, og hans Søn var særlig oplagt til at studere. Faderen vilde intet høre om at sætte ham i Ribe Skole. Min Mening derom maatte han dog høre, hver Gang vi saas, og jeg fik omsider den Glæde, at Drengen fik Lov at studere. Han blev Præst i Karise.

Da Høyberg i Allerup var død af Apoplexi, bad Enken mig være sin Lavværge, hvad jeg gerne paatog mig, eftersom jeg havde sat mig godt ind i Lovgivning og Praxis angaaende Naadensaaret.

Zeuthen fortalte livlig om sit Ophold paa tyske Universiteter og om sine Rejser, ogsaa i Italien. Med Hertz og H. C. Andersen havde han besøgt Capri og Vesuv. Fra begge Steder vendte H. C. Andersen om paa Halvvejen, men beskrev alligevel den blaa Grotte og Vesuvs Udbrud med glødende Farver.

I Alslev blev der mig meddelt et Par mærkelige Fortællinger om et Par Præster:

1. Mens jeg endnu var Stud. theol. blev en theol. Cand. Petersen kaldet til Præst for Staby og Madum og fandt en tom Plads, hvor Præstegaarden havde staaet. Et Mageskifte med en Bondegaard blev da foretaget. Sammenhængen i Beretningen om den døde Præstegaard fortalte en Arbejdsmand fra Staby mig saaledes: Jeg skulde konfirmeres — det var nok 1820 eller maaske et Aar før eller senere. Præsten i Staby gav sig ikke af med Konfirmand-Undervisning. Børnene fra Staby gik til Hr. Peder i Vedersø. Paa Hjemvejen krøb vi gennem Vinduesaabningerne i Staby Præstegaards Storstue og dansede der. Præsten havde solgt Vindueskarmene. En Dag overraskede han os, han kom frem fra et tilstødende Kammer i bar Skjorte med en gl. Bøsse og lagde an for at

skyde. Vi fløj hurtig ud af Vinduesaabningerne.

Smaafolk, som vilde bygge, købte nogle Fag Hus af Præstegaarden, andre stjal nogle Fag om Natten. Endelig mødte Amtmand og Provst fra Ringkøbing til Besigtelse. Præsten gik imidlertid »sønderad« og saas aldrig siden. Sognefogeden fik Ordre til at holde Vagt paa Resten af Gaarden. Imidlertid vedblev Plyndringen. Man gav nemlig Vagten Brændevin, og baade Sognefogeden og Præstekonen var drikkfældige. Et Par Fag blev dog staaende, deri var der en Alkoveseng, hvori man lagde Præstekonen og Sognefogeden, der begge var berusede, mens de sidste Rester af Præstegaarden bortførtes.

Saaledes fortalte Manden.

Engang jeg i Ullerup havde Besøg af Justitsraad Møhl fra Frederiksborg og fortalte ham denne Historie, sagde han, at denne Præst levede i København, da Møhl var ansat i Finantsernes Expeditionskontor, og at han hvert Aar indfandt sig for at hæve en Understøttelse, der var ham bevilget. Han stillede i en meget tarvelig Dragt med en Kabus til Hovedbeklædning og lignede en Vægter. Møhl nævnede hans Navn, men det har jeg glemt.

2. Om en anden Præst i Bølling eller Borris fortalte en anden Mand, at Hr. Thonbo (Faderen har forfattet en Bibelhistorie), en yngre Mand, havde aldrig Tid til at tale med sine Sognefolk, enten fik han sin Morgen- eller Middagssøvn, eller det var hans Spisetid, eller han studerede.

Jeg kommer derved til at tænke paa de to Slags Præster: de, som havde studeret, og de, som skulde studere. Bonden, som gjorde denne Inndeling, foretrak den første Slags.

En Formiddag mærkede jeg usædvanlig Uro i Byen. Folk var ivrig sysselsatte med at bære noget bort fra Gaardene. Det viste sig at være »Brændevinstøj«. Der

var sket Angivelse til Toldforvalteren i Varde om ulovlig Brændevinsbrænding. Ingen Redskaber fandtes, de var druknede i Aaen. Siden fortalte en Mand mig, at der engang om Aaret fandt en Indsamling Sted af Æg og Smør m. m. til Toldforvalterens Hustru. Hun sørgede da for, at den Vognmand, der blev bestilt til at befordre Toldopsynet, øjeblikkelig afsendte ridende Bud til Byen med Underretning om den truende Fare. Saaledes blev den undgaaet.

En Gaardmand Peder Esbjerg i Alslev havde en Broder i Vilslev, som drev Smuglerforretninger og derved tjente mange Penge. Han kørte Smuglergoods til Kikkenborg Kro, hvor det over en Mil fra Grænsen var i Sikkerhed. Af den idelige Køren var hans Knæ krumme. Han kunde have indtil 70 Mand i Arbejde paa en Nat.

Manufakturvarer afdeltes i Pakker til Værdi af 10 Cour, Daler (16 Rdl.). Naar hver fjerde Pakke gik i Løbet, var endnu intet tabt. Man brugte den Snedighed at fæste Karle, som havde tjent Tolderne, for høj Løn, de var jo kendt med Toldernes Taktik. Forresten brugte Tolderne samme Fremgangsmaade, de lejede øvede Smuglere i deres Tjeneste. Det kunde hænde, at begge Parter kom i Haandgemæng.

Den flinke Degn og Lærer i Hostrup, Stephensen, havde den Svaghed at komme for silde til Kirken. Beboerne gik ikke, før de havde set Degnen begive sig til Kirke med Nøglen. Deraf fulgte, at jeg oftere maatte vente uden for Kirken. Om Sommeren var Tiden for Gudstjenesten Kl. 8 og 11, om Vinteren Kl. 9 og 12. Saa vendte jeg en Søndag og kørte hjem igen. Det hjalp. Siden var Kirken oplukket i rette Tid og Degnen til Stede ved min Ankomst.

Ved Tiendeleveringen bebrejdede jeg en Gaardmand i Hostrup, at han havde holdt Dansegilde Natten mellem

1ste og 2den Pinsedag. Jeg havde set Deltagerne forlade Gaarden, da jeg 2den Pinsedag kørte forbi til Førstetjeneste. Han havde fulgt mit Eksempel, svarede han. Jeg var noget tidligere samme Aar engang taget til Sessionsgilde og ladet Degnen læse en Prædiken i Kirken. »Du faar dog at agte paa mit Ord og jeg vogte mig for at give et slet Eksempel!« Det kan aldrig være rigtigt at indbyde Ungdommen til Dans Natten før en Helligdag.

Værre var det, at jeg anvendte megen Tid og mange Tanker paa Mark og Have, hvorover dog ingen klagede. Et Stykke Mosejord lod jeg afskrælle, rejste Stykkerne i Hobe og afbrændte dem. Der groede smukt Byg. Storstuen belagte jeg med nyt Gulv. Brædderne skaffede Konsul Mathiesen mig fra Norge i fuld Længde. Kostalden var maadelig. Jeg byggede en ny for egen Regning. Min Hustru gav mig dertil 200 Kr. i Dukater, som hun efterhaanden havde faaet i sin Sparebøsse fra Hjemmet. En Del Lætræer købte og afhentede jeg i Letbæk Mølle.

Efter at Gud i sin Naade havde ført mig gennem Anfægtelser til Troen paa Jesus Christus, Guds Søn, aabenbaret i Kød, prædikede jeg et Par Maaneder med Liv og Lyst i Alslev og Hostrup Kirker. En Ansøgning, indsendt i August, foranledigede min Forflyttelse til V. Vedsted midt i Novbr. 1838. Frederik blev foreløbig anbragt hos min fuldtro Ven Degnen Stephensen i Kokspang. Han gik da i sit ottende Aar.

Møller Schack sagde engang: Præsten mener ikke alt, hvad han siger paa Stolen. Hvorledes det? Jo, paa 1ste Pinsedag siger han: Staar op, lader os gaa herfra, dog bliver han og vil, at vi skal tøve, til han har faaet sit Offer. Da jeg med min Hustru første Gang besøgte Alslev Mølle, bemærkede jeg Indskriften over Alkovesengen i

Dagligstuen: »Vel født er vel en Trøst, men bedre vel opdragen, vel gift er Livets Lyst, vel død er hele Sagen.« Min Hustru tog kun lidt Fløde i sin Kaffe, saa spurgte Møllerkonen: »Pas Madamen it aa manne Fløer i æ Kaffe?« Møllerens gamle Moder talte om den forrige Degns Ødselhed. Hver Gang han bragte 3 Skp. Rug til Mølle, skulde den ene Skp. sigtes; det var intet Under, at de blev fattige. Nogle gamle Bønder rystede betænkeligt paa Hovedet af de yngres Ødselhed, de gik nemlig med blaafarvet Vadmél, selv gik de i hvidt Vadmél eller i »Peber og Salt«, d. e. Vadmél af hvidt og sort Uld sammenblandet. Jeg har ogsaa hørt det omtale som Bevis paa Ødselhed at bruge Halvgryn til Grød. Man skulde som Forfædrene blot lade den gule Skal pille af Byg, ellers blev Mølleren rig og Bonden fattig. I V. Vedsted bemærkede gamle Folk, at nu skulde jo de unge have Hestene skoede baade for og bag og Vognhjulene belagte med Jernskinner eller endog med hele Jernringe. I mit Hjem paa Blegdammen var nøgtern Kalvekød min Moders Afsky, i Alslev Gildesmad. Man brugte hvide Natpotter til at bære Suppen om i. De var jo nettede nok, men Forment!

V e s t e r V e d s t e d.

Til V. Vedsted kom jeg 23. S. ef. Tr. 1838, holdt Tiltrædelsesprædiken om Skattens Mønt, blev af entlediget Formand Hr. Bang med Hustru og dennes Broderdatter Fr. Bjerling venlig modtaget, omhyggelig opvartet og beværtet. Kl. 8 The, Kl. 9 Frokost og Kaffe, Kl. 12 Middag, Kl. 4½ The og Smørrebrød, Kl. 8 Aftensmad, Kl. 10 Kvældsnaver, bestaaende af Vandbakkelser og syltede Blommer. Menigheden mødte Søndag efter Tiltrædelsen med Kjoleoffer*), 1 Specie eller en prøjsisk Daler, 8 Mark

*)Naar en Præst ikke før havde haft Embede, fik han »Kjoleoffer« ved Tiltrædelsen, naar han skulde bære Kjole og Krave. Her er det midlertid givet til en Præst, der kommer i nyt Embede.

Rb. eller en Drittel (31 lybsk Sk.) af hver Gårdmand.

Man lod sig efterhaanden forstaa med, at de havde i 34 Aar savnet Troens Prædiken, nemlig siden Præstens Broder var gaaet af — altsaa i Aaret 1804 —. Evang. krist. Salmebog var bleven dem paalistet. Hjemme brugte de »Brorsons Bog«. Af og til havde de Lejlighed til at høre en Lægprædikant, navnlig Peder Larsen Skræppenborg. Hr. Bang havde advaret mod Tro og anbefalet gode Geringer saasom Flid, Sparsommelighed og andre i det borgerlige Samfund nyttige Dyder. Alligevel gik man efter gammel Sæd og Skik til Kirke og bad der ogsaa for Præsten, at Gud vilde lede ham til Omvendelse og Tro, før han døde. Bang var, saavidt jeg mindes, den yngste af 18 Brødre. Hans Fader, Præst i Sønder Omme? var som Lig udbaaren af 6 Præster, af hvilke 5 var hans Sønner. Selv var Bang for 34 Aar siden ansat som Hjælpepræst for sin 44 Aar ældre Broder i V. Vedsted med Expectance paa Kaldet, som han da ogsaa fik efter Broderens Død. En enkelt Gang mødte han i Kirken efter min Ankomst. Lignelsen om Kristus som Brudgom og Menigheden som Brud bad han mig bruge med stor Forsigtighed, at den ikke skulde fremkalde sanselige Forestillinger. Dyder kom det jo an paa at befordre. Han havde som Tekst til Dimisprædiken faaet Math. 5, 6: »Salige de, som hungrer og tørste efter Retfærdighed; thi de skulle mættes.« Deraf havde han taget sit Æmne: »Dyden eneste Vej til Salighed« — og faaet Karakteren Laudabilis for homiletisk Prøve. Hans Hustru var from og troende, men syntes ingen Anelse at have om sin Ægtefælles afvigende Opfattelse. Han var en saare hensynsfuld Ægtemand. En Særling var Konen i mange Maader. Han læmpede og føjede sig efter hende, og mig forekom det, at de udgjorde et lykkeligt Ægtepar. Børn havde de ikke haft. Konens Broder Carl Bjerling fik Ansættelse som Kapellan i Skærbæk hos den sindsforvirrede Præst. Avlskarlen i Skærbæk

havde Fuldmagt til at passe paa den gale Præst. Denne havde dog fundet Lejlighed til at befæste en 6 Alen lang Delle (Brædt) tværs over en Vogn. Derved tænkte han at kunne køre over Diger og Grøfter uden at vælte, men ikke paa de vejfarende. Som han nu havde faaet forspændt og var i Færd med at tage af Sted, kom Avlskarlen løbende over Marken for at faa ham standset i Farten og raabte, at han skulde tøve. Men han skyndte sig af Sted. Saa raabte Karlen i sin Forbitrelse: »Kør da ad Helvede til!« Præsten slog Skrald med Pisken og raabte tilbage: »Jeg kører frank og fri og Helvede forbi.«

Saaledes fortalte samme Karl mig, da han et Aarstid tjente mig som Avlskarl i Alslev Præstegaard.

Md. Bangs Særhed bestod særlig i, at hendes Properhed grænsede til Vanvid. Angst for Støv og Smuds gjorde hendes daglige Liv meget besværligt. Vore Maaltider turde hun ikke dele; navnlig ikke hvad Pigen havde haft under sine Hænder. Gæster indfandt sig aldrig. Vilde Præsten se nogle Venner, indbød han dem til Byens Kro, hvor de beværtedes i et særskilt Værelse af den flinke Krokone Md. Vedsted, en Plejedatter af Præsten i Nørre Fardrup. Præstens eneste Søster var gift med Præstenaboen i Hviding, en underlig Mand. Han havde hørt Tale om Øhlenschlæger og Ingemann og spurgte mig, hvilke Prædikener man nuomstunder skulde prædike efter. Denne Hr. Pontoppidan havde været min Herredsbroder før som Sognepræst til Grimstrup og Aarre. I Vakancen efter hans Befordring til Hviding havde jeg nogle Gange forrettet Gudstjenesten i disse Sogne. Jeg kom skrupsulten fra Aarre til Grimstrup og blev af den sparsommelige Præstekone trakteret med Syresuppe til Formad og Spinatbudning til Eftermad, dertil en Flaske Vin, der nok havde gjort Tjeneste adskillige Gange før. Vinen var skænket. Man lod den staa urørt og formodentlig blev den hældt i Flasken igen for at bruges næste Søndag. Gamle Pon-

toppidan døde i Hviding. Enken fik forlænget Naadensaar, og jeg besørgede Tjeneste for hende i mange Uger. Til Gengæld forærede hun mig sin Faders Spadserestok, meget lang med Sølvknap. Man maatte holde den et godt Stykke under Knappen. Jeg har aldrig truffet Mage til den — og den vilde sagtens nu have Værdi som Antikvitet.

Jeg saa engang min Nabopræst i Bryndum, Hr. Vanning, skubbe til Pontoppidan, der stod bag hans Stol ved L'ombre-Bordet, og hørte ham sige: »Pas du dig selv, du købte jo din egen Hest.« Siden forklarede Vanning mig Sammenhængen. Pontoppidan var taget til Varde Marked for at sælge een af sine Køreheste og købe en bedre. Salget lykkedes. Pontoppidan gik bort for at spise til Middag. Saa gik han atter til Marked, traf en passende Mage til den solgte, opfikset og knejsende med smukt flettet Manke, adskillige Aar yngre. For 10 Rdl. Courant i Tillæg erhvervede han Hesten. Nu faldt Mørkningen paa, han lod spænde for og kørte hjem. Ved Bommen i Roust kom Bommanden ud med sin Lygte. Kusken sagde da til Præsten: »A men, det er vor gammel Hest!« »Sludder, kør!« I Grimstrup Præstegaard mælede atter Kusken: »Væn a spænder ham først fra, og han søger Stalddøren og sin gamle Baas, saa bliver det nok vort eget Bæst.« Og saaledes var det.

Degnen i V. Vedsted, Hr. Petersen, var velhavende og holdt Ridehest. Han var ugift og havde en ældre Pige fra Fanø til Husholderske. Hun beherskede ham, men ægte hende vilde han ikke. Ogsaa sin gamle Fader havde han i Huset og en Brodersøn, som skulde oplæres til Seminarist. Da Kirsten havde fyldt 50 Aar, ægtede han hende. Han vilde ikke risikere at faa smaa Børn i Huset. Om det gik ligesaa i Seem har jeg ikke erfaret. Menigheden fandt, at Degnen burde gifte sig med den Pige, der i en Aarrække havde holdt Hus for ham. L. Chr. Müller opfordrede ham dertil. »De vil vel ikke forlange, jeg

skal forpligte mig til at føde og klæde hende for Livstid!« var Degnens Svar dengang.

I V. Vedsted havde jeg to mærkelige Præstebesøg. Den ene Præsts Navn mindes jeg ikke. Ansat i Varde-Eggen havde han været auktionsgal og var som sindsforvirret Indsat til Bevogtning af Arrestforvareren, havde der forloset sig i Arrestforvarerens Datter, som han ægtede efter at være udskrevet som helbredet. Siden blev han Præst i Hviding og derefter paa Lolland. Nu var han atter forstyrret i Hovedet. Der gik mange Fortællinger om hans og Konens Bedrifter i Hviding. Den anden hed Bagger. Paa Mandø havde han i sin Tid drukket og gjort Skandale. Mandøboerne vilde saa overmande ham og bringe ham til Bispen i Ribe. Men det var ingen let Sag. Han forsvarede sig længe og mandig. Tilsidst søgte han en bedre Forsvarsplads paa Taget ved at krybe op gennem Skorstenen. Mandømændene fik dog fat i hans Ben og bandt dem sammen med Reb, trak ham ned og bandt Hænderne. Saaledes bunden transporteredes han til Bispen, som henviste dem til Physikus Randrup. Saa blev han interneret i Hospitalet. Hans Sag blev undersøgt og afgjort med Afsættelse uden Pension. Lemvig, hans Fødested, maatte modtage ham til Fattigforsørgelse. Det var i Vintertiden han besøgte mig. Forsørgelseskommunen havde faaet ham anbragt paa et Udvandringsskib, der skulde føre Emigranter til Amerika. Skibet strandede i Biscayabugten, blev plyndret af Carlister¹⁾, og Emigranterne vandrede hjem til Fods gennem Frankrig. Fra Hamborg havde saa Bagger mest krøbet paa sine Knæ, indtil han nu tiggende sig frem havde naaet V. Vedsted. Jeg gav

¹⁾ Carlister er Navnet paa Tilhængerne af Don Carlos Parti i de spanske Borgerkrige efter 1833, der især holdt til i de nordlige Provinser som Navarra og Biscaya.

ham en Mark og har siden ikke hørt til hans Skæbne. Fordrukken saa han ud dengang.

Til Alslev var jeg kommen søgende det ene fornødne, i V. Vedsted forkyndte jeg glad, hvad jeg havde fundet i Syndernes Forladelse, Kødets Opstandelse og det evige Liv i Christus Jesus, vor Broder og Herre, Menneskenes Søn. I Omgang med min Præstenabo L. Chr. Müller lærte jeg i Daabsbekendelsen at se den som Nøgle til Bibelen og Kærnen af dens Indhold. Menigheden sluttede sig til min Forkyndelse tillige med mange udensogns Tilhørere. Kirkeværgerne foreslog mig at lade kirkesøgende fra andre Sogne betale noget for Adgang til Kirken — et ægte jydsk Forslag, som jeg naturligvis afviste. Ethvert nok saa daarligt Individ saa jeg i Forsoningens Lys. Han eller hun var Genstand for Guds Barmhertighed og kunde i Morgen være en troende Christen, saaledes som jeg ved Guds Naade var omvendt. Hver opdukkende Stemning af Gnavenhed, Begærlighed, Fremfusenhed, Misundelse o. s. v. strøg jeg øjeblikkelig af Sindet, som man hurtigt fjerner en Ørentvist eller Edderkop fra sit Ansigt. Nødig gav jeg mig Sønnen i Vold. Den truede jo med at formindske eller berøve mig den Tilstand af Fred og Fryd, hvori jeg stadig befandt mig i vaagen Tilstand. Jeg bad altid, fuld af ydmyg, taknemmelig Glæde. Kun forekom det mig undertiden, at Ærefrygten savnedes i mit Forhold til Gud, at det var altfor kammeratlig. Saa gik jeg tilbage til mit forrige Levned i ægyptisk Mørke, hvoraf Gud i sin Naade havde udfriet mig, hvor jeg havde interesseret mig for Venskab, Elskov, Videnskab, Kunst, Ære og Velleevned uden at have Synd og Naade til Grundvold for Bevidstheden. Det hjalp til daglig Fornyelse af Glæden over Fred og Lys og aandeligt Liv. Bibelen blev min kæreste Læsebog, den forstod jeg som ingensinde før. Jeg tænkte paa at gaa ud som Sendebud til Hed-

ningerne. Jeg fristedes til at bede om Modgang og svære Trængsler for at fornemme Troens Kraft til at sejre over alle Ting, følte dog straks, at det vilde være at friste Gud. Dog — hvor længe var Adam i Paradis? I fire Maanedere varede den syndefri Tilstand, saa kom jeg i Dispyt med min Formand om Lammetiendens Deling, bebrejdede hans Egennytte, hvad man maatte vente af en Rationalist. Dermed var min Egenkærlighed og Dømmesyge løsladt, Paradiset tabt som varig Stemning. Kun Glimt af den tabte Herlighed var tilbage, jeg maatte atter kæmpe og stride mod Synden. Eet beholdt jeg — Erfaringen af det evige Livs Virkelighed med den Tilføjelse, at Gaven skal bevares og erobres paany efter ethvert Syndefald. Der hører en stærk Ryg til at bære gode Dage. Vanen gør lunken og sorgløs. Man faar da mærke, at Giveren kan tage Gaven tilbage, saa den begavede staar fattig, forladt af Livskraften — og af Vorherre. Snart skulde en ny Fristelse melde sig fra en anden Kant, fra det nationale Liv. Det vaagnede her paa Grænsen og tog Fart. En ny Skole i Sønder Fardrup By var paatænkt. En Dag indfandt Ridefoged Riedel sig med en Landmaaler til Forhandling om Sagen med Præsten. Jeg vidste intet om Forretning med Hr. Ridefogeden. Han fremviste Fuldmagt fra Amtmanden i Haderslev. Selv boede han i Toftlund. Jeg var villig til at afstaa nogle Agre af Præstegaardens Jord i Nærheden af S. Fardrup By. Naar de to Herrer talte sammen indbyrdes, talte de Tysk. Det gik mig som et Stik gennem Hjertet. Var Sønderjylland erobret af Tyskere, siden vi havde tysktalende Embedsmænd? Ikke een Beboer i V. Vedsted Sogn forstod dette Sprog. Der fulgte snart Skrivelser fra Amtshuset til Præsten angaaende den projekterede Skolebygning, Jorden, Lærens Løn. Jeg sendte dem alle tilbage med den Bemærkning, at jeg ikke var kaldet som Translatør, tiltroede mig ikke heller Kundskab i Sproget tilstrækkeligt til at for-

tolke rigtigt, vilde ikke forsøge derpaa. Sagen trak ud i Aar og Dag, saa jeg begyndte at ængstes over at være en Hindring for Ungdommens Oplysning. Biskop Tage Müller misbilligede ikke min Opposition, men formaaede intet over for det slesv.-holstenske Kancelli og Regeringen i Slesvig. Omsider kom Sprogreskriptet fra Kongen med Ordre til dansk Administrationssprog til Sogne, hvis Kirke- og Skolesprog var Dansk, og dermed var den Knude løst. Amtmanden fik 800 Rbd. Tillæg for at holde en Assistent, som var det danske Sprog mægtig. En stor Vandflod — vistnok 7. el. 9. Jan. — foranledigede Indsamling til de vandlidte hele Landet over. Ridefogedens Virksomhed ved Fordelingen af Pengene forekom mig mislig, og jeg motiverede min Mening desangaaende i en Artikel i »Dannevirke« under Mærket: En Vesterbo. Hr. Riedel opfordrede den anonyme Indsender til at navngive sig. Jeg meddelte ham mit Navn og Bopæl. Han truede med Embedsfortabelse. Jeg hørte aldrig mere fra ham. Denne Sag og den før omtalte Protest mod tyske Skrivelser førte naturlig til, at 5 Sognefogeder henvendte sig til mig om Valg til Stændersforsamlingen. Jeg var dog ikke valgbar, da jeg ikke var Ejendomsbesidder. Man endedes om at gaa til Hans Kryger i Beftoft. Han var villig, blev valgt i Kredsen, og jeg slap lykkelig for at spille en politisk Rolle. Slesvigholstenerne, Amtsforvalter Krogh, Haderslev, Ridefoged Riedel og Advokaterne var siden fjendtlig stemte imod mig.

Et mærkeligt Besøg fik jeg ved Paasketid 1839 af en engelsk Lord Cleasby¹⁾ fra Yorkshire. Han talte Dansk, kom i Følge med L. Chr. Müller for at se paa Bøndergaarde, Indretninger, Skikke m. m., arbejdede paa en islandsk-dansk-engelsk Ordbog, interesserede sig for »sine

¹⁾ Rickard Cleasby, 1797—1847, var Filolog. Hans Arbejde med Ordbogen fuldendtes af Islænderen Gudbr. Vigfusson.

Forfædre«, som han kaldte de Danske, raadede til at etablere et dansk Blad, vilde paa denne sin anden Rejse i Danmark opholde sig længere Tid i Landet. Han døde et halvt Aars Tid efter af Tyfus paa Frederiks Hospital.

Snart kom »Danevirke« i Gang, den slesvigske Forening, alt ved Etatsraad Flors Initiativ. Vi samlede Penge til Oprettelse af en Højskole i Rødding. Laurids Skov holdt agitatoriske Møder for den danske Sag. I Haderslev Mølle (hos Schrøder) holdt vi Møde. Der gik P. H. Lorentzens Drikkehorn rundt, og hver af os holdt Tale og gjorde Løfter om Kamp og Bedrifter, vi tænkte at udføre. Hagen, Hertel og jeg var de eneste Præster, som vovede sig ind i disse oppositionelle Møder. I Hammelev boede flere Medlemmer af Stænderforsamlingen. Kaldet blev ledigt ved Pastor Hansens (Katolik) Forflyttelse til Fjelstrup. Sognets Beboere ansøgte Kongen om at kalde mig til deres Præst. Min Ven P. Rørdam, som ikke vidste dette, benyttede sin Indflydelse hos Kongen til Gunst for en indfødt Slesviger, Müller. Han fik Hammelev, aflagde sin danske Maske og viste sig som ægte Hjemmetysker.

Jeg følte mig efterhaanden saa dybt indviklet i det nationale Liv, at Aandslivet trængtes svært tilbage, om det end svagt vedblev at holde sig. Kærlighed til det himmelske Fædreland lader sig jo nok forene med Kærlighed til det jordiske, ja, kan næppe bestaa uden denne. Dog falder det vanskeligt i saa stærkt bevægede Tider at tilvejebringe den rette Harmoni mellem begge. Jeg tænkte paa at trække mig ud af disse Forhold og komme i Ro, søgte et Par Embeder i Kongeriget, som jeg ikke fik. Derimod lod jeg mig af min Ven Propr. Nielsen og hans elskværdige Hustru Henriette, f. Meyer, paa Endrupholm bevæge til at fordybe mig yderligere i den nationale Kamp. Hendes Fader, Hovedpræsten Meyer i Ullerup, var død. Jeg blev kaldet til hans Eftermand Septbr. 1847. Et Præ-

stekonvent holdtes uden Forargelse i Roager Kro af L. Chr. Müller, P. G. Koch i Vodder, Hagen i Medolden og mig. Som Grundtvigianere udgjorde vi 4 en lille særskilt Kreds. Da Müller og Koch forflyttedes, den første til Seminariet i Snedsted, den anden til Falster, holdt disse Sammenkomster op. Blandt andet forfattede vi et Andragende til Stænderforsamlingen i Viborg om Religionsfrihed. Biskoppen lovede at indbringe det, talte ogsaa med Formanden derom. Denne var af den uforgribelige Mening, at Forsamlingen ikke var moden til at behandle Sagen. Saa indskrænkede Bispen sig til blot at fremlægge Forslaget til behageligt Gennemsyn. Skade, at min Afskrift brændte 1869 i Kirkehelsing, thi det var vist første Gang, denne Sag blev ført frem i Danmark. Koch havde sat det i Stil. Efter nogle Timers Discussion om kirkelige Spørgsmaal, spiste vi Kalvesteg og drak et Par Flasker Rødvin, tog saa tidlig hjem. Kroer var i den Egn og paa den Tid anstændige Herberger, hvor der ikke taaltes Svir eller støjende Gæster. Vi var desuden i et særegent Værelse skilte fra Skænkestuen. Grunden til Valget af Samlingspladsen var at undgaa Afmeldelser og Udsættelser, som foranledigedes ved Sygdom, Barselseng og andre huslige Hindringer.

Pastor Høhne i Roager var en løjerlig Mand. Ugift levede han sammen med sin Broder, forhv. Grosserer, og sin Husbestyrerinde Jfr. Lindberg, Søster til den kendte J. Chr. Lindberg og Sognefoged Lindberg i Jernved. Faderen var død som Kapellan ved Domkirken i Ribe og Sognepræst til Seem. Man blev modtaget med Gæstfrihed i Præstegaarden; han bød ved Afskeden en Erkendtlighedsgave, f. Eks. en Skp. tidligmodne Kartofler til Lægning i Haven, nogle gode Æbler eller lignende. Men ud vilde han ikke. Han havde kun et Par Bukser, revnede i Sædet. De kunde bruges hjemme om Søgnedage i Skjul

af Frakken og om Søndagen under Præstekjolen, men ikke ude i Besøg — altsaa paa Genbesøg indlod han sig ikke. Een Gang gav han dog Møde i V. Vedsted, hvor hans Fader havde været Præst samtidig med Præsten Ewald i Hvidding (Digterens Broder, død 104 Aar gl. i Kristiansfelt). Han fortalte om, men beklagede sig ikke over den avneblandede Tiende, Bønderne leverede ham; thi sagde han — i mine Prædikener er der jo ikke rent Korn uden Avner. I ti Aar var han Præst i Grønland. Hvorfor søgte De did? Jeg fortjente at faa Pisk, fordi jeg tog derop, og mange flere, fordi jeg tog derfra, da jeg var bleven nogenlunde i Stand til at virke til Gavn. Sammenhængen var efter Forlydende deh: En Pige, han elskede, giftede sig med en anden. Saa drog han, skønt cand. theol. med Laud, til Grønland. Ved sin Hjemkomst fandt han sin elskede med adskillige Børn i trængende Omstændigheder i Tønder som Enke. Saa delte han det lille Embedes Indtægter med hende, men ægtede hende ikke. Engang Gottlieb og jeg slog os sammen for at besøge Præsten Schøler i Vodder og saa ind til Høhne paa Vejen, sad Familien ved Morgenmaaltidet, som for Præsten bestod af Øllebrød, for Grossereren The og for Husholder-sken Kaffe. Schøler var kommen til Vodder efter Koch og var saaledes Mellemand mellem denne og Boesen. Da vi holdt for Døren i Vodder Præstegaard, var Schøler ikke til Stede. Lidt efter kom han i Træsko fra Svinestien, satte Træskoene i Forstuen, blev jublende glad over vort Besøg, saa glad, at han snappede os hver under en Arm og dansede rundt med os i Stuen, saa vi ikke kunde faa Fødderne til Gulvet. Han var meget stærk. Et Læs Sæd kom fra Marken. To Karle magtede ikke at vælte Læsset til Indforkning gennem Ladedøren. Han gik ud, satte Ryggen til og væltede det alene. Om Aftenen holdt han et Foredrag om det skammelige i, at Tyskerne kunde købe Herregaarde i Jylland og plage danske Bønder. Han fik

Børsærkegang, jog mig hen i en Krog, truede mig med knyttede Næver, som om jeg var en tysk Proprietær og Bondeplager. Jeg var ikke fri for Angst. Endelig efter vel 3 Timers Foredrag sank han mat om paa en Stol. — Aah Kone! Lad os faa en Bolle Punsch. Snart efter indfandt hun sig med en dampende Terrin. Den var fyldt med Kirsebærssuppe. Han nød og bød ingen Spiritus. Ved Afskeden forærede han mig en 4 Ugers Gris. Nogen Tid efter skrev han til mig, at han ønskede mig til Skriftefader og at modtage Nadverens Sakrament af min Haand, dog kun, hvis jeg følte mig særlig kaldet dertil. Jeg svarede, at jeg ikke fornam noget særligt Kald, men skulde gerne møde til Forretningen, naar han vilde bestemme en Dag. Der kom aldrig nogen Anmodning. Han blev temmelig hurtigt befordret til Stadil-Madum ved Ringkøbing.

Aarlig forlangtes en nøjagtig Fortegnelse over Skattepligtige til Kopskat. Det var bleven Skik at angive »det sædvanlige Antal,« hvorunder ikke indbefattedes Smaafolk med flere Børn. Amtsforvalteren i Haderslev kendte dette og fordrede heller ikke, at Skatten skulde ydes af alle, kun, at Præsten attesterede, at alle var medtagne. Schøler protesterede, taledes sin Sag for Kongen og blev virkelig fritaget ved Befordring til Nørre Jylland. Vi kaldte ham Idéraad. Han havde lagt en Plan til Reformation af Kopternes Kristendom. Under Vacancetjeneste prædikede han henvend 3 Timer i Skærbæk om Napoleon den Stores Indvirkning paa Stater og Kirker. Saa fortalte en af Kirkegængerne. Flor, som en Tid forestod Højskolen i Rødding, lod sin Søn forberede til Konfirmation af Schøler. Jeg var til Stede ved Konfirmationen, der foretoges for den unge Flor alene paa en Onsdag i Fasten. Paa Prædiken havde Schøler ikke forberedt sig. Man burde have Tillid til Aanden, mente han. Men den Dag besøgte Aanden ham ikke. Han snød Næsen de hundrede

Gange, tog Tilløb, standsede, pauserede, hostede. Lige-
meget hjalp det. Derefter underholdt han sig paa Kirke-
gulvet med Konfirmanden. Samtalen vilde heller ikke rig-
tig gaa. Jeg foretog til sidst Messen og Altertjenesten.

L. Chr. Müller holdt Konfirmand-Undervisning i hans Hjem i Ribe. Deri var en Livlighed og Veltalenhed, som bragte Børnene til at spærre Øjne og Øren op, som var de bange for at gaa Glip af et Ord. I Helligaands Kirke har jeg hørt ham prædike engang efter Enkedronningens Ønske, udtalt en Aften, han var til Fest hos hende. Ogsaa i Snedsted hørte jeg ham engang prædike over Teksten: »Den utro Husholder.« Han var i Besiddelse af en uforlignelig Svada og Eksempler af Historie, Kirkehistorie, Bibel og det daglige Liv stod ham altid til Raadighed. Som Forstudie noterede han nogle Momenter. Resten strømmede frem af den indre Kilde, ligesom af sig selv. Pengene kom derimod ikke saaledes ind. Hans Indtægter vilde ikke slaa til. Han meddelte mig med Taarer, at Gæld virkede Løgn og var af Djævelen. Han beroligede Rykkerne med Forsikring om at betale, naar han fik sin Tiende, Højtidsoffer o. s. v., og vidste dog, at det ogsaa til den Tid vilde være umuligt. Nogle Venner havde før friet ham ud af Kreditorernes Plager. Saa var han bleven glad som et Barn, men ogsaa letsindig som et Barn gjort Gæld paany. Ham skyldte jeg Besøg af flere interessante Personligheder. Enten lod han mig vide, de var at træffe i Ribe, eller han førte dem ud til mig, f. Eks. Zeuthen, Birkedal, P. Chr. Kierkegaard, L. N. Bojsen m. fl. Zeuthen og L. Chr. Müller blev saa hæftige i en Ordveksel om Daabspagten, at de knyttede Næverne og raabte højt, blev dog snart forsonet. Müller foreslog engang et Bad i Vesterhavet, da han havde ført Kierkegaard og Birkedal til V. Vedsted. Birkedal greb Tanken og vilde gerne tage Del. Kierkegaard og jeg fulgte med. Det var Ebbetid. Jeg til-

bød at vogte Klæderne. Kierkegaard vilde blive i Land. De to badende løb ud, nærmest Land naaede Vandet til Anklerne, længere ude dækkede det næppe Fodbladene, endnu fjernere saa det ud som en stor Spyttebakke isprængt med Udkrads af en Kæmpe-Tobakspibe. De maatte omsider vende tilbage med uforrettet Sag. En Dag gik Müller og jeg med Fr. Hammerik fra V. Vedsted over Engene til Ribe. Talen faldt paa vore Oplevelser, hvorledes enhver af os havde faaet Syn og Sans for Kristendom. Hammerik var naaet til Tro gennem sin Skønheds-sans ad æstetisk Vej (det samme var Tilfældet med min Svoger, Kunstmaler Chr. Købke). Müller havde fundet Bibelen klar og forstaaelig, alle Rationalismens Fortolknin-ger taabelige og uforstaaelige. Jeg havde fundet Vejen til Evangeliet gennem Bestræbelsen for at opfylde Loven. Under dette Arbejde var jeg bleven fattig, hjælpeløs, anfægtet, fortvivlet, indtil Engelen med lydelig Røst havde tilraabt mig: »Vær frimodig, min Søn, dine Synder er dig forladte.« Da væltede pludselig Stenen fra Hjertegraven, og et nyt Menneske opstod. Siden har jeg ofte tænkt paa den Oplysning, jeg fik af Samtalen. Gud fører hvert Men-neske til sig ad den Vej, der passer bedst for hans Natur og Opdragelse. At L. Chr. Müller antydede Forstands-vejen, undrede mig ikke. Han saa Guds Nærværelse over-alt, endog i en Metalplade som den sammenholdende Kraft. Hvor meget lettere da i de bibelske Beretninger.

Med Biskop Tage Müller havde jeg et Par ubehagelige Sammenstød. Han mistede en Datter ved Døden. Jeg var til Stede ved Begravelsen. Bispen udtalte: Jeg ved ikke, om den afdøde kan høre, hvad jeg siger. Dog antager jeg, det muligt er saaledes. Jeg henvender derfor nogle Ord til dig, min elskede Datter o. s. v. Dette opfattedes af nogle som Tvivl paa Sjælens Udødelighed. Noget efter traf jeg Lægen Aagaard. Han sagde: »Bispen har i disse

Dage standset Folk paa Gaden og udtalt sin Trøstesløshed over Datterens Død. Paa Prædikestolen forkynder Præsterne os Troens Kraft til at formilde alle Sorger. Hvor er deres egen Tro da henne?« Jeg besøgte min Ven, Physikus Kjær: »Kan De ikke faa Bispen gjort opmærksom paa den Forargelse, han giver ved Omtale af sin Sorg. Gamle Müller i Gram har jeg talt til om Sagen. Han er dog nu for svag til at rejse ud.« Jeg lovede at forsøge. Om Aftenen gik jeg til Bispegaarden. Med Bispen og de to Døtre samtalede jeg om Sorg og Død og Evangeliets Trøst for de troende. Bispen gik op og ned ad Gulvet forbi os, som stod samtalende i en hyggelig Krog af den store Dagligstue. Pludselig stillede han sig foran os med de Ord: »De, som taler højest om Tro, har ofte mindst af den.« Nu havde jeg ham, hvor jeg vilde, fulgte ham paa Vandringen, bad ham være frimodig. Det var han ikke, kunde og burde ikke være det, mens en Kærlighedssorg nedbøjede hans Sind. »Jo,« svarede jeg, »Vorherre vil sikkert mildne Sorgen og løfte Dem over den, naar De betænker, han har sat Dem til at trøste et helt Stift med den Trøst, han giver Dem.« — »Og det maa jeg høre af en Præst i det mig allernaadigst betroede Stift,« blev han ved at gentage, mens jeg atter fjernede mig til Damerne, og han fortsatte sin Vandring. Da jeg saa anbefalede mig for at gaa, bad han mig indstændig om at blive. Vi drak The, taledes om andre Ting, og jeg forlod Huset med den Overbevisning at have hjulpet ham paa ret Vej uden at have paadraget mig hans Uvenskab. Han var en grundærlig, samvittighedsfuld og troende Mand.

Den anden Konflikt fandt Sted Natten mellem 30. Sept. og 1. Okt. 1845. Biskop Tage Müller havde meldt Visitats d. 30. Sept. 1845, kom ogsaa Aftenen før fra Pastor Ørbech, lidt hypokondrisk og træt af Ørbechs Udtalelser om den tridentinske Kirkeforsamlings Forhandlinger. Om

Formiddagen visiteredes V. Vedsted Skole, om Eftermiddagen i Sønderfardrup. Sidste Sted løb Bispen rask op imellem de to Rader Skoleborde, Pigernes og Drengenes. Mellemrummet var knapt oppe ved Katederet. Uforsigtig stødte han sig paa Hjørnet af det øverste Bord. En Bebrejdelse fulgte til Skoleforstanderne for uhensigtsmæssig Forarbejdelse af Bordene. Fortegnelsen over Børnene oplæstes. En Dreng manglede. Han kommer straks, svarer Læreren. »Hvoraf ved De det?« »Jeg sendte ham et Ærinde i Byen.« »Saa De bruger Børnene til Byærinder og det paa en Visitatsdag.« Hr. Bøtke taug. Nu begyndte Eksaminationen i en temmelig barsk Tone. »Kun Drengene paa første Bænk maa svare paa Spørgsmaalet!« De gav sig til at græde. »Hvad skal det betyde? Jeg gør mig jo Umage for at tale kærligt til eder!« Denne Erklæring hjalp ikke. Forstemningen smittede fra Bispen til Børnene. Hele Prøven faldt uheldig ud. Bagefter fortalte Bøtke mig, at han før Bispens Ankomst havde spurgt Degnen Petersen, om Bispen havde nydt nogen Forfriskning i V. Vedsted Skole om Formiddagen? »Ja, et lille Glas Vin.« Straks havde han saa ladet en Dreng hente en Flaske Vin. Ved Hjemkørselen sagde Bispen: »De har anbefalet denne Lærer. Jeg fandt hans Skole maadelig.« »Det var Deres Højærværdigheds Skyld. Deres daarlige Humør forplantede sig til Børnene, Forstanderne, Læreren og mig.« I Præstegaarden greb han Ribe Avis, lod som han læste, men læste ikke endda. Pludselig udrød han: »Jeg mærker, man skal ydmyges af de unge, naar man er bleven gammel.« Jeg taug. Han gik tidlig til Sengs. Det var mig ikke muligt at tænke paa min Prædiken til næste Dag. Jeg hørte et Tordenbrag, gik uden for paa Gaden. Luften var kold og klar. Nogle Bymænd saa en funkende Stjerne over Kirkespiret. Den blev større. Lynet havde ramt Jernstangen med Hanen, og Ilden ædt sig ind i Bjælken, hvorpaa den var fæstet. En Spand Vand var

tilstrækkelig til Slukning. Men hvorledes komme derop? Ilden trængte ind i Taarnets Bjælkeværk. Jeg gik til Bispens Soveværelse, hvis Vindue vendte mod Kirkegaarden. »Ønsker Deres Højærværdighed at staa op i Tordenvejr.« »Nej, jeg giver mig Gud i Vold og forbliver i min Seng.« »Ja, men Kirketaarnet brænder.« Saa jamrede han sig over Kirkens Brand, klædte sig paa og kom ind. Imidlertid havde Sognefolk samlet sig. Nogle ryddede Prædikestol og Kirkestole ud af Kirken, tildels i Stumper og Stykker. Andre bragte Lagener op paa Præstegaardens Straatag. Andre hentede Vand for at holde Lagenerne vaade. Gnisternerne fra det brændende Taarn faldt som en Haglbyge over Præstegaarden. I Stuerne gik det løs med Udbæring af Møbler i Haven og paa Toften. Bispem hjalp til. Jeg saa ham f. Eks. rykke Gardiner ned, selvanden med en Bonde bære et Bord ud. Carl, som just fyldte eet Aar, og de større Børn blev i deres Senge baaren over i Sognefoged Peder Davidsens Gaard. Der havnede omsider Bispem og jeg henimod Morgenstunden, og Kl. 9 fik vi ham befordret til Ribe. Af Visitats i Kirken blev der intet. Om Formiddagen kom nogle Gæster. De fik nøjes med koldt Køkken og Drikkevarer. Kun Præsten i Rejsby, Hr. Vinding, som mødte silde og sulten, var kendelig vred over at gaa Glip af Bispegildet. Han havde hverken set eller hørt om Ildebrand, skønt han kun boede een Mil fra V. Vedsted. Det havde regnet om Natten, og Conradine saa med Forbavselse, at hendes Gryde med Suppe, halvfuld ved Udflytningen i Haven, fandtes helfuld om Morgenem. Halvstegte Ænder og andre Fødevarer blev bjærget af forskellige, som om Dagen leverede dem tilbage. Kirken var slet ikke angreben af Ild, kun Taarnet nedbrændt. Jens Vedsted raadede mig at søge Erstatning for beskadiget Gods. Det gjorde jeg dog ikke, taknemmelig over at være sluppen saa let. Saa lidt Begreb havde jeg om Forretningsliv. Saa vidt jeg mindes, tog jeg ogsaa selv

Tabet af den Jord, der af Præstegaardens Areal udlagdes til Skolen ved Sønderfardrup. Se, det var nu om min anden Konflikt med Bispen og om Ildebranden. En tredje kunde tilføjes i Anledning af mit Vinterophold paa Mandø og den for tidlige Konfirmation af Børnene der. Jeg havde jo foretaget den uden ansøgt og erholdt Tilladelse af Bispen, en saadan var paa Grund af Forholdene umulig. Men jeg maatte modtage den uundgaaelige Irettesættelse for Mangel paa pligtmæssig anordnet Fremgangsmaade. Pillen blev da forsødet med en smigrende Anerkendelse af min frivillige og overordentlige Opofrelse for den forladte Mandø-Menighed.

I Januar 1848 flyttede jeg til Ullerup i Sundeved og meldte mig hos Provst Jensen i Sønderborg. Senere hentedede jeg et Læs Flyttegods, men det blev en besværlig Rejse. I Gaansager forfejlede jeg Sporet, kom ind paa en Mosevej. Tørvegrave standsede os. Maanen lyste, nogle Buske forekom os at være Huse. Vi spændte Hestene fra for at naa dem ridende. Hestene plumpede i Tørvegraven, vi maatte af og trække hver sin. Langt om længe naaede vi Lindved Skov, og nu kendte jeg Vejen til Arrild, hvor vi silde om Aftenen havnede i Pastor Ørbechs gæstfrie Hus. Han beordrede straks sin Forpagter og Søn til at ride uden om Mosen med et Par friske Heste og bringe Vognen til Præstegaarden, hvad der ogsaa skete i Løbet af et Par Timer. — Imidlertid underholdt Ørbech mig med en Beretning om, hvorledes han var bleven en Pind til Biskop Kofoeds Ligkiste, idet han til Kancelliet i sin Tid havde indberettet, hvorlunde Kofoed havde sat Ild paa sin Præstegaard i Præstkær, havde begaaet Hor og Mord og andet mere. Da Beretningen sendtes til Kofoeds Erklæring, lagde han sig til Sengs og døde nogle Uger efter. Denne gode Gerning haabede han, Vorherre vilde tage som Sonoffer for adskillige Synder, som nu den, at han for sin Families Skyld forblev i et kættersk Samfunds Embede,

skønt i Hjertet for Gud var Katolik og Jesuit. Forfrisket af en god Søvn og Frokost rejste jeg videre næste Formiddag, men kunde ikke slippe for at medtage et Bind af Luthers samlede Værker, hvori Joh. Ecks Gendrivelse af Luthers uhjemlede Paastande fandtes. Jeg fik snart andet at gøre end studere Ecks Foredrag og sendte ved Lejlighed Bogen ulæst tilbage. Ørbech saa jeg aldrig mere. Han havde i sin Tid staaet fast mod den omsiggribende Rationalisme, ligesom Thurah og Grundtvig. Siden var han bleven katholsk. »Finder De det ikke betænkeligt at udtale Dem for mig, mulig ogsaa for andre, om Deres katholske Tro?» »Nej,« svarede han, »jeg gør det aldrig i Vidners Overværelse.« Gæstfri og velvillig var denne mærkelige Mand. Konen rystede dog stille paa Hovedet, da han ytrede: »For Gud er hun min Concubine, thi en katholsk Præst tør ikke have en ægteviet Hustru.«

Cand. theol. Thurah var dengang Løjtnant. Han besøgte os i Ullerup. Om Præsten Nissen i Kajnæs, hvor han havde ligget indkvarteret, fortalte han mærkelige Ting. Han oplæste sin Faders Prædikener. Dem kunde Menigheden udenad. Kirkefolket samledes om Søndagen i Præstegaarden, beværtedes med Øl og Brændevin og fulgtes saa med Præsten til Kirke. Ugift var han og havde til Husholderske en Arbejdsmands Kone fra Sønderborg. Manden huggede Brænde, bar Vand og forrettede anden Tjeneste paa Gaarden, men fik sin Mad i Folkestuen. Præsten laante Penge, hvor Penge var at faa. Med Betalingen gik det, som det bedst kunde. Senere har jeg hørt Nissen prædike i Vacance i Dybbøl, da Karstensen var bleven Provst efter Steffensens Død og befordret til Broager. Nissen havde taget fejl og medbragt Hefet for 3. S. eft. Trin., skønt det var 4. Et Blad manglede desuden. Det generede ham slet ikke.

Saa vidt Pastor N. L. Feilbergs Optegnelser.

Om Endrupholms Fæstevæsen.

Af Lærer M. A. Ebbesen, Stignæs.

Naar danske Landbrugere i 1938 agter at afholde store Jubilæumsfestligheder for at mindes Stavnsbaandets Løsning, er det ikke uden Grund. Man kan uden at overdrive paastaa, at denne Forordning og de Love, der grupperer sig om den, var af saa gennemgribende Virkning, at de kan betegnes som det største Fremskridt for dansk Landbrug gennem flere Hundrede Aar. Det er disse Love, der fastslaa Bondens retslige Stilling i Samfundet og danner Grundlaget for alle senere Fremskridt.

Ogsaa for Ribe Amt's Vedkommende kan der være god Grund til at mindes sjette Frederiks Dage med Taknemmelighed. Mangen Landmand gaar rundt med den aldeles forkerte Opfattelse, at hin Tids Omvæltninger egentlig kun gjaldt Øerne, og at »det frie Folk, som pløjer den skarpe, jydsk Vang,« aldrig har sukket saa dybt under Stavnsbaandets Aag; denne Vrangforestilling er vel fremkommet ved, at man har forvekslet Vornedskabet før Fr. d. 4.s Dage med Stavnsbaandet. — Stavnsbaandet gjaldt lige saa vel for de frihedselskende Jyder som for Fynboere, Sjællændere, Lolliker og andre Øboere, og det følgende vil vise, at Herremandsvældet selv i det fattige Vestjylland havde taget Jorden i Besiddelse, saa at Bonden ikke alene var stavnsbunden, men tillige i udstrakt Grad hoveripligtig.

Paa Endrupholm findes der endnu i det gamle Arkiv

en Hovedbog for Landgilde, paabegyndt i 1719 og ført til Aaret 1797. Da hver Fæstegaard under Endrupholm Gods har sin bestemte Plads i Bogen, kan denne baade give Oplysning om Fæstegodsets Omfang og om de enkelte Gaardes Til- og Afgang.

Desværre er de første Blade meget beskadigede, saa et aldeles nøjagtigt Tal kan ikke opgives, som kan tjene til at illustrere Jordegodsets Størrelse, og selv om man var i Stand til det, vilde Tallet kun gælde for et enkelt Aar, da der stadig handledes med Fæstegaardene; man fulgte vistnok den Regel at opkøbe tilfældigt beliggende Gaarde, eftersom Lejligheden bød sig, for senere at bytte dem bort for nogle, der laa mere belejligt. F. Eks. havde Godset købt et Par Gaarde i Guldager, som senere byttedes med et Par Gaarde i Faaborg. Selv saa langt borte som i Sjelborg og Hostrup opkøbtes der Gaarde, der hurtigt afhændedes igen for nærmere liggende Gods.

Efterhaanden kom de nærmere liggende Landsbyer helt i Herremandens Eje. I Vong ejede Endrupholm saaledes 16—17 Ejendomme, i Raunsø en 3—4 Stykker foruden et Par i Gummesmark. At Omme, der laa Godset allernærmest, var en ren Fæsteby med over en halv Snes Fæstegaarde, er ikke saa underligt; den havde lidt samme Skæbne som den mindre Landsby Størsbøl. I det hele taget var der saa godt som intet selvejende Bøndergods tilbage i Nykirke Sogn.

Stort bedre var det ikke med Grimstrup Sogn. Selve Grimstrup By kunde møde op med ca. en Snes Fæstebreve og Hjortkær med næsten en halv Snes. Desuden var de to Gaarde i Hinkbøl Fæstegaarde, og Gjethede og Rousthøje havde hver fire Fæstegaarde. I Rousthøje var de to Gaarde solgt igen, da Udskiftningen blev foretaget, og i det hele taget maa man huske paa, at Antallet af Fæstegaarde stadig forandredes.

Ogsaa Aarre Sogn var godt med. Aarre By tilhørte i

nogle Aar saa godt som helt Endrupholm Gods (ca. 24 Fæstesteder), og i Tranbjerg, Jyllerup og Gunderup var ligeledes en Del Gaarde opkøbt.

Endelig laa Faaborg Sogn inden for den Kreds, Herregaarden var interesseret i. I Faaborg By ejede Gaarden 12 Ejendomme, i Vrenderup 8, i Autrup 4, i Slepsager 4, i Rodebæk 8 og i Agerbæk og Gjestlunde et Par Stykker.

I Sognene vestpaa ejede den desuden ikke saa lidt spredt Gods, særlig i Hjerting, hvor der var opkøbt 14 Ejendomme. I Lunde (Skads Sogn) ejede den 4 Gaarde, i Smørpøt 2, i Boldesager 1, i Maade 2, i Kjersing 1, i Sjelborg 4 og i Debbel 2.

Derimod strakte Godset sig ikke saa vidt østpaa. I Vejrup Sogn hørte ca. en halv Snes Gaarde under det (Vibæk, Grisbæk og Vejrup), og spredt omkring i forskellige Landsbyer (Terpling, Glejbjerg, Skovbølling, Grene, Tvile, Aastrup, Sylkjær, Holsted og Gørklint) ejede det ca. 25 Bøndergaarde, deriblandt flere større Gaarde som Gørklint og Lykkesgaard. Ialt hørte over 200 Ejendomme under Godset og disse maatte svare Landgilde dertil, hvorimod nok kun de nærmestliggende ydede Hoveri. Naar man saa tager i Betragtning, at flere andre Herregaarde ejede Bøndergods i de her nævnte Omraader, og at Ribe Domkapitel ogsaa havde Gaarde hist og her, forstaar man, at det var saa som saa med Vestjydernes Selvstændighed.

En anden Sag er det, at Endrupholms Ejere vist i Reglen var humane Godsejere. Kun en enkelt af dem betegnes i Overleveringen som en egennyttig, ærgerrig Person; det var den bondefødte Provstiskriver Niels Nielsen, og betegnende nok er det ham, der har opkøbt det meste Jordegods. Endrupholms tidligere Ejer, Vibeke Rosenkrantz, var nok ikke den eneste, der fik hans snu Beregnethed at føle. Sikkert har han brugt det samme Trick over for Bonden, som han brugte over for hende: Først at udlaane

Penge og dernæst opsige Laanet paa et for Laaneren ubelejligt Tidspunkt. I hvert Fald vokser Fæstegodsets Hartkorn i hans Tid fra 67 Tdr. til 268 Tdr. Man maa lade ham, at han har været om sig, naar det gjaldt at vejre en Chance, og Tiderne var gunstige for de faa, der var i Besiddelse af Penge. Landet var saa hærgtet efter Svenskekrigene, at Bønderne ikke kunde afslaa de ganske ublu Laanetilbud.

Det er Niels Nielsens Søn, Steffen Nielsen Ehrenfeld, der har paabegyndt den omtalte Hovedbog for Landgilde; den er ført med megen Akkuratesse, og det ser ud til, at der har været meget ordnede Forhold ang. Fæstevæsenet. Livsfæste har vistnok allerede under ham været den gængse Form, og i mange Tilfælde kan man af Navnene se, at Gaarde er gaaet i Arv fra Fader til Søn gennem flere Generationer; det har derfor ikke været nogen stor Ulempe, da der i 1790 udkom en Forordning, der paabød, at al Fæste skulde være paa Livstid, og den gamle Historie om Fæstebønder, der blev jaget fra den ene Gaard til den anden, saa de aldrig kunde risikere at indføre Forbedringer, savner historisk Baggrund for Endrupholms Vedkommende.

Der findes foruden den nævnte Hovedbog en Fæste-protokol fra 1793 i Arkivet. De Fæstebreve, der er indført i den, lyder alle paa Livstid; men de er naturligvis ogsaa udstedt, efter at Loven om Livsfæste var traadt i Kraft. Det er for Resten interessant at lægge Mærke til, hvordan de forskellige Forordninger kan spores i Fæstebrevene.

I 1787 var der saaledes udkommet en Lov, der paabød, at hver Gang en Gaard bortfæstedes, skulde der afholdes en »ordentlig og lovlig Syns- og Taxationsforretning,« som blev forestaaet af to uvildige, erfarne Bønder, der udnævntes af Herredsfogeden. Denne Taxationsforretning maatte Fæsteren ved eventuel Aflevering svare til, og hvert

eneste Fæstebrev indeholder en Bemærkning om, at Taxationsforretningen er vedhæftet.

I Halvfemserne udstedtes der en Række Love, der skulde gøre Hoveriet mere og mere bestemt. Paa mange Godser havde det været vilkaarligt, og ofte gik det saadan, at Bøndernes egen Sæd blev ødelagt, fordi de først og fremmest maatte møde til Arbejde paa Herregaarden. Alle Fæstebreve, der er indført i Protokollen fra 1793, indeholder i Henh. til Loven faste Bestemmelser for det Hoveri, der skulde ydes.

Hoveriet var forskelligt eftersom den bortfæstede Gaard laa langt borte eller tæt ved. Som Eksempel paa, hvad der kunde paalægges en Gaard i Endrupholms nærmeste Omegn, skal her meddeles et Fæstebrev, der er udstedt i 1793 til Gmd. Mads Hansen i Omme: »Etatzraadinde, salling Teilmanns til Endrupholm gør vitterligt at have stæd(t) og fæste (t) til Mads Hansen fra Omme det Sted i Omme, som hans Moder sidst har beboet og nu til ham afstaaet, anslagen i Landmaalingens Matricul for Hartkorn 1 Tdr. 4 Skp., hvilket Sted med alt dettes, med dets rette Tilliggende, bemelte Mads Hansen maa have i Fæste hans Livstid mod Vilkaar: at han deraf i rette Tiider svarer alle kongelige Skatter og Paabudde, som enten nu ere eller herefter bliver paabuddede. Iligemaade bliver han ansvarlig til Skatter af Aftægtsfolk og alle andre paa Stedet værende eller sig opholdende. — Betaler aarlig til hvert Aars Martiny Landgilde: Rug 10 Skp. og Penge 1 Rdl., samt forretter hans Andel Hoverie med Ægter og Arbejder, aarlig og i rette Tiider, naar han derom tilsagt vorder, hvilket Hoverie er ham accorderet aarlig for 2 Pløjedage, 14 Spanddage og 32 Gangdage, samt sin Andel Baand til Kornet her paa Marken. Dog forbeholder Endrupholms Ejere sig at tage tvende Gangdage for en Spanddag og 1 Spanddag for tvende Gangdage. For Resten holder han Stedet i god Stand o. s. v.«

Selve Afgiften (Landgilde) er her ikke ret stor; men desto mere maa der ydes i Form af Arbejde. Paa en større Gaard (3 Tdr. Hartkorn) med samme Beliggenhed kunde man komme op paa 5 Pløjedage, 26 Spanddage og 62 Gangdage. Interessant er det at lægge Mærke til, at Bønderne tillige maatte levere Baand til Kornet paa Hovmarken. Alle Skatter skulde betales paa Herregaarden, hvor der førtes særligt Regnskab over dem.

For de Bønder, der boede længere borte, var det jo en stor Gene at skulle stille tidligt om Morgenens paa Hovmarken, og efterhaanden blev Hoveriet ogsaa afstands-begrænset; men saa fandt man paa andre Former for Ydelser. Følgende Udtog af et Fæstebrev paa en Gaard i Rodebæk (2 Tdr. 6 Skp. 3 Fj. $1\frac{5}{8}$ Alb. Hartkorn) viser, hvad en fjerntliggende Gaard maatte svare: »Betaler aarlig til hvert Aars Martiny Landgilde: Rug 1 Td. 2 Skp., Byg: 6 Skp., Penge: 4 Rdl. 5 Mk., samt 4 Læs Klyne og 4 Læs Tørv, som efter Tilsigelse leveres her paa Gaarden eller ved Teglgaarden, hvert Læs Klyne til 400 Stk. og hvert Læs Tørv til 140 Stk. Gjør desuden aarlig en lang Rejse med en med tvende Heste bespændt Vogn, som til Colding, Weile, Horsens, Fredericia eller lignende Vej, en Rejse paa 3 à 4 Miile og een paa 1 à 2 Miile, 4 Spanddage og 8 Gangdage. Fører aarlig 600 Mursten fra Teglgaarden her til Gaarden. Forresten holder han Stedet paa Bygning og Besætning i god og forsvarlig Stand o. s. v.«

Man ser, at Pengeafgiften her er større; men især er Størsteparten af det egentlige Hoveri omregnet til Ægtkørsel. Det var maaske mindre Ulempe med Afstanden, naar det gjaldt en lang Rejse end til det daglige Hoveri paa Hovmarken, og stunddom udgik Rejsen (med Korn eller lign.) maaske fra selve Hjembyen; i hvert Fald er Ægtkørslerne særlig henlagt til de Fæstebønder, der bor længst borte; det samme gælder Transporten af Sten, der minder om Teilmanns Ombygning af Hovedbygningen til

Endrupholm. At Bønderne i Faaborg, Vrenderup, Rodebæk og Agerbæk særlig maatte tage sig af Brændselsleverancerne er en Selvfølge. Her laa den bedste Mosejord.

Iøvrigt forstod Godsejerne udmærket at drage Nytte af Ejendommens lokale Beliggenhed. Saaledes var et Par af Beboerne i Vong pligtige til at drage Vaad i Aaen efter nærmere Ordre fra Fogeden, og Bmd. Søren Johnsen, Omme, havde det særlige Hverv at drage Vaad i Fiskedammen og den østre Aa.

Helt mærkeligt er det at møde dette Udtryk: »den østre Aa.« Endnu er der Spor af denne langs Skoven Øst for Endrupholms Enge; men nu er den helt tilgroet. Den er sikkert blevet vedligeholdt gennem Tiderne som særlig Fiskedam; thi allerede omkring 1500 havde Aaen fundet sig et andet Leje, hvad man kan se af en Proces, der dengang førtes mellem Bønderne i Omme og Endrup*). Begge Parter vilde da have det Engstykke, der laa mellem den nye Aa og »den østre Aa under æ Hie.« Hvis den gamle Aa ikke var blevet holdt vedlige, vilde den være groet til længe før. — — —

— Naar det er bemærket, at al Fæste under Endrupholm ret tidligt var Livsfæste, maa det ikke glemmes, at der var en Form for Fæste, der ogsaa tog Hensyn til Fæsterens Arvinger, nemlig Arvefæste. Denne Form blev ikke ret meget anvendt; men i et Par Tilfælde kom den dog i Brug.

D. 5. Aug. 1771 havde Møller Peder Hansen, Faaborg, saaledes faaet Arvefæstebrev paa Faaborg Mølle. I Fæstebrevet var indført en Paragraf, som forpligtede Godsejeren til at yde gratis Arbejdskraft ved Istandsættelse af Dæmninger, Broer m. m., men det indskrænkede Hoveri gjorde dette besværligt, og senere (1800) tilføjedes da følgende Bemærkninger: »Dags Dato er mellem underteg-

*) O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner,

nede truffet den Forening, at alt det i foranstaaende Fæste — og Arvefæste Contract ommeldte Arbejde, som Ejeren har forbunden sig til at give Hr. Mølleren, saasom hele Dæmningen at reparere m. m., ophører, saasomt nærværende Fæster, Peder Hansen, ved Døden afgaar eller overleverer Møllen til en anden; dog ifald hans Kone overlever ham og beholder Møllen paa hendes Mands Fæstebrev, beholder hun og, saalænge hun er Enke, samme Ret til Arbejdet, men gifter hun sig eller afstaar Møllen, forstaar det sig selv, at denne Rettighed ophører. Hvorimod Ejeren forbinder sig til at give den, som ifølge foranstaaende Arvefæstekontract 2. § bliver Peder Hansens Eftermand, Fæstebrev uden nogen Indfæstning, samt desuden at betale til Peder Hansen eller hans Arvinger 10 Rdl. d. C., siiger ti Rigsdaler dansk Curant.«

Da Indfæstningsafgiften udgjorde 80 Rdl., blev det en ikke ringe Erstatning, der tilfaldt den efterfølgende Møller, fordi han selv maatte paatage sig Vedligeholdelsen, og der blev snart Brug for Bestemmelsen; thi i 1809 overgik Møllen til Sønnen, Hans Henrik Pedersen.

Ogsaa den Endrup Møller havde Arvefæste Contract. I 1795 overgik Møllen fra Møller Tranbergs Enke til dennes Svigersøn Gabriel Friis, og i Fæstebrevet indføjedes da den Passus, at Pligten til Vedligeholdelse af Dæmning m. m. kun paahviler Godsejeren, »saalænge Hoveriet bliver paa den Fod, det nu er.«

I samme Fæstebrev forekommer det Særtilfælde, at Godsejeren indrømmer at have Pligt til at erstatte Forbedringer ved Møllen. Allerede før Fæstebrevet blev skrevet, havde Gabriel Friis ladet Møllen ombygge og med kgl. Tilladelse indlagt et Pilleværk. For denne Bekostning faar han Erstatning derved, at hvis Møllen ved Dødsfald el. l. overdrages til en anden, skal den modtages efter to uvildige Mænds Taxation. »og hvad de bestemmer mere af Penge eller Penges Værd end den herved hæftede Taxa-

tionsforretning (over den gamle Mølle) bliver ham eller Arvinger i eet og alt godtgjort, hvilket Løfte af mig hæver al Trætte og muligt i Tiden opkommen Disputte.«

Saa vel Endrup Mølle som Faaborg Mølle havde Pligt til at male Godsets Korn toldfrit. Endrup Mølle maatte desuden levere 20 Tdr. Rugmel, der skulde leveres, efterhaanden som Tilsigelse dertil forelaa, og udrede en Landgilde paa 20 Rdl.

Det var altsaa en hel god Indtægt, der tilflød Godset fra Møllerne (ogsaa Aalbæk Mølle hørte under Endrupholm), men endnu bedre Forretning har sikkert Kirkerne været. Af dem ejede Gaarden flere rundt om i Amtet. Ved Reformationens Indførelse blev Tienden som bekendt delt i Kongetiende, Præstetiende og Kirketiende, og da denne sidste gik til Vedligeholdelse af Kirkebygningerne, blev der spekuleret meget i den. Private Velhavere opkøbte Kirkebygningerne og indkasserede Kirketienden, hvorimod Bygningerne i mange Tilfælde fik Lov at skøtte sig selv.

Paa Endrupholm findes flere tilhugne Granitsten, der oprindelig har haft deres Plads i Vester Nykirkes Vinduesbuer. Saa vel Formen som udhugne Ornamenten vidner om den tidl. Anvendelse, og i Stenkister langs Landevejen gennem Endrup findes flere af samme Slags, ligesom der ved Endrupholms Udstykning i 1914 fandtes en gammel Døbefont paa Gaarden.

Forklaringen ligger maaske i, at Thøger Renberg Teilmann i 1764 havde foretaget en Restauration af Kirken. Denne fik bl. a. nyt Spir og Vaabenhus, og sandsynligvis er de smaa, romanske Vinduer samtidig blevet erstattet af større murede Vinduesaabninger. Den omtalte Restauration har vel været ret bekostelig; men man kan vist ogsaa gaa ud fra, at de andre Godsejere er sluppet let over deres Pligter med Hensyn til Vedligeholdelse, og de generede sig ikke ved at drage Fordel af den udmærkede Lagerplads, et Kirkeloft frembyder. I et Fæstebrev for

Bmd. Chr. Pedersen af Grimstrup findes følgende Passus:
 »Kaster Kornet her paa Gaardens Loftet eller Grimstrup
 Kirkeloft.« — — —

— Efterhaanden som Bestemmelserne vedr. Hoveri blev strengere og strengere, blev Fæstebrevene mere og mere detaillerede. Fæsterne havde nu Lovene at holde sig til, at det gjaldt da for Godsejeren om, at Fæstekontrakten ikke kunde misforstaas. Dagens Længde blev opgivet, og ang. Vognenes og Læssenes Størrelse henvistes der til en derom udkommen Forordning; man synes næsten Forudseenheden er overdreven i enkelte Tilfælde, som naar man i et Fæstebrev paa det gamle Tinghus i Endrup finder følgende Vendinger: »Lige saa lidt maa nogen Slags brændselsfortærende Fabrik eller Brug uden Ejerens udtrykkelige Tilladelse anlægges ved Stedet, ej heller Asketørv brændes.«

I 1811 blev Fæstebrevene revidere, og Størsteparten af Hoveriet omsættes nu i Gangdage, hvoraf kun en ringe Part maatte tages i Høsten. Fordelene ved at eje Fæstegaarde blev mindre og mindre, og lidt efter lidt solgtes de fra Godset; medens der i Tiaaret 1793—1803 var udstedt 63 Fæstebreve, udstedtes der i de følgende halvtredsindstyve Aar ikke mere end 13. Det sidste Fæstebrev udstedtes i 1864; og efterhaanden som Fæsterne døde eller opsparede sig Midler, gik da Gaardene over i fri Eje; men de gamle Fæstebøger paa Endrupholm kaster stadig deres Strejflys tilbage over en af de mørkeste Tider for den danske Bondestand. Mellem de tørre Paragraffer finder man Glimt af Bondens Liv og Færd i de tunge Tider og den forjættende Reformperiode; man læser om Bidrag til Landsbyernes Udskiftning og om de enkelte Bønders Op-gaver paa Hovmarken, og har man lidt Fantasi tegner hele Billedet af den trælbundne Bonde sig lyslevende for en.

Undersøgelsen af Kærgårds ældre gårdtomt.

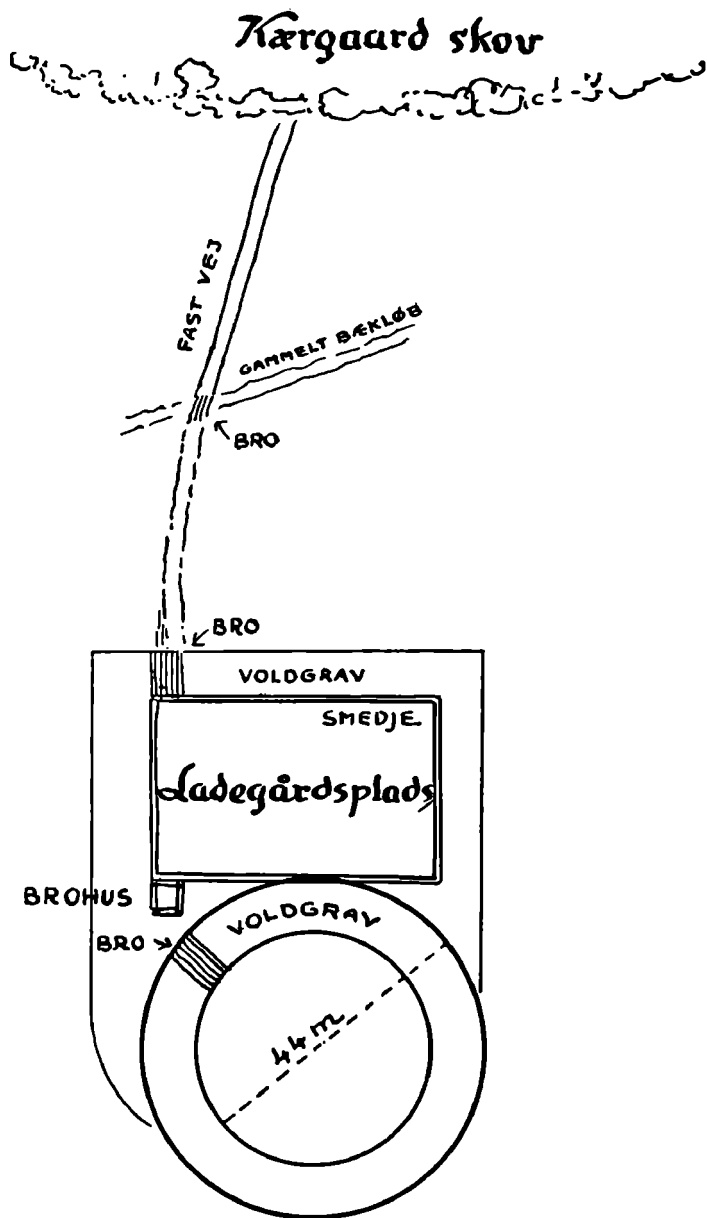
Ved *Søren Alkærsig.*

I dagene 3.—4. og 30. sept. lod historisk samfund for Ribe amt Kærgårds ældre Voldsted (og vel det ældste) i Hunderup sogn, godt 300 meter s. f. det nuværende Kærgård, nøjere undersøge. Det er den nyvakte interesse for at få Kærgård genrejst, om muligt i sin gamle skikkelse, efter over et århundredes mishandling, som ganske naturlig har medført, at man også ønskede at vide, hvad der kan vides om Kærgårds ældre tomt derude i engen.

Skønt navnlig selve hovedbygningens tomt er meget medtaget, idet man flere gange i den sidste menneskealder har jævnet ud på den, og endog dens omrids således er noget forstyrret, så er dog hele anlæget den dag i dag overordentlig tydelig og forståelig, navnlig vel fordi ladegårdspladsens form med omgivende grave er så ualmindelig godt bevaret. Det samme er iøvrigt tilfældet med »brohuset«s tomt, hvis omrids fremtræder meget klart og hvis grundsten endnu delvis fandtes på plads.

Der er vist ikke i Vestjylland mange spor af de meget tidlige anlæg med tørre grave, som kendes andre steder, det var terrænet ikke til. I urolige tider har vestjyske storbønder måske derfor tyet ud i sumpene, tidligere end andre steder, og stedet her kan vist godt have være beboet fra borgerkrigenes dage, omkring 1150, selv om det nuværende anlæg er yngre, vel fra omkring 1300.

Skønt bygningerne næppe kan have fortjent borgnavnet, så var det dog en borg i den forstand, at stedet har været mere end almindelig utilgængelig. Gården må have været en af landets mest uindtagelige, ikke ved sine mures fasthed eller tykkelse, thi der er gode grunde for, at det hele har været bindingsværk med ler og sten, men ved sin beliggenhed. Stedkendte folk siger, at før afvandingen af Kongeområdet var engene deromkring så sumpede, at der næsten ikke kunde køres, og i ældre tid har dette forhold været endnu mere udpræget. Endnu er der levnet tilstrækkelig af vejen derud til, at man kan se, hvor vanskelig adgangen har været, og hvor sikker gården lå. Også vanskelig altså for gårdens egne folk, men denne ubekvemhed måtte man finde sig i. Sikkerhed først. En smal vej, tildels bestående af sten og murbrokker, går den dag i dag fra skovbrynet syd på, noget mod vest, ud mod tomten (ligesom den let kan spores mod nord, ind gennem skoven, med retning omtrent efter Hunderup kirke går den her ganske uden hensyn til nuværende bygninger eller voldgrave). 100 meter fra skovbrynet synes vejen at slå et sving mod vest og rammer så en rende, som engang har været en bæk, og for 30 år siden stod her, ligesom inde ved ladegårdens voldgrav, pælestumper af egetræ, som rester af en bro over bækken. Pælene blev taget op, fordi de var i vejen for leen, når engen skulde slåes. Syd for renden er vejen ikke så tydelig, sten findes ikke i den og på en strækning af en halv snes meter er den helt borte og alt jævnet med den øvrige eng. Tydningen er usikker, men mulig har det meste af dette stykke været sikret, ikke med sten, men med ris og lyng, og det før nævnte helt åbne stykke har mulig aldrig været belagt med andet en ris, derover længere stokke og stammer og endelig et lag lyng og hede-tørv, sådan som bønder alle dage har båret sig ad, når man skulde færdes på sumpede steder, navnlig om man

havde heste eller kreaturer med sig. Mulig har et sådant vejløst sted, hvor den simple »stokkebro« let kunde brydes, været et foreløbigt forsvar og ikke det ringeste, her ude, hvor der på begge sider af den smalle vej var bundløs sump. Stykket fra den gamle bæk ind til ladegårdens grav er omtrent andre 100 meter.

Løvrigt har der været 10—11 meter brede grave både om ladegård og borggård, sporene af dem står særdeles tydelig endnu. Det er ikke urimeligt at tro, at på en sådan plads har en af egnens herremænd længe kunnet forsvare sig mod de holstenske grevers folk, om han ellers havde sind dertil, må man vist tilføje. Desværre er det vel snarere til forsvar mod omegnens bønder, at stedet er indrettet. Tiden 1300 er netop midt i bondeoprørens tid.

Det næste led i anlæget, man kommer til fra land, er ladegårdspladsen, vejadgangen er i nordvestre hjørne. Pladsen er 38 × 57 meter; i og for sig nok til ret anselige moderne udbygninger. Men en gård så knap ud dengang, som den gør nu. Dog er der et træk fra hin tids byggemåde, som i vestjyske egne kan findes den dag i dag: at kostalden er i samme længe som stuehuset. Det er ældgammelt og stammer naturligvis fra den tid, da husdyr og beboere boede i samme rum (jfr. den holstenske gård). Skellet mellem koen, dette hyggelige og hjemlige dyr, og mennesket, som var afhængig af dets mælk og kunde nyde godt af dets varme, har engang været langt mindre end det blev senere. — Det kunde vist også grumme godt tænkes, at de ældste husherrer her har boet på samme måde, for de var ikke nær så fine, som deres efterkommere blev, de var bønder og levede på bondevis. I så fald skulde borgpladsen være anlagt senere, f. eks. da manden havde fået den fine titel væbner, og det kan også godt være tilfældet. Men som anlæget nu ligger, må borgpladsen være storbondens eller herreman-

dens boplads, mens trælle og tjenestefolk derimod efter gammel skik har boet sammen med dyrene (eller da i samme længe) i den staldfløj, som har ligget på ladegårdspladsen, snarest lige over for hovedbygningen. Men resten af disse udbygninger, skure til vinterfoder, tærskelo, redskabsrum, huggehus og smedje, har ligget uden nogen særlig orden og ikke i et firkantet gårdsanlæg som senere. Den ret store plads har vel ikke været helt optaget, gården har næppe i ældre tid været synderlig stor, dens marker har sandsynligvis delvis ligget i fællig med Hunderup marker og været drevet ved hoveri, mens trælle har passet dyrene. Disse trælle (og tjenestefolk) var tillige gårdens væbnede forsvar, her har ikke været råd til nogen særlig gårdvagt af svende, øvet i våbenbrug. Når ufred kom på (de holstenske grever!) tyede desuden en stor del af bønderne ud paa ladegårdspladsen med dyr og foder og fødevarer, thi noget andet værn end herregården havde de nærmest boende bønder ikke, og herfra kunde de så blive vidne til, at fjenden brændte deres hjem af. Dog var den ulykke, skønt slem nok, ikke så stor som i senere tider. Også fordi et sådant gårdsanlæg skulde være et tilflugtssted, var det nødvendigt, at det havde nogen størrelse.

Ved gravningen fandtes intet spor af bygninger på ladegårdspladsen ud over nogle stumper munkesten, men i nordøstre hjørne blev gjort et meget ejendommeligt fund, nemlig endel slaggerester fra jærngruber. I og for sig ikke overraskende, thi selvfølgelig har der været brug for en smedje på en sådan gård, og en af trællene har været udlært smed. Da der tillige er nok af myremalm i engen udenfor, så er intet rimeligere, end at man også i de sædvanlige primitive jærngruber selv har udvundet det jærn, man havde brug for, måske også til salg til bønderne, og i så tilfælde har vel virksomheden været så omfattende, at en nøjere undersøgelse måtte

bringe yderligere fund for dagen. Et par af disse slaggestykker har særlig interesse, idet det ene bærer dybe spor af den jærnstang, hvormed man har vendt en sådan ovnfuld jærn, og den anden er mærket af øksen, hvormed man huggede den endnu bløde masse i stykker for at fraskille den bedste del til videre behandling. Denne sidste er vist netop foregået her på stedet (den første måske også, men den kan også være foregået inde på land), thi foruden mange slaggestykker med spor af rødbrændt tegl var der også teglstykker, som er rester af den lergrube, hvori den anden behandling foregik, og som jo under smeltningen blev brændt til tegl. De fleste af slaggerne lå iøvrigt i en affaldsgrube eller lignende, hvori også fandtes to brugsgenstande af jærn. De er så indkapslede i tykke rustlag, at det foreløbig er vanskeligt at bestemme deres art, men den ene er sikkert en halv hestesko og den anden et brækket sværd.

Op til sydvestre hjørne af ladegårdspladsen, men egentlig u d e n f o r denne og som selvstændig bygning, et slags mellemlid mellem ladegården og borggården, har ligget et brohus eller brotårn, hvis grund, 8×8 meter, blev afdækket i de tre hjørner, mens grundstenene, som iøvrigt var små, i nordvestre hjørne var borte. Fra dette hus har der været nem adgang til stalden, selv om disse to huse ikke var umiddelbart sammenbygget, thi manden her, som vel enten hed Eske Henriksen eller Henrik Eskesen (det sidste f. eks. 1440), var jo nok storbonde, men ikke mere, end at han gav sig stærkt af med studeopdræt og studehandel, som i disse århundreder var i god gænge; og han har nok daglig skullet over broen, gennem brohuset og ind i stalden for at se til de kære bosser og den øvrige bedrift. Iøvrigt har huset vel tjent til bolig for redesvenden eller bryden, hvilken stilling nu den mand har haft, som ledede bedriften.

Vi kommer nu til selve borgpladsen. Gennem dens nord-

lige side foretog en privatmand for 60—70 år siden en gravning, hvis spor endnu er at se, men efter sigende fandtes intet. For en 30 år siden blev der af bankens østlige side taget jord til nogle moseforsøg tæt ved, uden at den dog derved bleve mere sløjfet, end at dens omrids, såvel som voldgravens, let kan følges fremdeles. Men også på anden måde er banken i de senere år mishandlet, idet der med jordskuffe er kørt så meget af den ud i voldgraven, at der nu kan køres med maskiner over den. Ved disse arbejder fandtes intet ud over nogle sten og tegl (munkesten); stenene har sagtens været rester af fundamentet, som vel nok dengang har kunnet findes i oprindelig leje, om nogen havde brudt sig om at se efter.

Det var da ikke at vente, at der ved den nu foretagne undersøgelse skulde findes noget af betydning i borg-højen. Men ved hjælp af et par dybe gennemgravninger kunde vi fastslå dens opbygning, og at den, sammen med ladegårdspladsen og voldgraven, må have kostet et uhyre arbejde efter den tids forhold. Sandsynligvis er det udført som høveri, men herremanden har vel forestillet bønderne — om de har knurret — at anlæget også var til gavn for dem, idet det jo skulde tjene som tilflugtssted også for dem i påkommende tilfælde. — Nederst fandtes et meget tykt lag tørvejord og noget klæg, naturligvis smidt op af voldgraven og på den flade engbund, her er ingen tegn på nogen oprindelig forhøjning, sådan som ved Varde. Derover et mægtigt lag jord og sand (ældre folk fortæller, at banken i deres barndom var meget stejl), men det meste af dette ligger altså nu i voldgraven i et mere end spadedybt lag. Da det er tvivlsomt, om visse dele af vejen her ud har kunnet bære tungere læs, så har disse hundreder af læs jord sikkert skulle trilles derfra, 100 meter fra skoven, hvor den fastere vej hører op. På samme måde er ladegårdspladsen dannet af fylden fra gravene her, men også i dette tilfælde er et jordlag påført inde

fra land om end ikke af nogen stor tykkelse, måske $\frac{1}{2}$ meter, men det er ialfald kendelig ved gravningen.

Ud fra det lidet, der synes fundet af fundamenter (sten vides ikke at være ført derfra, og også brohusets fundering var temmelig svag), ligger den slutning nær, at bygningerne har været bindingsværk, borggården det mere moderne med munkesten, hvoraf der blev fundet endel, i ladegården den sædvanlige lerklining på det pindeværk, der blev sat ind i tavlene, sådan som man har brugt det lige fra stenalderen af og til tæt ned mod vore dage. — Denne slutning synes ret vel bekræftet af den gravning, som derefter blev foretaget flere steder i voldgraven, hvor man næsten overalt traf på egetømmer, især mellem brohuset og borgpladsen, der, hvor man må antage, at broen har været. Ved nøjere eftersyn viste alt dette tømmer sig at være dele af bindingsværk, et enkelt stykke, 3.1 meter, var særlig karakteristisk, idet det med ca. 20 cm afstand mellem hver var boret fuld af vendrehuller, d. v. s. huller til at sætte de lodrette hasselkæppe i, hvorefter der blev viklet ris eller halm imellem og slået ler på fra begge sider, en byggemåde, der var særlig anvendelig, hvor jorden ikke kunde bære tunge bygninger. Til hovedbygningen har der, som før nævnt, været anvendt munkesten, ialtfald for største del. Det var imidlertid kun få, der kunde kunsten at brænde dem, de blev meget dyre, og blev en bygning nedbrudt eller flyttet, blev hver eneste sten derfor pillet op, hvad naturligvis ikke udelukker, at nogle enkelte alligevel har forputtet sig i ler- og grusdynger, eller, som her, i voldgraven. Ved gravningen her blev fundet slet ikke så få, pæne og hele sten, men sært nok af mange forskellige dimensioner: længde 28—31, bredde 13—14 og tykkelse 7—8 cm. Det har åbenbart ikke gået helt nøje til med formene, og hvis det er én snedker, der har lavet dem, så er æ hund ræend mæ hans moel.

At største delen af det fundne tømmer engang har været anvendt til bindingsværk kan der altså ikke være tvivl om. Men da det lå særlig rigeligt der, hvor broen må have været, har det måske dog, efter at være kasseret som bygningstømmer, i en årrække gjort tjeneste i broen. En meget svær stolpe, som ligeledes fandtes her, er vel en rest af det sværere tømmer, der også skulde til. Jamen vindebroen? spørger måske en og anden læser. Men det er vist et spørgsmål, om den har været anvendt ret tit, og vel aldrig på en så jævn og tarvelig gård som denne. Det var en meget dyr historie både at stille sådan en an og holde den vedlige; alene at skaffe j æ r n e t, der skulde til, var næsten uoverkommeligt med den uhyre besværlige og kostbare udvindingsmetode, man brugte. Og så skulde den passes. Vindebroer fandtes vel, men vistnok kun på de mere anselige herregårde, og selv der må det — stadig på grund af vanskeligheder med jærnet — være en ret moderne ting.

En særlig vanskelighed var det at holde g r a v e n om en sådan gård i orden, der samledes hurtig et lag dynd i bunden, den groede til med alle slags planter, og bredderne vilde glide. At den hurtig kunde gro til, fik man at se ved de snit, der blev lagt igennem den, idet de nedre lag var fulde af rødder og andre rester af flæg, rør, el og birk. Det har sikkert ikke varet længe, efter at pladsen er forladt, før voldgravene har været et tæt elle- og birkekrat. Men sålænge gården var beboet, er man jo nok kommen over at holde graven ren, langt vanskeligere var det med siderne. At forsyne dem med et stenglacis, som på nogle østjyske borge, var en flothed, som her ikke kunde være tale om. Men et par af snittene synes at vise, at man har gjort sit bedste, idet der forneden i voldskråningen fandtes indlejret større og mindre l e r f l a g e r, der synes vel at være sparet på leret, men foranstaltningen har dog neppe været helt unyttig.

Af andre fund i voldgraven kan nævnes endel egebrædder, et par af dem med not. Endvidere en masse tørve- og træaske, ganske enkelte stykker ege- og tørvekul, men mærkelig nok ikke i hele denne askemødding, som det næsten var, et eneste potteskår. Sådanne vilde ellers været velkomne til brug ved tidsbestemmelse. Heller ingen dyreben eller jærnsager, og i det hele må det siges, at m. h. t. fund gav gravningerne ikke store resultater, men til gengæld gav alle undersøgelserne tilsammen et godt og klart billede af, hvordan et vestjysk, senmiddelalderligt borganlæg har set ud.

Hvad dernæst borgens flytning til den nuværende plads angår, da kunde man jo navnlig ønske svar på de to spørgsmål: *h v o r n å r* er den flyttet og *h v o r f o r*? Det er vistnok det sidste, som det er lettest at svare på, og det indeholder tillige de interessanteste problemer. Da slægten Lange, hvortil også hører den Henrik Eskesen, som ejede gården 1440, i 1662, som så mange andre gamle, danske adelsslægter ved den tid, måtte gå fra fædregården, havde den vist besiddet den i flere århundreder. De var *b ø n d e r*, disse gamle herremænd, og de hang som alle bønder ved deres jord i umiddelbar følelse af, at så længe de havde rod der, var de stærke. Da først den tid kom omkring 1550—1600, da de i større mængde drog til hove og samtidig stræbte efter al slags finhed og overdådighed hjemme, var det forbi med denne rodfæstethed. Dertil bidrog også meget, at de mere betydende af dem gav sig til at spekulere i ejendomme, storgodser; det var slet ikke fint længere at skrive sig til en enkelt bitte herregård som Kærgård eller Krogsgård eller Estrup, de var jo kun for vestjyske husmandsejendomme at regne og kunde højst bruges som anneks til en eller anden mere anselig herregård i Østjylland eller på øerne, helst flere. De var sandelig ikke længere hjemmefødnin-

ger, disse slægter, de kunde bo i landet, hvor det skulde være!

Når al denne herlighed fik en så ualmindelig brat ende, så man ser det mærkelige, at næsten hele den gamle, danske adel (som dog rummede så mange udmærkede mænd) gå fra deres gårde, ja gå til grunde i løbet af et par slægtled, så er den umiddelbare årsag dertil jo nok de »onde tider« med nedadgående priser, krigens ulykker osv.; men sligt havde man prøvet mange gange før og var endda bleven ved gårdene. Det er den primitive kraft og slægtsvilje (slægtshovmodet kunde ikke klare det!), der ikke længere er tilstede, og som i løbet af så forbavsende kort tid fører til disse gamle bondeslægters undergang. Også Langerne på Kærgård havde gjort hele turen med: fra bønder og studehandlere til godssamlere, lensmænd og rigsråder, og det var ikke gået dem bedre end andre, også denne slægt vandedes ud, hvordan det nu går til, og fra 1562 var Kærgård på andre hænder, nogle få år på danske, adelsslægten Krag, men siden, som næsten overalt, er ejerne tyske eller borgerlige slægter.

Og her står vi vel sagtens ved den væsentlige grund til gårdens flytning. Det skal jo være lensmand og rigsråd Niels Lange, der har foretaget flytningen, og da Hugo Matthiessen og Vilh. Lorensen mener, at de nuværende kældere på Kærgård, som er de oprindelige, må stamme fra ca. 1550, så skal det vel nok passe. Det var ikke længere fint at bo derude i sumpen, nu vendte vejrhanerne mod land, det havde Niels Lange godt nok set på sine mange rejser, og nu skulde fædregården opstå i ny dragt. Så skulde man ganske vist foruden gravene have anderledes faste mure og en langt pragtfuldere byggestil, men hvad, man havde jo god råd, studene havde givet et mægtigt overskud de senere år. Så må det naturligvis også siges, at det var noget besværligt at bo derude i engene, og vej og broer skulde stadig holdes vedlige. Dertil kom,

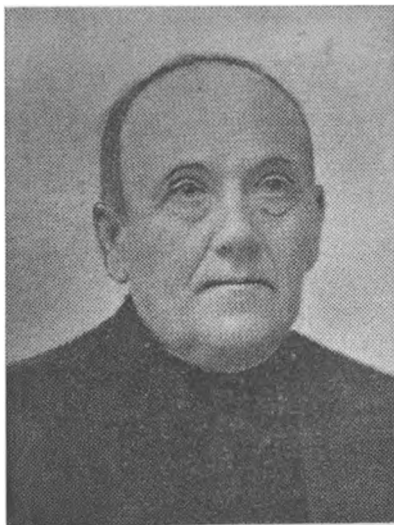
at efterhånden som statsmagten blev stærkere — det sidste store bondeoprør var jo nylig slået ned — så kunde man nok tage sig forsvarsbeliggenheden noget lettere.

Men netop af denne sidste grund, og navnlig når man også har de stadig bedre skydevåben i erindring, kan man nok spørge: hvorfor foretog man så overhovedet den uhyre kostbare foranstaltning med grave (om det nuværende Kærgård synes at være tredobbelte grave), alentykke mure osv. ved de nye herregårde? Vi kan vist ikke svare stort andet, end at det var en modesag, og at det så stort og standsmæssig ud. Og desuden: helt sikker for lidt bondevrøvl kunde man vel fremdeles ikke være, og i så fald kunde murene og gravene vel nok holde en bondehær ude, især da det var lidet sandsynligt, at bønder kom til at lege med kanoner. Men overfor en krigsøvet fjende derimod vilde alle disse ting, som eftertiden altfor hurtigt viste, være fuldkommen værdiløse og lavet til unytte, hvad der ingenlunde var tilfældet med de ældre forsvarsforanstaltninger.

Men da Niels Lange omkring 1550 forlod fædrenes gamle boplads, fulgte han altså kun skik og mode. Hvordan den borg så ud, en virkelig borg, som han byggede, hvor nuværende Kærgård ligger, ved vi ingenting om, thi med al soliditet kom den ikke til at stå nær så længe som den gamle bindingsværksbygning ude i engene, nemlig kun ca. 150 år, idet den i 1695 blev afløst af den nuværende meget mishandlede bygning. Man kan gå ud fra som sikkert, at kældrene er en rest af Niels Langes borg, men resten er ryddet tilside, forfalden og medtaget som det var, dels af fjendens mishandling i tre krige og dels af dårlig vedligeholdelse på grund af fattigdom. —

E. S. Om de to ovennævnte jernstykker siger museumsinspektør Chr. Axel Jensen efter foretaget undersøgelse på nationalmuseet følgende: »Det 44 cm lange, sværdlig-

nende stykke med et enkelt firkantet naglehul er formodentlig et beslag til en dørføj eller et møbel, af ret ubestemmelig alder, men dog vistnok sent middelalderligt. Den halve hestesko, der har været til en lille hov, minder noget om den fra Boringholm (Hvirring s. Nim H.) kendte type, men er ikke så elegant som de udprægede Boringholmske fra 1330'erne. Formodentlig er Kærgård-eksemplaret fra 1400'erne eller senere.«

Partikulier N. K. Boel

Livet som Kræmmer.

Af T. Kragelund.

Vi er paa Besøg hos Ribe Amts ældste Kræmmer, der er over 90 Aar.

Den gamle, raske Mand sidder overfor os, vi har bedt ham fortælle os noget fra sin Ungdom. Han begynder rask og livlig:

»Ja,« siger Niels Boel, »det er ikke meget eller saadan noget særligt, jeg kan fortælle; men for at begynde ved Begyndelsen saa siger mine Papirer, at i Aaret 1846 den 14. Maj blev jeg født. Det var i Hunderup Sogn i Landsbyen Sejstrup i en efter den Tids Forhold temmelig stor Gaard — mere dog paa Jordtilliggende end Bygninger. Inden jeg blev konfirmeret, blev min Fødegaard delt mellem mine to ældste Søskende; jeg kom med paa Udflyttergaarden, og fra den Tid var mit Hjem der. Der maatte

jeg gøre Nytte for Føde og Klæder, men det blev dog ikke meget længere end Konfirmationen over. —

Jeg forstod meget tidlig Nødvendigheden af at tjene Penge og rejste derfor til Sønderjylland, hvor Lønningerne var langt større. Tiden gik med strenge Pladser og undertiden en Vinter hjemme. — Da jeg var 19 Aar, havde jeg allerede hørt og set ikke saa lidt. Jeg tjente den Sommer i Raahede. Det var en streng Plads; i Høbjergningen slog jeg min Tønde Land 17 Nætter i Træk. — I Begyndelsen var det værst, da var jeg saa søvrig og træt, at jeg næsten kunde staa op og sove. Senere gik det bedre, jeg havde det Held at være dygtig til at holde min Le skarp.

Da Efteraaret kom, og jeg fik min Sommerløn udbetalt, var jeg klar over, at nu vilde jeg ikke hjem til Sejstrup og sætte mine surt erhvervede Penge til. Selv om jeg kunde arbejde for Føden hjemme, saa skulde jeg selv betale mit Tøj, og saa gaar der jo altid Penge, naar man saadan gaar hjemme. — Jeg vilde forsøge Handelen. — Jeg vilde gaa Kræmmervejen.

Hos Quedens i Ribe fik jeg gjort Indkøb. Jeg havde mange Gange baade set og handlet med Kræmmere, saa jeg vidste nok, hvad jeg skulde købe til min Kiste — som jo skulde bæres paa Ryggen. — Det, der solgtes, var Stoffer til Damer — Kjoletøj, Blusetøj, Forklædetøj samt Tørklæder. De fleste Tørklæder og Skulderklæder var af Silke. — Ogsaa de unge Karle brugte dengang Silketørklæder. Det var Skik dengang, at den unge Karl, naar han skulde giftes, skulde have en »Mundklud«, Halstørklæde af Silke, ellers var han ikke ret i Tøjet. — Til Karlene skelnedes der mellem Halstørklæde og Mundklud. Halstørklædet var af sort Silke og kunde kun naa een Gang rundt om Halsen og blev bundet i en Knude og Enderne lagt inde under Vesten, der altid var knæppet helt op i Halsen. Halstørklædet hørte med til Paaklæd-

ningen. — »Æ Mundklud« var ogsaa et Tørklæde, men langt større, den kunde naa to Gange om Halsen og var næsten altid af kulørt Silke; den var til Udendørsbrug. — Desuden var der i min Kiste nogle Smaating, Bændler, Hægter, Synaale o. s. v.

Saaledes udstyret gik min første Vandring til Føvling Sogn. Jeg var godt kendt i Sognet, da jeg mange Gange havde opholdt mig hos min Morbroder Niels Jyllerup, og tillige var jeg godt kendt nede ved Foldingbro, hvor Grænsegendarmerne passede Trafikken; de skulde fange Smuglere og se efter Kræmmerne, da det var ulovligt at vandre fra Gaard til Gaard og falbyde Varer. — For at holde Orden og passe paa Kræmmerne, var der i forskellige Byer de saakaldte Kontrolører — en Slags Politi. — Grænsegendarmerne var ikke ivrige efter Kræmmerne. Kontrolørerne var de værste; men kendte man dem og sørgede for at undgaa deres Vej, skete der ikke noget.

»Føvling Sogn,« siger Niels Boel, »var et af mine bedste Sogne. Der kom sjældent Kræmmere, da de var bange for de mange Grænsegendarmen. Derfor havde jeg næsten Sognet for mig selv, og jeg maa sige, der var gode Kunder.

Fra Føvling var min Vandring efter Donslund, Hejnsvig, Vorbasse og næsten helt til Vejle, og saa hjemefter igen lidt længere mod Syd og Nord i hver Retning. Denne Tur tog jeg to Gange, og saa var Vinteren gaaet.

Jeg fik mine Penge talt, men Resultatet var knap saa godt, som jeg havde ventet. — Jeg trøstede mig med, at det var første Aar, jeg var paa Handelen, saa jeg maatte vist sige til mig selv: »Det gik helt godt! Til næste Vinter er du klogere paa mange Ting; baade kender du dine Varer og Mennesker bedre.«

Jeg tog saa af Sted sydpaa som Sommerkarl for igen at tjene en stor Løn ved Kropslid. — Da Efteraaret kom, fik jeg atter gjort Indkøb og tog til Føvling, hvor jeg boede hos min Morbroder. Jeg handlede hver Dag, snart

i den ene, snart i den anden Retning fra Gaarden. — — Jeg kunde mærke, at Handelen gik meget lettere for mig; jeg havde ikke alene lært at anbefale mine Varer, jeg havde lært det allervigtigste — at præsentere mine Varer. — Jeg kunde binde et Tørklæde om Hovedet paa Pigerne og hænge et Stykke Kjøletøj over deres Skuldre, saa de maatte eje det. De unge Karle fik et smukt Mundklæde af kulørt Silke om Halsen med Bemærkningen, at netop saadan skulde det være til Brylluppet. — Det gjorde ikke noget, at den unge Karl blev rød i Hovedet, og at en og anden smilte lidt — især blev Karlen forlegen, naar der var en ung Pige eller to til Stede. Saa gjaldt det jo for mig at hænge et meget smukt Stykke Tøj over Pigens Skulder og snakke om Brudekjole. — Saa var der igen Balance, og jeg var sikker paa en Handel eller ogsaa en Bestilling til næste Aar.

Det var ogsaa vigtigt for mig at finde de Tanker, der optog hvert Hjem, jeg kom til. Efter det skulde jeg snakke og falbyde mine Varer og samtidig faa lidt at vide om Naboerne. Det hjalp mig, naar jeg kom til næste Gaard; saa kunde jeg lettere komme paa Gled og faa dem i Tale.

Nu var jeg ogsaa kendt med, hvor jeg kunde bo. Kort sagt: jeg fik meget mere bestilt end første Vinter og havde mange Bestillinger til min næste Tur.

Da jeg var første Omgang rundt, kunde jeg se paa min Tid, at jeg godt kunde gøre en lille Ekstratur.

Hos Quedens i Ribe, hvor jeg fik mine Varer, og hvorfra jeg med den kørende Post ofte fik Varer tilsendt, fik jeg min Kramkiste godt fyldt. — — — Jeg vandrede vestpaa over Terpager, Tjæreborg, Novrup til Esbjerg — men den Gang var der ingen Esbjerg; der laa to gamle Gaarde, Agerjorden var meget fattig, det var det, vi kalder Totgræs. Fra Esbjerg gik Turen efter Alslev over Aaen og til Ho og Oxby. — — Det blev dog kun den ene Gang, jeg gik den Tur. Jeg fik nemlig saa godt som

ingenting solgt, ikke fordi jeg ikke kunde komme i Snak med Folkene — for saadant kunde hænde — Grunden var, at de havde ingen Penge.

Jeg sørgede for at komme hjem igen og til Ribe for at faa en ordentlig Pakke samlet sammen. Saa af Sted til Føvling og videre min sædvanlige Vej, hvor jeg nu var godt kendt med Befolkningen. — Det tog lang Tid for mig — inden jeg naaede tilbage, var Foraaret i Anmarch.

Jeg tog atter sydpaa for at finde en Sommerplads og tjene en stor Løn.

Sommeren gik, og Efteraaret kom. — Imens havde jeg spekuleret meget over den kommende Vinter; jeg havde nemlig besluttet, at jeg vilde til Hamborg for at gøre Indkøb. Men det var nu lettere sagt end gjort, det var ikke saa let at komme til den store By paa Indkøb, der var Sprogvanskeligheder, og der skulde Forsigtighed til.

Nu var Beslutningen taget. Jeg drog til Hamborg, fik gjort Indkøb, og jeg maa sige, det var Varer, jeg aldrig havde set Mage til — og saa var det billigt. — Jeg havde en ordentlig Fragt at faa efterset, da jeg kom til Toldstedet, det var naturligvis ved Foldingbro, hvor jeg var bedst kendt. Jeg kunde naturligvis ikke lade være med at smugle noget. Hele Kroppen over var jeg fyldt med Silketørklæder. Det var der størst Told paa, derfor var det ogsaa den bedste Forretning for mig.

Hos min Morbroder var jeg i nogle Dage og handlede ikke saa lidt, inden jeg tog nordpaa paa min sædvanlige Tur.«

Niels Boel smiler og siger: »Det var min bedste Rejse, det gav Penge. Mine Varer var saa lette at sælge; enhver kunde se, at det var første Klasse. Jeg kunde faa en stor Pris, det vil sige en stor Fortjeneste.

I Julen var jeg hjemme hos min Broder i Sejstrup og blev da forlovet med Marie Tobiassen. — — — Paa

Hunderup Nørremark boede min Farbroder Hans Boel, han og hans Kone havde en lille Ejendom; men de var dengang gamle og svagelige og vilde, at Marie og jeg skulde giftes og have deres Ejendom. — Det blev ogsaa bestemt. Jeg skulde gaa en Rundtur med Kramkisten for at faa udsolgt, og saa til Foraaret skulde vi giftes.

Jeg havde en dejlig Jul hjemme i Sejstrup og Hunderup.«

PAA BESØG.

Der var to Steder, jeg absolut maatte paa Besøg. Det var hos Niels Uglvig¹⁾ i Hunderup og hos Johannes Juulsen i Ilsted, og det var for at tale om Handelen, begge havde i deres unge Dage været Kræmmere.

Niels Uglvig havde været Kludekræmmer, Tøjkræmmer, ligesom jeg; men han havde altid hentet Varerne i Flensborg og Hamborg, og han havde aldrig ladet noget fortolde. Han havde altid smuglet det over Kongeaen og altid forskellige Steder for ikke at blive kendt. Det fordrede, at Niels Uglvig skulde have et sikkert Kendskab til, hvor der var Sandbund i Aaen, ellers var det jo umuligt at komme over med en stor Pakke paa Hovedet.

— »Ja, det var dengang, ok ja, det var dengang,« sagde Niels Uglvig altid, »de Penge, de Penge, dyrt blev de tjent, ok ja, dyrt blev de tjent.« Han fik dengang en Skade for Livstid, Brystet blev ødelagt eller rettere sagt Lungerne. Flere Gange i Vinterens Løb gik han gennem Aaen og brækkede den tynde Is med Brystet, sine Hænder og Arme kunde han ikke bruge, da han skulde holde paa Pakken, han havde paa Hovedet. — Naar han saadan pressede sig frem gennem Isen, var det, som det kolde Isvand gennemisnede hans Ryg. Det var, som det hele

¹⁾ Døbenavn Niels Mortensen, se Spangsbergslægten, skrevet af Hans Nielsen, Nourup, Side 139.

blev Is, fortalte han. Hans Ryg var ødelagt, han gik altid med uldne Stykker Tøj for Bryst og Ryg, og han hostede altid.

Den gamle blev helt varm i Kinderne af Begejstring over Minderne. »Ok ja,« hostede Niels Uglvig, »lad os nu snakke om Handelen, for det var alligevel det bedste af det hele.« I Minderne rejste han igen og falbød sine Varer, og saa kom det lune Glimt i Øjet, og han sagde: »Det var jo Fortjenesten, det gjaldt.« — — — Fortjeneste gav det ham ogsaa, han blev Gaardmand. Han sad der og hostede og sagde, at det havde kostet dyrt; men lidt efter sagde han, at den Tid vilde han alligevel ikke have gjort, det var hans bedste Tid. »Jeg havde jo Ungdommen med Vilje og gode Kræfter.«

Han spurgte mig ud, hørte paa mine Oplevelser, og fortalte saa igen. Naar mine Besøg sluttede, maatte jeg altid love, at det ikke vilde vare længe, inden jeg kom igen.

Niels Uglvig var, da jeg gik Kræmmer, en Mand op i Aarene. Han blev født den 12. September 1802 i Uglvig, Jerne Sogn, og døde den 12. December 1878 i Hunderup.

— — —

Noget helt andet var det at besøge Johannes Juulsen i Ilsted. Det var en helt anden Mand; han var mere let og levende baade i Ord og Bevægelse og endnu mere interesseret i Handelen. Johannes Juulsen spurgte om et og andet, men fortalte mere. Hvad jeg kunde fortælle havde ikke saa stor Interesse for ham; det var andre Egne og andre Mennesker, han havde gæstet — thi han var Knipplingskræmmer. — Kniplinger var dengang det fineste, der kendtes at handle med. Der skulde mange Penge til, og saa skulde Kræmmeren være finere klædt og have finere Maader, det vil sige være mere beleven af Væsen og Talemaade.

Alt dette var Johannes Juulsen i Besiddelse af; men det havde ogsaa kostet baade Arbejde, Tid og Penge. —

For at forstaa det skal man egentlig kende ham fra lille af. — Han blev født den 15. April 1830 i Ilsted paa den Gaard, han som fuldvoksen blev Ejer af. Som Barn havde han meget let ved at lære, og inden Konfirmationen var han Skolelæreren overlegen i Kundskaber. Efter Konfirmationen var han i en Del Aar Vinterlærer. — Saa kom Krigen 1848—50. Johannes Juulsens ældste Broder var dengang blevet gift og havde overtaget Fødegaarden, det var ikke let for ham at komme hjemme fra til Felten. Johannes Juulsen var kun 18 Aar og havde ikke været Soldat; han tog en rask Beslutning, tog Broderens Papirer og rejste i hans Sted. Det gik udmærket, der var ingen, der opdagede noget, og det varede ikke længe, inden Johannes Juulsen kom ind paa Kontorerne og blev Stabsskriver. Kun een eneste Dag var han med i Krigen og hørte Kuglerne peb.

Da han kom hjem fra Krigen, vilde han til at handle. For de Penge, han havde, købte han en Kramkiste og Varer for Resten. — Men lige efter, han havde begyndt med Handelen, kom Kontroløren og tog det hele. — Saa rejste Johannes Juulsen til Sønderjylland, gik tidlig om Foraaret i Tørvemosen og om Sommeren i Marsken som Slætkarl. Det var strengt Arbejde, men gav ogsaa gode Penge — imens sørgede han for at faa Bevilling til at handle med Kniplinger. — Da Efteraaret kom, købte han Kniplinger for Sommerens Løn og rejste saa hjem-efter. Han tog nordpaa med Kramkisten; men det gik galt, det var forkerte Kniplinger, han havde faaet, eller rettere, de var købt i forkerte Egne. — Vinteren gik, han solgte kun til Livets Ophold, de fleste Kniplinger havde han med hjem igen.

Der var nu ikke andet for end at drage sydpaa igen til Arbejdet i Mosen og Engen for at faa nogle Penge samlet. — Kniplingerne, han havde købt sidste Aar i Eggen omkring Tønder, fik han byttet, og for Sommerlønnen

købte han Kniplinger hos Ballumpigerne, det var en anden Slags.

Denne Gang gik det godt, nu var det den Slags Kniplinger, der brugtes, og Fortjenesten var god. — Det gjaldt saa om, at Fortjenesten ikke gik i Rejseomkostninger — og det forstod Johannes Juulsen. Kroerne undgik han. Paa en eller anden Maade fik han Logi paa en Gaard og Føden til; det var gerne Lidkøb paa billige Kniplinger, han havde solgt. — Paa den Maade arbejdede han i flere Aar. Handelen var ikke alene i Nordjylland, men ogsaa paa Øerne. En enkelt Gang var han i København, men det gav ikke mange Penge.

Tiden gik! — Omkring 1860 kom han hjem. Broderen Hans Juulsen, der havde Gaarden, blev dette Aar opfordret til at overtage sin Kones Fødegaard i Tobøl, Føvling Sogn. Det blev ordnet paa den Maade, at Johannes Juulsen skulde overtage Fødegaarden. — Handelen lagde han dog ikke helt til Side; i flere Aar tog han en Tur med Kniplingskisten for at tjene en Skilling.

Det er forstaaeligt, at Johannes Juulsen var bleven en dygtig Kræmmer, og det var en Fornøjelse at høre ham fortælle om en Kniplekræmmers Arbejde. Sad man i Stuen hos Johannes Juulsen, kunde han et Øjeblik lukke Øjnene for ligesom at kalde Erindringen frem om dengang, han handlede med Kniplepigerne.

Kræmmerens første Arbejde var at rejse rundt i Egnen omkring Tønder og længere sydpaa i Gaarde og Huse for hos Kniplepigerne at købe de smukke, kniplede Kraver, Borter, Blonder og alle de mange Smaating, Kapper og andet Hovedpynt.

Det fordrede stort Kendskab og Øvelse at vurdere, kritisere og finde Fejl. Det, der hører til for at købe til den billigste Pris.

Johannes Juulsen sagde, at det tog ham gerne 14 Dage til 3 Uger at samle en passende Pakke Kniplinger. — —

Det næste Spørgsmaal for ham var nu, om det var lettest at komme over ved Vilslev Spang eller Foldingbro. Han var begge Steder godt kendt baade med Befolkningen og Gendarmerne, og han fik altid sine Kniplinger over uden Told. — — Det var jo ikke ret stor Pakke, han havde — men han maatte flere Gange frem og tilbage over Grænsen med Kniplingerne paa Kroppen, for at ingen skulde opdage det.

Han havde hele Tiden passet paa ikke at krølle Kniplingerne; nu saa han dem efter igen, og saa blev de lagt paa Plads i Kramkisten med de flade Skuffer.

Johannes Juulsen smilte og sagde, at det var over Halvdelen »a mjen æ Indkyef o Told.«

Nu skulde Kniplingerne sælges! — — Med Kisten paa Nakken vandrede han ved Aftenstid bort fra Grænsen. Der var ingen, der maatte vide, hvad han havde i sin Kramkiste, derfor var Natten god til Vandring. — — Han skulde et Stykke mod Nordøst, inden der var Kunder for hans Varer. Det var først i Nærheden af Vejle, at han begyndte at handle, og saa nordpaa. Det var paa de rigtig store Gaarde og Præstegaarde. — Han var dygtig til at forevise sine Ting, at lægge en Krave om Halsen paa en ung Pige eller Kone. — Der kom en Sølv- eller Guldbroche frem fra Chatollet til at fæste Kraven med, og nu forstod han at faa det drejet saaledes, at det var den unge Pige eller Kone, der pyntede Kraven — og ikke omvendt — og at netop denne Krave ingensinde kunde komme paa den rigtige Plads som netop her. — — Resultatet var, at Kraven blev solgt. — — — Saa var der Gammelmor med det smukke graa Haar. — — Let og hurtigt lagde han nogle Blonder sammen eller bandt et Par Sløjfer og lagde det paa Haaret. Johannes Juulsen smilte og sagde: »Netop saadan.« — — For ham gjaldt det at forevise Varerne saadan, at der blev en Handel. Hans Opgave var at faa Varerne solgt.

»Hvad saa?« sagde Johannes Juulsen til mig, »Tiden gik, og jeg tabte Lysten til at smugle og gøgle, eller rettere, jeg mærkede, at Evnerne til at sælge gik tilbage; jeg kunde ikke mere faa Smilet frem, og saa kom jeg i Tanker om, hvad en gammel Kollega havde sagt: »Naar du ikke mere kan faa det rigtige Smil frem hos Kunderne, det Smil, der siger: Det vil jeg købe! — saa skal du holde op med at handle med Kniplinger, for saa kan du ikke tjene flere Penge. Det glemte jeg, nu maa du ikke gøre den samme Dumhed.«

»Jeg holdt op,« sagde Johannes Juulsen, »blev Gaardmand her i Ilsted, og det har jeg aldrig fortrudt, ligesaa lidt som jeg aldrig nogensinde har fortrudt min Tid som Kræmmer.«

Saadan endte mine Besøg hos Johannes Juulsen i Ilsted næsten altid. — Vi mødtes flere Gange i Aarenes Løb, og vore Samtaler sluttede for det meste af om Livet som Kræmmer.

Johannes Juulsen døde den 22. November 1910 som en gammel Mand.

— — —

De blev ogsaa selv Landmand, siger vi til Niels Boel.

»Ja, som før sagt, fik jeg min Farbroders Ejendom paa Hunderup Mark,« svarer Niels Boel. »Det var smaa og sparsomme Forhold, vi begyndte med. — Ejendommen var ikke stor, vi maatte selv udføre Arbejdet baade ude og inde. Dertil kom, at min Kone blev syg og aldrig mere blev rask. Det var kun en kort Tid af vort Ægteskab, at vi hver for sig ejede det Gaa-paa-Mod og den Kraft, et ungt Hjem trænger til. Men det gik alligevel godt. Flid og Sparsommelighed havde jeg lært hjemme; og ikke mindst som Kræmmer lærte jeg, hvor nødvendigt det var at passe paa for at faa det til at gaa til den rigtige Side.

Paa vor Ejendom laa der i det nordvestlige Hjørne et lille Hus, hvor gamle Laursen og Doerde boede. Laursen

havde som helt ung i mange Aar været Røgter paa Kjærgaard. Doerde gik lidt paa Dagleje i Nabolaget og hjalp ved Gilder som Kogekone. Det lille Hus, de boede i, var oprindeligt bygget som Skyttehus til Kjærgaard. I dette blev Hundene lukket ind om Natten, og der var en Opholdsstue til Jægerne, naar daarligt Vejr overraskede Herremanden og dem, der var med. — — Huset kaldtes derfor ogsaa altid Skyttehuset. — — — Da Laursen og Doerde døde, købte jeg Huset, og Jorden blev lagt til vor Ejendom.«

»Hvorledes er det saa gaaet siden?« spørger vi Niels Boel.

»Ja, hvad skal jeg sige, nu naar jeg tænker tilbage paa de mange, mange Aar. — Jeg fik som saa mange andre paalagt det, man kalder Sognets Ombud. — I en Del Aar var jeg Medlem af Vilslev Hunderup Sogneraad, i Mejeri-bestyrelsen og alle de mange Pligter, man faar som bosiddende Mand. — — — Det var saadan lidt af de ydre Rammer, ellers har mine Dage skiftevis været fyldt af Sorg og Glæde. Saadan siger man jo — til Tider synes man for mange af de sorgfulde. — Men det skete er vel det bedste. — Vi havde 6 Børn, 4 Piger og 2 Drengene. — Nu er det omtrent 40 Aar siden, min Hustru døde; siden har Døden ogsaa gæstet mit Hjem, det var en Søn og en Datter, og nu for nogle Aar siden døde min ældste Datter Lovise. Hun var gift med Niels Nielsen og boede her i Kjærgaard, hvortil jeg flyttede, da jeg havde solgt Gaarden. — — Ja, nu siger jeg Gaarden, for i Aarenes Løb købtes der noget til Ejendommen, og Heden blev opdyrket, saa det blev til en Gaard. — —«

»Har De Planer for Fremtiden?« spørger vi.

»Det er ikke saa nemt at svare paa. Mit Helbred er godt, og jeg har det udmærket hos min Datterdatter og hendes Mand. Min 90 Aars Fødselsdag holdt jeg hos min yngste Datter, der bor i København, og jeg er som før

sagt rask og rørig og rejser selv frem og tilbage. — Jeg rejser undertiden en hel Omgang, en Datter bor ved Aalborg, og dertil tager jeg med Damper, naar jeg er i København. — — — Ja, det er nemt og behageligt at rejse nu; jeg tager alle de Bekvemmeligheder, der bydes paa, og saa tænker jeg paa den Gang, jeg rejste som Kræmmer. —

Jeg har en Søn i Amerika, ham kunde jeg have Lyst at besøge, men det bliver vist for langt for en Mand paa over 90 Aar.« Niels Boel smiler: »Men man skal jo aldrig sige aldrig. Jeg bliver saa hurtig træt — det er vist derfor, jeg engang imellem siger aldrig.«

Vi takker Niels Boel for Samtalen, og fordi vi et Øjeblik var med i det interessante og indholdsrige Levnedsløb.

Det er kun ved at bevæge sig i Menneskehavet, at der samles Menneskekundskab og Evne til at omgaas Mennesker. Niels Boel har som Kræmmer lært dette.

Vi siger Farvel og ønsker godt Helbred til Dagene, der endnu er tilbage.

Tiden bliver ikke lang for Niels Boel — dertil har han for mange Minder. — —

T. Kragelund.

Vardehus.

Af H. K. Kristensen.

I »Fra Ribe Amt« 1937, S. 24 f. har Søren Alkærsig fremsat den Teori, at paa Vardehus' Borgbanke (»Lastebanken« eller »Laksebanken«) »har Vardehus i skiftende skikkelser staaet al den tid, den overhovedet har været til; fra tidlig middelalder eller oldtidens slutning indtil dens ødelæggelse 1439.« Og Forfatteren skriver S. 26, at denne Opfattelse »bekræftes af de ved udgravningen iagttagne forhold.«

I den Anledning vil undertegnede, der deltog i Udgravningen, gerne have Lov til at fremføre, at af alle under Udgravningen iagttagne Forhold fandtes der ikke et eneste, der kunde støtte eller i ringeste Maade bekræfte den alkærsigske Teori, men derimod konstateredes det, at alle daterbare Fund, der fremviser saa udmærkede tidsbestemende Ting som Mønter, rhinsk Stentøj, Armbrøstbolte, Potteskaar m. m., viser, at det Vardehus, der har staaet paa Lastebanken, maa have staaet der ca. 1300—1439.

Det første af de ved Udgravningen iagttagne Forhold, Alkærsig nævner som Støtte for sin Teori, er det, at vi fandt ned til den »Lyngholm«, hvorpaa Borgbanken hviler. Hvordan det kan være en Bekræftelse af Teorien er fuldkommen uforstaaeligt. Man kunde dog lige saa godt anlægge en Borgbanke paa en »Lyngholm« omkring Aar 1300 som i Slutningen af Vikingetiden. Forøvrigt ved man ikke, om Holmen var lyngklædt, da Banken anlagdes, Al-

laget, der fandtes i Holmen, tyder blot paa, at den har været lyngklædt engang, men siger intet om Tidspunktet.

Det andet Forhold, A. fremfører, er det, at det var »et uhyre arbejde« at anlægge en saadan Banke, hvorfor man næppe vilde have flyttet Borgen. Det er rigtigt, at det var et stort Arbejde; men det er urigtigt at tage det som Støtte for en Teori, der gaar ud paa, at Vardehus skulde have staaet paa denne Banke siden Vikingetiden; for det er en Kendsgerning, at en saadan Flytten Borge og dermed forbundne Nyanlæg af Voldsteder fandt Sted i Middelalderen.

For det tredie finder A., at »der er et bestemt forhold, der fortæller, at Vardehus har staaet paa Laksebanken fra den ældste tid af, nemlig de forskellige fundamenter.« — Under Udgravningen blev der ikke fundet forskellige Fundamenter, men kun et eneste Fundament, det, som Museumsinspektør Hugo Matthiessen fotograferede Dele af — hvilke Fotografier er gengivet S. 31 og 32 i Lindberg Niensens Afhandling: Hvor laa Vardehus?¹⁾, og hvis Plads i Borgbanken er vist sammesteds S. 28, indmaalt og tegnet af Landinspektør B. Petersen, Varde. Paa dette Fundament har Vardehus' Mure hvilet. De er gaaet ca. 1 m ned under den Stenbro, der fandtes Rester af mod Syd, og som har ligget som et Fortov ved Huset. Den nederste Del af Vardehus har saaledes været en Halvkælder. Nede i denne Del, navnlig i Rummet over Fundamenterne, hvor Murene har staaet, fandtes der særlig mange Munkesten, Rester af de raserede Mure.

Naar der ikke under Udgravningen blev fundet en eneste Stump, der kunde dateres som udelukkende hørende til Vikingetid eller tidlig Middelalder, mener A., at Tingene kan findes endnu. Ja, Muligheden er der, men den er rigtignok forsvindende lille, efter at der er sendt en bred Søgegrøft paa langs gennem Banken og flere tværgaa-

¹⁾ Fra Ribe Amt 1936, S. 18 f.

ende, uden at der blev fundet det mindste, der kunde styrke denne Opfattelse! A. har da ogsaa en anden Forklaring, idet han nemlig paastaar, at de gamle Bygningsrester blev jævnet ud over Borgbankens Kant, da der skulde bygges et nyt Hus. Og dog hævder A. i samme Afhandling, at ved samme hypotetiske Lejlighed blev Banken højnet; da blev »hovedmassen af jorden slæbt derud.« Dette først at smide Toppen af Banken ud over Voldstedets Kant og dernæst paaføre Masser af Jord er i sig selv selvmodsigende, desuden støttes det ikke af de under Udgravningen iagttagne Forhold; thi baade mod Nord og Syd blottedes Borgbankens Fod, hvorved bl. a. konstateredes en tæt ved Vandspejlet omkringgaende lille Lervold, se Kortet S. 28 i L. N.s Afhandling. Havde der været nedkastet Oldtids eller ældre Middelalders Kulturrester fra Borgbankens Top, da Stenhuset rejstes, maatte man vente at finde noget af det nedkastede her. Der fandtes intet.

Derimod viser Udgravningen, at Borgbanken i selve sit Anlæg har visse Ejendommeligheder, der stemmer overens med Forhold hos andre middelalderlige Anlæg. — Lidt længere inde i Landet ved Varde Aa ligger en lille Borgbanke, Knubholm, i Torstrup Sogn. I Sommeren 1936 foretog jeg sammen med flere og i fuld Forstaaelse med Nationalmuseet Udgravninger her. Fund i Bunden af Voldgraven — blandt andet af Skaar af samme Slags rhinsk Stentøj, som blev fundet i Vardehus' Borgbanke — gav en Datering til yngre Middelalder, hvilket stemmer godt overens med, at Dr. O. Nielsen har bestemt Knubholm til at være Stedet, hvor Kalsgaard har staaet. 1406 nævnes de Godser, »paa hvilke Fæstningen Calsgarde stod.« Der menes derfor, at Dronning Margrethe har nedbrudt Borgen. Knubholm var opbyggt paa samme Maade som Lastebanken: inderst bestod Voldstedet af Lyngtørv, og ved Foden af Banken tæt ved, hvor Voldgravens Vandspejl havde været, fandtes der en tilsvarende omkring-

gaaende Lervold — en Slags Fodkrans af Ler. — Ogsaa under Udgravningen af det middelalderlige Næsholm i Ods Herred har Vilh. la Cour paavist, at der langs Voldstedets Fod var dannet en Ydervold af Ler.¹⁾ Verfet ved Misthusum, der efter daterbare Potteskaar tilhører det 13. Aarhundrede, var til Dels opbygget af Tørvejord.²⁾

Det maa betragtes som tilstrækkelig klarlagt, at de ved Udgravningen af Vardehus' Borgbanke iagttagne Forhold i k k e bekræfter en Teori om, at Vardehus skulde have staaet paa denne Banke siden Vikingetiden eller ældre Middelalder, men at Lindberg Nielsen i sin førnævnte Afhandling med fuld Ret har kunnet opgøre et af Undersøgelsens Resultater saaledes: »Det 1439 ødelagte Vardehus har ligget paa Lastebanken, vistnok fra ca. 1300.«

Efter at foranstaaende Artikel var skrevet, bad jeg Museuminspektør Hugo Matthiessen om at fremsætte en Udtalelse om Spørgsmaalet i en Efterskrift. Jeg modtog da følgende Brev med Ret til Offentliggørelse:

I Anledning af Deres Forespørgsel skal jeg herved tilde mig at udtale, at saa vidt jeg har haft Lejlighed til at følge Udgravningerne paa Lastebanken i Varde Enge, var der intet som helst, der kunde tyde paa, at Bebyggelsen gaar stort længere tilbage end 1300erne. Forskellige Byggeperioder lod sig i k k e udskille, og alle de — spredt over hele Udgravningen lige til dens Bund — opsamlede Potteskaar og Smaagenstande, som det overhovedet var muligt at datere, viste sig efter den paa Nationalmuseet foretagne Gennemgang alle at tilhøre 1300erne og første Del af 1400erne.

Deres ærbødige

Hugo Matthiessen.

¹⁾ Nationaltidende 21/10 1936.

²⁾ V. Nordmann: Arkæologisk geologisk Undersøgelse ved Misthusum, Aarb. f. nord. Oldk. 1935.

En Plantningsmand og Hedeopdyrker.

Af *Chr. Madsen, Hodde.*

Hvert Sogn har vel nok, eller har haft, sine Hedeopdyrkere og Plantningsmænd. Der er før skrevet heri om Hedeopdyrkeren Morten Mortensen af Hodde og lidt om Niels Møller af Letbæk, der plantede den skønne Plet ved Letbæk Mølle-dam; her skal i det følgende meddeles lidt om en Mand og hans Gærning — en Hedeopdyrker og Plantningsmand, nemlig forlængst afdøde Gaardejer og Sognefoged i Hodde Sogn **N i e l s T r a n b e r g T h o m s e n**.

Han var af gammel Bondeæt: hans Fader Thomas Bertelsen, f. i Agervig d. 2. April 1800, og Moder Laurine Mette Kathrine, født Nielsdatter, f. i Skjern d. 27. Novbr. 1813 (Gamle Trine i Hessel blev hun kaldt i mange Aar). Han blev 79 og hun 91 Aar gl. De ejede Gaarden i Hessel By, hvor Sønnen Niels Tranberg fødtes den 11. Juni 1844.

I ældre Tid laa der flere Gaarde samlet i Hessel By, saa den dannede ikke saa lille en Landsby, af Gaardene er der kun to tilbage, de andre er flyttede ud paa deres Marker.

I sin Opvækst var Tranberg beskæftiget paa den ca. 90 Tdr. Ld. store Gaard, ligesom andre Bøndersønner den Gang. Megen Arbejde og lidt Fritid. Det var den Gang, Bønderne i Hodde Sogn blev Selvejere, de havde før været Fæstere til Stamhuset Nørholm, der grænser til Sognets vestre Skel.

Tranberg aftjente sin Værnepligt i Fredericia og Hald og blev udtaget til Underkorporal; efter sin Hjemkomst fra denne Post blev han Fører og Leder af et Skyttekorps paa Hjemegnen, og med dette Korps var han mødt ved Jyllands Vestbanens Aabning for at hylde Kong Kristian IX i Aaret 1874. — En Gang senere var han med til at hylde samme Konge, nemlig ved Systemskiftet den 1. Sept. 1901.

Efter sit Giftermaal med Johanne Sørensen af Hodde By (f. $\frac{20}{3}$ 51) overtog de Gaarden i Hessel i Aaret 1877.

I 1888 købte Tranberg 58 Tdr. Ld. Hede fra Hodde Præstegaards omfangsrige Jorder og begyndte straks at forvandle den ret gode Hedejord til produktiv Agerjord efter den Tids Metode: Pløjning og Harvning 2 à 3 Gange i ca. 3 Aar.

Her Fremgangsmaaden ved Opdyrkning af Hede i Tranbergs Tid og længe før. I Reglen blev Lyngen — hvis den var tæt og lang — afbrændt før den første Pløjning. Lyngen skulde helst være godt tør, inden den blev antændt, hvilket skete i Vindsiden og helst paa flere Steder. Ilden aad sig da fremad, indtil det bestemte Stykke Hede var fri for Lyngvækst; en passende jævn Vind var godt dertil. Der skulde passes paa, at Ilden; der kunde være meget graadig, ikke »tog selv«, bredte sig til mere end beregnet, hvilket kunde ske især ved mere opblæsende Vejr eller ved Vinddrejning, da kunde der let blive en større Hedebrand.

Efter Afbrændingen laa Hedejorden færdig til at pløjes, den blev saa tyndpløjet med Datidens danske Svingplov og blev forsøgsvis ogsaa tromlet bagefter, saa »Fugerne« kunde lægge godt til. Det pløjede Areal laa saa hen i ca. $1\frac{1}{2}$ Aar, for at Lyngskjolden kunde raadne; naar der begyndte at spire Lyng igen, var det, at anden Pløjning foregik, og denne Pløjning var i en Dybde af 5—7 Tommer efter Jordens Kvalitet. Derefter blev der harvet paa langs

og paa tværs flere Gange, hvorefter det saaledes behandlede Stykke var færdig til at paakøres Mergel. Til 1 Td. Ld. brugtes der i Almindelighed 3 à 4 Favne Mergel, dog skønnedes paa hvor mange pCt. Kalk Merglen indeholdt, og disse pCt. tog man i Reglen efter bedste Skøn. Kunde Arealet, med den udjævnede Mergel paa, henligge en Vinter over, for at den raa Hedejord og Merglen kunde skørne af Frostens, var det gavnligt for den første Afgrøde.

I de første Aar gik det ikke saa rask for Tranberg med Opdyrkningen, thi Mergelkastning og Mergelkørsel skulde jo foretages, naar der var lidt Pritid fra Gaardens Drift, men med Flid og Taalmodighed forvandlede efterhaanden den mørke Hede til grønne Agre.

Tranbergs Hustru døde d. 19. Maj 1891, og det var for ham en stor Sorg, thi hun betød saa meget for ham. Han omtalte senere sin gode Johanne med en vis ærbødig Tillidsfuldhed. Efter dette haarde Slag kunde man tænke, at hans Virkestrang øgedes, thi da tog han fat paa den anden af sine samfundsnyttige Opgaver, nemlig at plante.

Syd for Gaarden og Aaen — Varde Aa — var der en Parcel paa ca. 33 Tdr. Ld., den begyndte han nu at tilplante (1892). Heden blev plantet til med Bjergfyr, der pløjedes to Fuger op til hver Side af Plantningsfuren, og Undergrunden deri blev løsnet med Plov, derefter sattes Fyrplanterne med 1 Alens Mellemrum. Den daarligste Del af den opdyrkede Jord behandlede paa samme Maade, inden de smaa Hvidgran blev plantet. Nogle Rødgran blev forsøgsvis ogsaa plantet, men der var ringe Tro til, at de kunde gro der, men det viste sig snart, at ogsaa denne mere fordringsfulde Art trivedes godt.

Den bedste Del af den opdyrkede Jord blev vedvarende dyrket med Landbrugsprodukter, og den laa som smaa Oaser i det beplantede Areal. Naaletræplanterne var fra Planteskolen i Letbæk Mølle, der den Gang var berømt

for sine gode Fyr- og Granplanter. En 25 Tdr. Ld. blev saaledes beplantet i Løbet af 8 Aar, hvad maa anses for godt, thi Gaardens Drift og Opdyrkning af Heden fra Præstegaarden skulde jo selvfølgelig ogsaa passes.

Det ser ud til, at den Generation ved Aarhundredskiftet og noget før havde Sans og Forstaaelse for Plantning og dens Nytte, hvorimod den nuværende — de yngre — fælder Træerne og det tidt uden at plante igen.

Den unge Slægt i vor Tid burde tænke paa, hvad den vestjyske Plantning har gavnet Egnen, baade som Hindring for Sandfygning i Stormvejr og for den klamme Havgus, for ikke at tale om den Værdi og Skønhed, der er ved en smuk og velvedligeholdt Plantage.

For Fuldstændigheds Skyld gives her nogle Data om Tranbergs offentlige Tillidshverv. I Aaret 1883 blev han udnævnt til Sognefoged og Lægdsmand for Hodde Sogn, hvilke Bestillinger han varetog til sin Død. Han var Vurderingsmand for de Ejendomme, der søgte Laan fra Herregaarden Nørholm, Vurderingsmand i den alm. Brandforsikring for Landbygninger, ligeledes Vurderingsmand i den lokale Løsørebrandkasse: Tistrup m. fl. Sognes Brandforsikring, og dens Kasserer for Hodde Sogn. Var i mange Aar Medlem af Hodde-Tistrup Sogneraad — det var den Gang, Budgettet var paa ca. 14.000 Kr., nu er det over 10 Gange saa stort. Tranberg var tillige med til at starte Andelsmejeriet i Sognet og var i flere Aar et virksomt Medlem af dets Bestyrelse.

Det var nogle af hans betroede Hverv, valgt i Flæng.

Niels Tranberg Thomsen døde den 31. Marts 1907, og han blev stedt til Hvile ved sin Hustrus Side i Familiegravstedet paa Hodde Kirkegaard. Han efterlod sig 6 Sønner, Thomas og Magnus fik sig hver en Gaard i Sognet, Laurids fik en Parcel fra Fædregaarden (1907), beliggende nord for Landevejen, en Del var af den indkøbte Hede fra Præstegaarden, der byggede han sig en Gaard,

smukt beliggende ved Kæmpehøjen »Goushøj«, hvorefter Gaarden fik Navn; Lindberg har Forretning i Esbjerg, Søren i Kolding og den yngste, Frederik, har den paa Vestkysten saa godt kendte og smukt beliggende »Letbæk Mølle«.

Den ældste Søn Thomas ejede først en Gaard oppe i Hessel Udmark, som han lig sin Fader opdyrkede og forbedrede til frugtbar Agerjord, saa der, da han i 1936 afstod den til en Søn, kunde holdes ca. 80 Kreaturer paa den. Han købte saa »Tranbergs Plantage«, Parcellen Syd for Fødegaarden og Aaen; den havde været et Aktieforetagende mellem Sønerne siden deres Faders Død. Der opførte han en særdeles smuk Gaard midt i Plantagen, og den gav han Navnet »Tranbergs Minde«. Han opfyldte hermed sin Faders Ønske om at faa bygget i Plantagen.

Igennem flere Aar er der udtyndet meget i Tranbergs Plantage, da Træerne var plantet alt for tæt, der er hugget hveranden Række ud og hverandet Træ i Rækkerne, saa der bliver mere Luft og Plads til de øvrige, efter som de bliver større. De fældede Træer har i flere Aar været brugbare til Bygningstømmer, og Tømmeret i den nye Gaard er udelukkende derfra. En Del af de bedste Granstammer bliver tilsavet til Brædder og Lægter, saa de kan anvendes til f. Eks. Høsehuse og Trælader.

Gamle Tranberg i Hessel har sat sig et smukt Minde, hvilket er særlig synlig i hans Plantningsarbejde, der er en Pryd for Egnen og til Gavn og godt Eksempel for den yngre Generation.

Sogneskel og udskiftning.

Af Søren Alkær sig

Med afhandlingen derom i årbog 1937 havde jeg tænkt mig, at der ikke var mere at sige om den ting. Det viser sig imidlertid, at den skelforretning, der blev foretaget 1775 mellem Skodborghus mark på den ene side og Askov og Vejen marker på den anden, har ret dramatiske forudsætninger og forskubber bl. a. den sydlige del af skellet mellem Vejen og Malt sogne, en hel kilometer. Og artiklen ifjor bør vist have en kort tilføjelse om disse begivenheder.

Ved skøde af januar 1772 købte en bondekarl fra Gunderup i Aarre, Hans Jepsen, som også kaldte sig Gundorph, Skodborghus af godsejer Lautrup på Estrup for 5150 rd. I Handelen medfulgte tilhørende bøndergods, dog *Vejengårdene undtagen*, samt Vejen kirketiende. Det viste sig imidlertid snart, at hverken sælger eller køber rigtig vidste, hvad de havde handlet om, thi på grund af fællesskabet, her mellem Skodborghus på den ene side og Askov og Vejen på den anden, er markgrænserne usikre, og ingen ved rigtig hvor de ligger, nu da man ønsker at få dette fællesskab hævet. Ja Lautrup påstår rigtignok, at det slet ikke er fællesskab, thi vel har Skodborghus høveder lige fra middelalderen af haft ret til græsning på

de to byers sydlige marker, sammen med byernes egne, men disse har ikke haft den samme ret på Skodborghus mark. Formelt har Lautrup nok ret, men det kom ialfald ikke til at spille nogen praktisk rolle i den påfølgende retssag.

Der blev nemlig en mægtig og meget langvarig proces ud deraf. Fra 9. apr. 1773 og til 23. maj 1775 blev der holdt ca. 50 retsmøder ialt, — vist et ualmindeligt godt eksempel på hin tids lovtrækkeri, hvorved en række store tingstude i lang tid opholdt livet uden smålige hensyn til, hvor meget tid de spildte for de mange tilkaldte vidner, som det synes omtrent alle mænd og en del kvinder og drenge, både fra Askov og Vejen, men iøvrigt også folk længere borte fra, dels gamle forpagtere af Skodborghus, dels folk som havde tjent der. — Daglange afhøringer, hvor der med stor smålighed og vidtløftighed mangfoldige gange stilles de samme spørgsmål, som også hver gang får de samme svar. Især er Gundorphs prokurator, birkedommer Fogh fra Størsbøl, dygtig til at trække sagen ud med uvedkommende ting, hvad Lautrup's sagfører gang på gang protesterer imod, for det meste forgæves. Fogh er også ofte ubehagelig mod vidnerne, som jo næsten alle er bønder, kalder dem enfoldige, skælder dem ud for partiske, til en afveksling gør han nar af dem, og i et enkelt tilfælde, da vidnet er en meget fattig mand, beskylder han ham for at være bestukken, han drager hans private forhold frem, f. Eks. at han har gaet rundt og tiggert m. m. I det hele synes Fogh at være en meget utiltalende prokuratortype, pågående og brutal, men vistnok den dygtigste af de optrædende sagførere, og det lykkedes ham da også omsider at køre bønderne træt.

Sagen kom i virkeligheden ikke, som i lignende.

tilfælde ved udskiftningerne, alene til at dreje sig om, hvor megen jord Skodborghus skulde have for at opgive sin gamle græsningsret på Askov og Vejen mark, men nok så meget om, hvor *markgrænserne overhovedet gik*. Af en skelforretning, foretaget 20 apr. 1773 af 4 Mænd fra andre sogne i overværelse af Lautrup, Gundorph og en del bønder fra Askov og Vejen, fremgår det ganske vist ret tydeligt, at Skodborghus's gamle markgrænse går langs landevejen mellem Kolding og Ribe, nærmere angivet ved et gammelt dige syd for vejen, opkastet fordi selve vejen veksler, idet den i mange spor breder sig ud over sandfladen. Men henne mod øst (øst for Skallevad) har Skodborghus alligevel fået ret til godt 100 td. l. nord for landevejen, og nu vil Gundorph påstå, at det samme er tilfældet med henved 250 td. land vest for Skallevad (og nord for landevejen).

Det er om dette ret store jordstykke, som strækker sig helt hen til Skibelund krat og hvoraf Vejen bønder mener at eje 60 td. l. og Askov bønder godt 180, at striden kommer til at stå; en strid, som er os uforståelig, hvis vi ikke har i minde hvilken uhyre rolle *hævn* dengang spillede. Gundorph kan nemlig ikke føre tingsvidner for, at jorden er hans; endnu mindre har han papirer på den, men han fører mange vidner for, også bønderne selv, at disse ikke i umindelige tider har *brugt* jorden, men det har derimod Skodborghus, både til græsning og, delvis, til dyrkning. Sagen var, at til dyrkning var jorden for langt borte både for Askov og Vejen, og kreaturerne holdt man helst derfra, for med desto større virkning at kunne vise Skodborghusforpagterens tilbage, om de kom lovlig langt mod nord. Det fremgår også ganske interessant af processen, at om det sidste skete, så tog man, både fra Askov og Vejen, kreaturerne i

hus. Så klager forpagteren til herskabet på Estrup men man skal ikke tro, at bønderne heller bøjer sig for henstillinger fra den side, de forlanger erstatning og det får Askov i nogen efterårsgræsning på Estrup mark, og Vejenbønderne stilles tilfreds med noget mere gavntræ fra Estrup skov end de plejede at få. Nej bønderne var ikke altid sådan at køre med!

Der er ingen tvivl om, at formelt og historisk er det Lautrup og bønderne, der har ret: Skodborghus havde *ingen* ejendomsret til de ca. 250 td. l. Derimod havde gården i tidens løb fået en vis *brugsret*. Nu var det, hvor meget det så skulde betyde. Bønderne er godt nok klar over, at deres ejendomsret er i fare, og det må de vist have været i flere år, thi det fremgår af processen, at ialfald Askovbønderne i nogle år af og til har dyrket den vestlige del af den omhandlede jord (vest for landskjærvad) vel sagtens for at understrege ejendomsretten. Og i efteråret 1771, da Skodborghus var ret herreløs, idet der hverken var ejer eller forpagter, pløjede man endog jorden omkring Sandkjærvad, tæt op mod Skodborghus skjel (eller formodede skjel). Men dette vad var vandingssted, ikke mindst for Skodborghuskreaturerne, og hvis jorden i foråret 1772 blev tilsæet, som Meningen var, så var adgangen til vadet spærret, hvad der også var meningen.

Men det var for sent, at bønderne tog disse forholdsregler. Det var netop denne sidste opdyrkning, der gav *anledning* til processen, idet Gundorph, da han i januar 1772 købte Skodborghus, nedlagde forbud mod tilsåningen, idet han påstår at have *brugsret* til vadet (hvad dog en forhenværende forpagter på gården nægter). Lautrup lagde dernæst sag an mod Gundorph for at få forbudet hævet, — og så rullede lavinen. Men det blev *brugsretten* der sejrede

og ikke ejendomsretten. I grunden faldt der ingen dom. Bønderne blev trætte af den lange proces og sluttede for deres vedkommende forlig med Gundorph, idet man 17 feb. 1775 underskrev et forlig om »et bestandigt skel« mellem Skodborghus mark på den ene side og Askov og Vejen på den anden. Retten til sådan at slutte fred på egen hånd har de vel søgt deri, at de jo også skulde betale procesomkostninger, og det kunde ikke være småting efter deres forhold, som de allerede havde måttet ud med. Men omsider gav også Lautrup op uden at føre processen til ende. En ny prokurator han havde fået fik ham til, 3 Måneder efter bøndernes forlig, at lade det blive derved.

Men det var ikke så ringe en bid jord som Gundorph bjærgede ind under Skodborghus ved denne lejlighed, idet gårdens areal øgedes med godt 50 %! og han kunde nok bagefter prale af at have fået gården billigt. — Men for sogneskillet blev følgen ret mærkelig. Man synes i det hele på udskiftningstiden at have holdt på, at når de yderste markgrænser blev flyttet, så skulde sogneskillet følge med, og da det meste af den til Skodborghus ny erhvervede jord lå mod vest, hen ad Skibelund krat til, så førte det med sig, at sogneskillet mellem Malt og Vejen ved den lejlighed — automatisk — flyttede sig ca. 1 km mod vest. Og ud fra forliget af 1775 falder der så nyt lys over den gamle skelforretning af 1527, idet udgangspunktet ved Kongeåen har været et andet, end man efter nyere kort vilde antage.

Men sagens afslutning er ret mærkelig og må synes uretfærdig. Her var det som nævnt *brugsretten* der sejrede og ikke ejendomsretten. I Refsinghedesagen nogle år senere (se artiklen 1937) måtte Vejenbønderne erfare, at det også kunde gå omvendt. Her var deres brugsret endda *meget* ældre end den Skodborghus

havde erhvervet sig, uden at den gav dem ejendomsret til en eneste tønde land. En middelvej måtte vel i begge tilfælde været til at finde, og det må vist også antages, at når Skodborghussagen kunde ende som den gjorde, så har Lautrup næppe haft tilstrækkelig dygtige sagførere.

Herlighed i Alslev Sogn.

Af cand. jur. *H. Schlanbusch, Varde.*

I Tilslutning til min Artikel »Begrebet Herlighed efter dansk Ret« i »Fra Ribe Amt«, 1937, kan jeg oplyse, at Dommerfuldmægtig Arne Pedersen, der i flere Aar har varetaget Tinglysningstvæsenet paa Dommerkontoret i Varde, har meddelt mig, at der i Varde Jurisdiktion findes et, og kun eet, Sted, hvor Begrebet Herlighed har praktisk Betydning endnu, nemlig i Vibæk i Alslev Sogn. I Tingbogen og Skøde- og Panteprotokollerne har jeg herom fundet følgende:

Landsbyen Vibæk bestod oprindeligt kun af 6 Gaarde, der havde Matr.-Numrene 2 til 7. For alle 6 Gaarde havde Ejeren af Visselbjerg Hovedgaard forbeholdt sig Herligheden, der bestod af Landgilde af hver Gaard 28 Rdl. 4 Mark og 2 Sk. aarligt samt Retten til Jagt og Fiskeri.

Ved Skøde af 16. Juni 1858, tinglæst 28. Oktober 1862, overdrog Ejeren af Visselbjerg Hovedgaard Herlighedsretten til alle 6 Gaarde til Gaardmand i Vibæk Ventzel Hansen. Denne afstod senere Herligheden af Matr.-Numrene 2 og 7 til de respektive Ejere, og efter hans Død afstod hans Enke Herligheden af Matr.-Numrene 4, 5 og 6 til de respektive Ejere, saaledes at der med Hensyn til disse 5 Matr. Numre og de fra disse udstykkede Parceller ikke længere bliver Tale om en særlig Herlighedsejer.

Angaaende de tilbageværende Matr. Nr. 3 Vibæk blev der 9. Februar 1903 tinglæst Skifteretsattest som Adkomst for Ventzel Hansens Enke Ane, født Andersen Friis, paa Herlighedsretten, og samme Dag blev der tinglæst Skøde fra Ventzel Hansens Enke til Kirstine, født Mortensen, gift med Hans Lorentzen Ventzelsen, som hendes Særeje paa Herlighedsretten til Matr. Nr. 3 Vibæk. Dette er den eneste tilbageværende Herlighedsret i Varde Jurisdiktion.

De druknede Jyder.

En Kommentar til »Genboerne«.

I *J. C. Hostrups Studenterkomedie: »Genboerne«* (1844), 1. Akt, 5. Scene, foreslår en af Personerne, Søren Torp, at Studenterne skal være ædelmodige og glæde andre. De bør derfor sende deres Kassebeholdning, der beløber sig til den Summa 14 Rdl., 2 Skl., enten »til de brændte Svenskere eller til de druknede Jyder.« Her hentyder Hostrup til datidige aktuelle Begivenheder. I sit fortjenstfulde Arbejde: »Studier over C. Hostrups Genboerne« (1912) har Oscar Schlichtkrull S. 84 f. (jfr. smsts. S. 117) meddelt Forudsætningerne for Hostrups Hentydninger; »de druknede Jyder« henviser således til en Ulykke ved Jyllands Vestkyst, hvor der den 24. November 1843 omkom 22 Personer fra Oksby Sogn. Rektor Schlichtkrull anfører i sin Undersøgelse, hvad »Kjøbenhavnsposten« (sikkert Hostrup's Kilde) berettede om Hændelsen: »Natten mellem sidste Torsdag og Fredag [c: 1. Dec. 1843] rantes Byerne Oxbye, Blaavand og Vandflod i Oxbye Sogn af en stor og meer end almindelig Ulykke, idet ikke mindre end 23 Mænd og unge Mennesker af bemeldte Byer tilsatte Livet paa Havet i det Uvejr, som rasede samme Nat.« — Artiklen slutter med en Opfordring til offentlig Indsamling.

»Kjøbenhavnsposten«s Oplysninger om Ulykken er ikke

helt rigtige, hvad der ses af Overlærer J. Olsens Afhandling om Oksby gamle Kirke¹⁾, hvor Forfatteren på Grundlag af Kirkebogsstudier meddeler, at Ulykken, som ovenfor nævnt, fandt Sted 24. N v b r. 1843, og at der omkom ialt 22 Personer, i k k e 23, som anført i »Kjøbenhavnsposten« og af Pastor N. S. Nielsen i »Fra Ribe Amt« 1915, 313. I en eventuel ny Kommentar til »Genboerne« bør foruden til »Kjøbenhavnsposten« også henvises til J. Olsens Afhandling²⁾, hvor de rigtige Oplysninger om de druknede Jyder findes.

August F. Schmidt.

¹⁾ Fra Ribe Amt 1905, 127. Jfr. smsts. 1927, 593 og Dagbladet »Vestkysten« 28/3 1930.

²⁾ Og til Flinchs Almanak 1842, S. 30—31, hvor der findes en Beretning om en tro Hund Fidèle, der sikkert har givet Navn til Kobbersmed Smidts Hund Fidelle, der agerer i »Genboerne«, 3. Akt, 6. Scene.

Lidt Skibsfarts Historie.

Ved *N. M. Kromann.*

Indtil Jernbanerne kom til at gennemkrydse Landene og befordrede Gods og Personer fra det ene Sted til det andet, skete Samfærdselen — i alt Fald over længere Strækninger — udelukkende pr. Skib. Dagvogne og Dilligencer var kun et Supplement hertil og Befordring dermed dyrere end pr. Skib, da Vognene kun kunde medbringe begrænsede Partier. De mindre Købmænd i Varde og Ribe maatte hente Østersølandenes Frembringelser, f. Eks. Tjære og Hamp, pr. Vogn i Flensborg, hvortil Varerne var fragtet pr. Skib, medens de Handlende, der kunde hjemføre større Partier deraf, befragtede Skibe med fuld Ladning direkte fra Østersølandene. Skibene var ganske vist ikke store dengang, saa en Skibsladning set med Nutidens Forhold for Øje var kun ringe. Skibene, der gik paa Østersøen, rundt Skagen, var paa 15 à 20 Kommercelæster, og en Rejse fra St. Petersburg til Ribe varede ca. 1 Maaned, endog derover, ja Galeasen »Marie Kirstine« af Sønderho, 16 K.-Læster drægtig, var endog i Efteraaret 1802 3 Maaneder om Rejsen fra Rusland til Sønderho. Skibet var bestemt for Portugal med en Ladning bestaaende af Hamp, Potaske og Pibestaver (til Vinfade), men Modvind og Havari tvang Skibet at søge Nødhavn i Sønderho, hvor Ladningen blev opløst og solgt ved Avktion.

Oversøiske Frembringelser: Kolonial, Tobak, Vine,

Kaffe m. m. samt rinske og hollandske Artikler: Møllesten, Fliser, Stentøj, Klinker (smaa Mursten), Ost m. m. hentedes i Tiden til omkring 1741 hjem med Skibe hjemmehørende i Ho, Oksby og Hjerting og med et Par enkelte fra Ribe, og fra 1741, i hvilket Aar Fanøboerne købte deres Ø af Kronen, tillige af Fanø-Skibe, der ogsaa, efter at den holstenske Kanal i 1784 var gennemført, gik igennem denne for at drive Fragtfart paa Østersøen.

Varde og Ribe, der som bekendt sank ned til at være Smaabyer, havde efterhaanden ikke Raad til at holde Skibe i Søen eller opretholde Import- og Eksporthandelen, og da vi kommer til 1735, har Ribe kun et Skib, hvis Fører »kun er af ringe Vilkaar og ejer i sit Skib kun en ringe Part og sælger Øl og Brændevin« hedder det i Stiftamtmand Gabells Indberetning. Varde har derimod ikke et eneste Skib.

Skipperne i Ho, Oksby og Hjerting havde i 1688 faaet Bevilling til at drive Sejlads, og de har sikkert konkurreret Varde ud, den gjorde alle mulige Anstrængelser for at faa Skipperne til at nedsætte sig i Varde, men længe uden Resultat. Endeligt fik Byen dog udvirket — ligesom Ribe — at alle Skippere i Amtet boende uden for Byerne skulde løse Borgerskab i nærmeste Købstad og deltage i visse af Byernes Udgifter. Denne Forpligtelse holdt sig til Næringsloven af 1857 afløste den.

I ovenanførte Indberetning fra Gabell af 1735 opgives nu Antallet af de i Varde Tolddistrikt værende Skibe:

En Pinche, Skipper Knud Boysen, Ho, drg. 16 Læster, 22 Aar gammel.

En Galiot, Skipper Hans Kiern, Hjerting, drg. 16 L., 7 Aar gl.

En Smakke, Skipper Knud Riisbøll, Hjerting, drg. 13 L., 5 Aar gl.

En Smakke, Skipper Jens Jacobsen, Ho, drg. 12 L.,
6 Aar gl.

En Smakke, Skipper Niels Jessen, Hjerting, drg. 11½ L.,
7 Aar gl.

En Smakke, Skipper Hans Hansen, Hjerting, drg. 10 L.,
23 Aar gl.

En Smakke, Skipper Peder Riisbøll, Hjerting, drg. 8 L.,
22 Aar gl.

En Smakke, Skipper Hans Jensen, Hjerting, drg. 6½ L.,
30 Aar gl.

En Smakke, Skipper Jens Nielsen, Ho, drg. 6 L.,
20 Aar gl.

En Smakke, Skipper Gravers Iversen, Ho, drg. 6 L.,
19 Aar gl.

En Smakke, Skipper Mads Andersen, Hjerting, drg. 5 L.,
17 Aar gl.

En Skude, Skipper Søren Boysen, Ho, drg. 7 L.,
2 Aar gl.

En Skude, Skipper Terkel Hansen, Ho, drg. 5 L.,
30 Aar gl.

En Skude, Peder Bertelsen, Ho, drg. 4½ L., 22 Aar gl.

En Skude, Skipper Hans Larsen, Ho, drg. 4½ L.,
20 Aar gl.

En Baad, Svend Vestesen, Hjerting, drg. 2 L., 29 Aar gl.

Ialt 16 Skibe gennemgaaende ret gamle, men efter Dattids Forhold en anelig Flaade, hjemmehørende i et enkelt Tolddistrikt. Nu synger Danmarks Sejlskibe paa det sidste Vers, der er ialt kun 11 tilbage.

I Gabell's Indberetning hedder det saa videre: »Af disse Fartøjer har anførte Pinche og Galiot aarligt været paa Sælhundefangst (i Nordishavet), men siden Interessenterne derved ej har fundet deres Næring, har alene Pinchen været dér i Aar og Galioten søgt Fragter paa Norge, hvorfra den med Tømmer er her hjemkommen.

De andre Fartøjer er nødt til at søge Fragter ved Ribe og andre Indenrigssteder og udfører til Holland alle Slags Kornvarer, Sorte Potter, Kampesten, Talg, Svinebørster, Pennefjer, Vadmel, Smør og andre Fedevarer. Bemeldte Fartøjer hjemfører fra Norge Tømmerlast, fra Holland Kalk og Mursten samt andre Købmandsvarer efter den liden Handel og Næring, her falder (i Varde) og først paa Aaret, naar hans Majestæts Magasin Korn skal transporteres (til Garnisionerne i Hertugdømmerne), de da dermed befragtes. Paa Hamborg farer de ligeledes med Korn og sorte Potter.«

Denne Fart erobredes efterhaanden af Fanøboerne, der i 1805 ejede 170 større og mindre Skibe foruden Baadene, som besørgede Farten mellem Øen og Fastlandet.

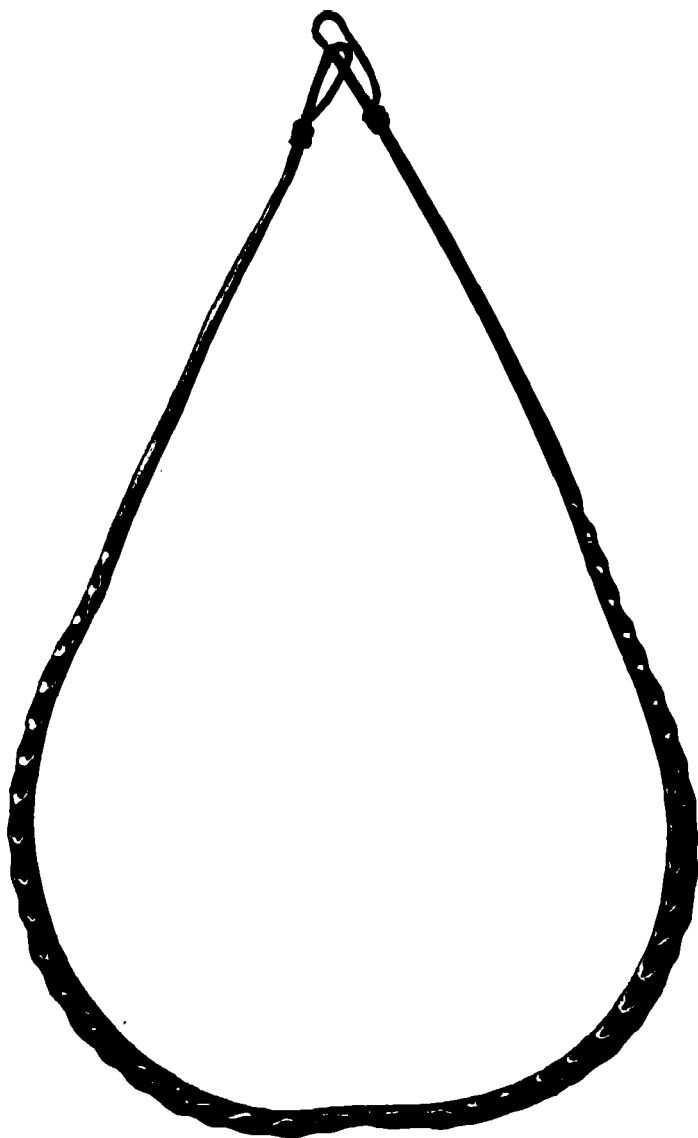
E. S. En Pinche er et Skib, fra hvilket Skipperen driver Handel, især Tuskhandel. Et saadant Skib havde ofte en hel Butik om Bord, med en handelskyndig Mand som Sælger.

En Kommercelæster er ca. 2 Tons.

Guldfundet paa Lydum Hede.

I Foraaret 1937 gik Gaardejer Johannes Højs Karl, Harry Mortensen fra Lydum, og harvede paa et Stykke nybrudt Hedejord ude paa Lydum Hede, hvor der for første Gang var saaet Korn. Da opdagede han, at der slæbte noget gult paa en Harvetand. Han troede, at det var Halm, som var ført derud med Gødningen, løftede Harven og drev videre. Da han havde vendt og i næste Omgang kom ud for Stedet, saa han, at det blinkede gyldent. »Det er ikke Halm«, tænkte han, standsede og tog det op. En underlig tung Genstand laa i hans Haand. Hvad det var, vidste han ikke, men tog den med hjem til sin Husbond. Han kunde heller ikke sige, hvad det var. Efter en Tids Forløb tog Johannes Høj over og viste den til Lærer Kristensen, Lunde, der straks sagde, at det var Danefæ af stor Værdi, en skøn og ejendommelig Halsring fra den germanske Jernalder. Dens Alder var en 13—1400 Aar. Derpaa indsendte Kristensen Guldsmykket til Nationalmuseet. Statsguardeinen fandt, at dets Vægt var 170,6 gr og dets Guldholdighed 825 ‰, hvorfor dets Metalværdi kunde bestemmes til 703 Kr. 70 Øre. Museet forhøjede dette Beløb til 750 Kr., idet det gav Finderen en Dusør.

Naar Ringen var saa let at bestemme, selv for en Amatør, skyldtes det dens karakteristiske Form

og dens Ornamenter. Den bestaar af to massive, ensdannede Guldstænger, der i Nakkedelen er sammenleddede ved Øskener, dannet af de ombøjede Stænger, der her bagtil er tynde og trinde. Fortil tiltager Stængerne i Tykkelse, saaledes at de bliver tykkest nogle Centimeter fra de forreste Ender. Den forreste Del er tillige kantet paa Undersiden, dog er Kanterne afplattede, og en temmelig bred Flade har vendt mod Brystet, naar man havde Smykket paa. Guld er jo tungt, og dets Tryk skulde fordeles mindst muligt. Fortil har Ringen ikke været forbundet med Lukke. 4 mm ind paa hver Ende findes der nok nogle Linier, der kan minde om en Skruegang, men de er kun til Pynt. Ringen er altsaa indrettet til at lukke op, saa man kan tage den paa uden at føre den over Hovedet. Som det ses af Billedet, er den trukket ud i Pæreform, idet den spidser bagtil. Den har da raget et Stykke ud bag Nakken, mens Stængernes forreste Ender vel knap nok har naaet hinanden, naar den blev baaret om Halsen.

Paa Lydumringens tykkeste Parti er der indstempelt Ornamenter. Det er det samme Mønster, der gaar igen: et lille aflangt hjerteformet Mærke, i hvis brede Del der sidder en halvmaaneformet Figur, der atter er udfyldt med smaa ophøjede Punkter. Ornamenterne er paa hver Stang anbragt i tre Rækker, saaledes at Hjerterne i de midterste Rækker vender Spidsen opad, i de ydre Rækker nedad.

Der er flere Gange tidligere fundet tilsvarende Ringe med eller uden Ornamenter. Desuden er der fundet en Del Brudstykker. De er dog sjældent udtrukne i Pæreform, men for et Par Aar siden fandtes der ved Taastrup nær Aarhus et Par lignede, som var udtrukne paa samme Maade som Ringen fra Lydum. Ellers kendes den Gruppe af Ringe foruden fra Danmark navnlig fra Syd- og Mellemsverrige og Nord-

tyskland. Det største Stykke er fra Pommern og ligger i Museet i Kolberg (Vægt 1880 gr.). I Tid er de fra det 6. Aarhundrede og et Stykke ind i det 7.

Vi ser, at de hører hjemme i den Kreds, der i Perioden mellem 500 og 800 var præget af Germanernes Kultur, af deres noget barbariske Smag for det djærve og kraftige, svære og solide, men som dog netop i denne Periode udviklede en fin og elegant Stil, Dyreornamentikken. Noget af det ejendommeligste ved den germanske eller efterromerske Jernalder er netop dens Rigdom paa Guld. Det forklarer Arkæologerne saaledes: I Løbet af det 5. Aarhundrede rykkede Vestgoterne ind i Italien, og samtlige vestromerske Provinser kom i Hænderne paa germanske Folk, hvis Fyrster tog Gaver og Subsidier af Romerne. 459 bevilgede Kejser Leo dem f. Eks. 300 Pund Guld aarlig. Den sidste Kejser, hvis Guldmønter er fremdraget i større Tal af germansk Jord, er Anastasius, 491—518. Fra Goterne førtes Mønter og Guld mod Nord og blev bl. a. oparbejdet i disse vægtige, massive Halsringe. De nordlige barbariske Folks Guldalder stammer da til syvende og sidst fra de kejserlige Subsidier og Plyndring af rige Provinser. Vi maa dog ikke tro, disse vældige Skatte blev nogenlunde jævnt fordelt mellem vore Forfædre. De blev i Stormændenes Hænder og tjente næppe i særlig høj Grad Handelsomsætningen. Dertil var deres Kultur ikke moden. Guldet sattes nødigt i Omløb, man rugede over det med en mystisk Ærefrygt, som den kendes fra Nibelungenlied og Beowulfs Drapa. Derfor gemtes meget af denne Guld i Jorden. Det er derfra Skattefundene stammer; de kunde blive saa omfattende som et stort svensk Fund paa over 12 kg Guld.*)

*) De forhistoriske Tider i Europa II, 434. Haakon Stretelig: Jernalderen i Central-, Vest- og Nordeuropa.

Det er ikke sikkert, at Ringen paa Lydum Hede stammer fra et saadant bortgemt Depot. Der kan tænkes andre Muligheder. Den Stormandskvinde, der har baaret Ringen, kan have tabt den ved en Tilfældighed. Men en Stormand har kunnet sætte en saadan Eftersøgning i Gang, at Ringen nok skulde være blevet fundet. Jeg tror derfor ikke, den er et tilfældigt Miste. Snarere hører den til de saakaldte Offerfund.

Det Sted, hvor den blev fundet, ligger tæt Syd for den i Kanten af Lydum Plantage værende Planteskole og 120 m S. for Klaahøj med Generalstabsmærket. Hvor langt Ringen har slæbt paa Harven, ved Karlen ikke bestemt, men det kan ikke have været ret langt. Paa dette Sted bar Heden ikke Spor af nogen Sinde tidligere at have været dyrket; men paa begge Sider af Findestedet har Heden derimod tidligere været dyrket. Mod Vest var der Digevodlingsmarker vel nok fra keltisk Jernalder*), og mod Øst har Jorden været dyrket i Agre af Nutidsform, men Dyrkningen er opgivet før Udskiftningen**). Forøvrigt er Heden rig paa Oltidsgrave. Men det Sted, hvor Ringen i sin Tid blev lagt ud, var urørt Hede.

Saxo fortæller, at Kong Frode lod »ophænge en saare tung Arming paa alfar Vej«, og at »saa stor var Froles kongelige Myndighed, at selv Guld, der var lagt frem, saa enhver kunde tage det, var saa sikkert, som det laa gemt bag de stærkeste Laase«. — Denne Beretning maa man vel tage som et Vidnesbyrd om, at der endnu paa Saxos Tid var en Overlevering om, at der havde været en Tid, da man

*) Fra Ribe Amt 1934, 387 ff. Prof. Gudmund Hatt: Oltidsagre i Ribe Amt.

***) Fra Ribe Amt 1932, 214.

udlagde Guld, »saa enhver kunde tage det«. Men Grunden til, at man udlagde det, var gaaet i Glemme. Man kommer nok Sandheden nærmest, naar man antager, at Ringen er lagt ud paa Lydum Hede af en religiøs Grund, som et Offer.

H. K. Kristensen.

En Fredlysning.

Lige Øst for den gamle Varde—Ringkøbing Landevej strækker der sig gennem Frisvad et svagt Bakke­drag, kronet med adskillige Gravhøje. Mellem Blaks­mark Kro og Frisvad Mølle samler Højene sig sammen i en Gruppe, nogle ligger inde i Plantagen Vinterlyst, og uden for denne ligger der 5 tæt samlede paa et Stykke af Frisvad Møllegaards Hede. Sydligst i Gruppen ligger der 4 Rundhøje med en Højde fra 1,82 til 3,20 m og en Diameter mellem 15 og 19 m, de har alle en mindre Udgravning i Toppen. Nord­ligst ligger der en Langhøj med Længderetning Nord—Syd, 1,60 m høj med et Par ubetydelige Af­gravninger. Højene er altsaa ret vel bevarede, ligger smukt i den brune Hede og forskønner Landskabet.

I 1934 blev Møllegaarden imidlertid udstykket, hvilket i Forbindelse med Hedeopdyrkningen maaske kunde føre med sig, at ikke alene det lille Hedeareal, men ogsaa Højene vilde blive udslettet. To Mænd i Nabolaget med stærk og levende Interesse for vore Fortidsminder, Kærlighed til Egnen og en Følelse af, at der var noget at gøre godt igen efter den Vandalisme adskillige Jordejere sine Steder tidligere havde vist i deres Forhold til Oltidsminderne, blev opmærksomme paa dette. Mændene var Gaardejerne Mads Sand, Hinnebjerg, Mejls, og P. Ringgaard, Armvanggaard. De tog nu fat baade med Energi og Offervilje for at

faa Højene og Omgivelserne fredede, saa dette Sted til sene Tider kunde faa Lov til at ligge med Højene lynggroet i Hede, som det har gjort gennem mange Aarhundreder. De henvendte sig til Ejeren, Thormod Christensen, der viste baade Forstaaelse og Velvilje, fik Lærer Kristensen, Lunde, til at besigtige Stedet paa Nationalmuseets Vegne, og da det var fundet velegnet til Fredning købte de Arealet, ca. 4 Td. Land, for 400 Kr., fik ophævet en Fredskovsforpligtelse, der hvilede paa den vestligste Del, og fjernede paa aakjærsk Vis Naaletræerne der, lagde Furerne tilbage og lod sluttelig kaste en Grøft uden om hele Arealet. Udgifterne var under alt dette løbet op paa 549,75 Kr. Men Nationalmuseet gav nu et Tilskud, saa det ikke blot besørgede selve Fredlysningen, men ogsaa tog Del i den økonomiske Udgift.

I kommende Tider, naar Lyngen paa vor Egn kun blomstrer paa de fredede Smaapletter, der er tilbage af Heden i de vestjydske Sogne, vil Varde Landsogn med Glæde og Tak mindes de to Mænd, der skænkede det denne Plet, men ogsaa Historisk Samfund for Ribe Amt vil gerne bringe dem sin Tak for den Offervilje, de har vist, og for den Forstaaelse, de har af et Forhold, som ogsaa har Samfundets Interesse, og som man her — med en lille Ændring — kan udtrykke med Joh. V. Jensens Verslinier:

»Alvorlig taler ved Alfarvej
 med Lyngsvær tækket de gamles Grave:
 Henfarne Slægter — forglem dem ej!
 I Arv de gav dig en ædel Gave«.

H. K. K.

Et Stykke Bondevirksomhed gennem et halvt Aarhundrede.

Af Salomon J. Frifelt.

Den 19. Marts 1938 er det 50 Aar siden, der holdtes stiftende Generalforsamling i Esbjerg Andels Svineslagteri.

Og den 24. September, ogsaa i indeværende Aar, er det 50 Aar siden, Slagteriet indledede sin Virksomhed.

Naa ja — hvad saa? — Er der kanske nogen Grund til at ta et saadant Jubilæum højtideligt?

Nej, ikke just højtideligt. Men der er Grund til at pege paa, hvilken vældig Indsats i Egnens økonomiske Opgang og derigennem i hele Egnens Folkeliv, der gennem denne Andelsvirksomhed er øvet i dette halve Aarhundrede.

Ja, ogsaa Grund til at mindes de næsten overvældende Vanskeligheder Datidens Foregangsmænd maatte stride sig igennem, da de prøvede at rejse E. A. S. som et af Landets allerførste Andels-Slagterier. — Kun Horsens Andels Svineslagteri var stiftet godt et halvt Aar tidligere.

Forud for denne stiftende Generalforsamling i Esbjerg ligger baade et brydsomt og spændende Stykke Arbejde og et egenartet Stykke Bondehistorie. — Eller maaske rettere: Denne Generalforsamling er en Slags Viderefø-

relse af et mere end aartusinde gammelt Bondevirke: Svinehold og Svinehandel. — —

— Lige fra Skaldyngernes yngre Lag har Svinet hørt med til Menneskets Husdyr her i Landet. Og gennem lange Tidsrum var Svineholdet et vigtigt Led i Bondebrug og Folke-Ernæringen, derom vidner alene Svinets Stilling i Mytologien og Folkedigtningen.

Efterhaanden trængtes Svinet dog ud paa en Yderplads i Bondens Husdyrhold. Og ved Tidernes Ugunst og Fællesdriftens Arbejdsformer sank Svinet ned til et sølle, ringeagtet Skumpelskud — stadig værdsat som Spise, men miskendt som Husdyr.

I Opgangen efter Bondereformernes Røre kom ogsaa Svineholdet med ind i den almindelige Fremdrift. Og paa Middelaldervis dreves igen Flokke af langbenede og langbørstede Galte sønderud til Markedspladserne i Tønder og Husum. — Det var efter den gamle Bonderegel: Det er bedre at drive end at age sit Korn af Gaarde.

Det øgede Svinehold førte til, at man fandt paa selv at slagte en Del af Svinene og saa sælge Flæsket. Det gav en rele Skilling, og saa havde man endda selv de sorte Pølser og den rare Finkemad. Flæskesiderne blev saa hos Købmanden saltet ned i Tønder og solgt til Eksport. Her fra Syd- og Vestjyllands Købmandsgaarde blev det sammenkøbte Flæsk dog mest i store fasttrampede Vognmandslæs kørt til Flensborg og solgt der.

Og saa er vi inde i den Udvikling, der førte til Oprettelse af Eksport Svineslagterierne, hvor Flæsket fik en mere systematisk og ensartet Behandling for at kunne sælges paa de udenrigs Markeder.

Det første Svineslagteri her i Landet kom i Gang i Efteraaret 1865 paa Christianshavn. Og der fulgte snart flere efter.

Oprettelsen af Svineslagterier førte igen til, at der kom mere System i Opkøbet af Bøndernes Svin — ganske vist

et System, som Bonden ingen Grund havde til at glædes over. Det blev nemlig Slagterierne og Opkøberne, der fastsatte Prisen!

Naa, det var kun, hvad Bonden var vant til, naar han kom for at sælge sit Smør!

Bønderne havde under Bondereformernes hidsige Stræben bort fra de gamle Former sluppet ikke blot Fællesskabets Driftsformer, men ogsaa Fællesskabets Værn. Nu stod de ude i Enkeldriften og følte sig paa mange Maader prisgivet.

Det er en vanskelig Tid, Aarene efter 1864: Et Tidehverv i Bondens Kaar — og dermed i hele Samfundets Opbygning og Levesæt, Saa meget maatte i disse Aar bygges op fra ny: Driftsmaader, Samhandel, Fællesskab — ja, og Modet og Selvtilliden.

Det var paa næsten alle Omraader en Kamp for at nyskabe og nyrejse: Vinde indad i Styrke og Selvtillid og udad i Agtelse og Respekt trods Nederlaget og Tabet, der stadig sved.

Saadan blev disse Slægtleds Skæbne, den de kendtes ved, vandt over og gav fra sig som et Livsværk!

Det blev de vestjydske Enere, opøvet gennem Enkeldriftens strenge Krav til den enkelte, der igen fandt frem til Forstaaelse af Samlingens Styrke, den Gang de i 1882 rejste Danmarks første Andelsmejeri.

Det var de gamle Tidens Fællesskab videreført i Nytiden, lempet efter dens Krav og nu kaldet Andelssagen — gamle Tidens Bondefællesskab sat som Syldsten under Nytidens Rejsning af hele det danske Samfund.

Og i Aarene efter 1882 vokser Mejeriskorstenene frem over alt i det danske Land. — Var det en fattig Tid og en vanskelig Tid, saa var det dog en Nybruds-Tid.

Som gamle Jørgen Jørgensen, Vibholm, en Dag sagde til sin Gæst:

» . . Det var en herlig Tid, den Gang vi fik rejst de

mange Skorstene ud over Landet. Det hele saa ellers i Førstningen ret uoverkommeligt ud. Men disse her høje Skorstene blev lisom et Tegn for, at vi Bønder kunde gøre os gældende og gaa frem. Og det gav en mægtig Løftelse . . .!»

De nye Slagteriplaner i Modvind.

Da det nu var vist, det var muligt med Fordel at lave og sælge Smør gennem en Slags Fællesdrift, laa det jo ret nær ogsaa at prøve, om ikke noget lignende var muligt med Fælleslagtning og -salg af Svinene.

Forholdene her var dog adskilligt anderledes og mere vanskeligt. Men noget maatte der forsøges, for Utilfredsheden med det, man blev budt, brød paa og krævede en Udløsning.

Hvordan Svinesalget foregik i Aarene, lige før Andelslagterierne tog fat og ændrede Forholdene her, kan et enkelt lille Træk særtægne:

Det er Niels Kornelius Hansen, Rottarp i Ourtrup, der fortæller:

». . . Folk klager sommetider over, at de faar altfor lidt for djer Svin og altfor faa afregnet i 1ste Klasse. Men saa siger a: Tror I kanske, det var bedre, hvis vi ingen Andels Slagterier havde?

A har engang prøvet at levere 4 Svin og af dem faaet 6 i 1ste Klasse — og saa var a endda skidt tilfreds!

Jo se, det var den Gang, a boede i Vrøgum, da kørte a en Dag til Varde med 4 Svin. De to var mine egne, og de to andre var Smedens, ham min Svoger, I ved, og han var ogsaa med.

Vi spændte fra, som vi plejede, hos Gæstgiver Hans Jensen i Vestergade. Der gik en gammel Slagter og tog imod Svin. Han havde, som de den Gang brugte, en Slags Stempel, han smækkede ned paa Ryggen af Svinene, en-

ten de nu blev takseret til 1ste, 2den eller 3dje Kl. Det blev ikke at se paa Dyret, inden det var slagtet.

1ste Kl. kostede 16 Øre, 2den Kl. 14 Øre og 3dje Kl. 12 Øre for Pundet, levende Vægt. — Det var en fed Forretning!

Naa, den her gamle Slagter takserede kun 1 af vore 4 Svin til at gaa i 1ste Kl.

Det var vi jo ett helt tilfreds med og staar og kikker lidt paa Svinene og paa hverandre. Saa siger a:

»Hør lad os prøve at køre hen paa Slagteriet med æ Griis og se, hvad de byder der?«

Vi smækker saa Svinene op paa Vognen igen og kører hen paa Modtagelsespladsen ved Slagteriet.

Her faar vi to stemplet i 1ste Kl. Men den, som allerede var stemplet i 1ste, blev her takseret til 3dje.

Saa siger min Svoger, Smeden:

»Skal vi ikke prøve en Gang mere? Vi skal jo hen til Købmand Eriksen efter Jern, og der tar de ogsaa mod Svin.«

Nu var baade Svinene og vi andre vant til Turen, saa det gik helt let med at faa dem læsset igen, og saa dumlede vi hen til Købmand Eriksen.

Her fik vi Svinene takseret for tredje Gang. Og her smuttede de alle i 1ste Kl. saa nær som den, der henne i Vestergade blev stemplet i 1ste, her gik den i 3dje.

»Skidt med det!« siger Smeden. »Nu har vi leveret 4 Svin og af dem faaet 6 i 1ste Kl., lad os saa hellere være tilfreds med det!« — —

Tilfreds — Nej, man var nok alt andet end tilfreds! — Og det som Fællesskabsfølelsen eller Sammenholdet med Standsfæller maaske ikke havde formaaet, det virkede Utilfredsheden og Trangen til at hævde sig: Man sluttede sig sammen og prøvede i Fællesskab.

Det blev paa Horsenseggen, man først naaede et Endemaal. Her virkede Andelsmanden, Seminarieforstander

P. Bojsen, Gedved. Og ved at udnytte den Samling, der allerede var inden for Landboforeningerne, naaede han at faa Horsens Andels-Slagteri rejst og i Drift i Sommeren 1887.

Det satte Gang i Drøftelsen af Sagen andre Steder, ikke mindst i Vestjylland.

Det var i disse Aar, Nybyggerbyen Esbjerg var i Opkomst. Her var energiske, forudseende Mænd, som førte an i Arbejdet. Og de var straks klar over, hvilken vældig Gavn for Byen og hvilken fortrinlig Tilknytning mellem Esbjerg og det Opland, denne By endnu savnede, om man kunde faa et Andels-Slagteri bygget her.

Men disse Esbjerg-Mænd var ogsaa klar over, at der næppe kom nogen udefra og tilbød Byen et Slagteri. Her var man vant til selv at skaffe sig det, man havde Brug for.

En mindre Kreds af Mænd fra Esbjerg og Omegnen udsendte derfor gennem Kundgørelser i Bladene Indbydelse til et stort Møde i Esbjerg d. 5. Januar 1888 — ». . . for der at forhandle om og vedtage Oprettelsen af et Andels Svineslagteri i Esbjerg. Aktierne vilde blive paa 25 Kr., der indbetales ad flere Gange . . .«

Disse planlagte Aktier à 25 Kr. viser, hvor usikkert man endnu stod overfor selve Andelsformen. Paa et privat Møde, som 3dje Juledag afholdtes i Esbjerg hos Konsul P. Breinholt, tog man da ogsaa Afsked med disse 25 Kr.s Aktier og vedtog at rejse Slagteriet som fuldstændigt Andels Slagteri.

For bedre at faa Sagen lagt tilrette, udsattes Mødet i Esbjerg til d. 21. Januar. Og nu sættes fra anden Side ind med en voldsom Agitation imod Esbjerg Slagteriet.

I Varde havde nemlig paa den Tid i flere Aar været et Eksport Svineslagteri, som ejedes af den kendte Forretningsmand Phillip W. Heyman, Grundlæggeren bl. a. af Tuborg Bryggerierne.

Og Heyman var selvsagt ikke til Sinds uden videre at lade Bønderne trække Grundlaget bort fra Varde Slagteriet ved at oprette et konkurrerende Andels-Slagteri i Nabobyen.

Og her faar han god Støtte hos Varde Borgerne, der med Ængstelse og Harmе ser, hvorledes Opkomlingen Esbjerg prøver at gøre sig gældende og rive til sig baade her og der. — Det manglede blot, at denne Nybyggerby nu skulde hugge det Svineslagteri, Varde som Egnens ældgamle By har retmæssigt Krav paa! Derfor har Heyman og Varde Folkene let ved at finde hinanden i Arbejdet for at modvirke det planlagte Slagteri i Esbjerg.

Og den i de Aar ansete Sagfører Nonboe i Varde kan som Mellemand mellem Heyman og Egnens Bønder tilbyde Bønderne en Slags Kontrakt, hvorefter de kunde faa Lov til — mod et rimeligt stort Vederlag og en urimelig stor Part af Overskuddet! — at lade deres Svin slagte paa Varde Slagteri. — For at gøre Kontrakten lidt mere tillukkende, prøvede man at kalde den »Andelskontrakt«. —

Herved undgik man det solidariske Ansvar, som mange var bange for.

Med rigtig Forstaaelse af Folks Indstilling satte Varde Folkene ind netop her. Og i de første 3 Maaneder af det nye Aar 1888 formelig røg det over Egnen af Agitation i Aviser, paa Møder og Mand og Mand imellem. Hele Vestjylland var i de Dage delt i to kæmpende Lejre: Varde eller Esbjerg!

Nonboe var en klog General. Han fulgte P. Bojsens Eksempel og gik ud til Landboforeningslederne. Her kom han Esbjerg-Folkene i Forkøbet og afskar dem de fleste Steder den Fordel, det var at arbejde gennem de allerede stiftede S sammenslutninger.

Var Mændene fra Esbjerg snare i Vendingen, da gav Varde-Folkene dem ikke noget efter her, og for helt at

køre dem ned blev der indbudt til et stort Møde i Varde den 19. Januar — altsaa 2 Dage før den Dag, Mødet i Esbjerg var fastsat. Dette Møde i Varde den 19. Januar 1888 var fra Varde-Folkenes Side planlagt som et vældigt Opbud fra hele Vestjylland og som et afgørende Nederlag for Esbjerg-Slagteriplanerne — ja, og helst Tilslutning til »Andelskontrakten« med Hr. Heyman.

Og stort blev Mødet — over 600 Deltagere. — Men Nederlaget kunde lige saa godt heftes paa den ene Part som paa den anden. De fleste Talere var for Varde-Planen. — Men Afstemningen viste den anden Vej — Hr. Nonboes og Hr. Heymans Andelskontrakt vandt ikke udelt Begejstring.

Begge Parter vedtog dog ufortrødent at arbejde videre for deres Planer.

Hvordan Stemningen i Varde By var, fik Jørgen Jørgensen fra Mosevraa og hans gode Ven, Stampmølleren fra Oksbøl at mærke efter Mødet: Der var ingen Steder i Byen, de kunde faa en Puns skænket, den maatte de køre ud til Tændpibe Kro for at faa! — Og Staldkarlen i den Købmandsgaard, hvor de havde Heste og Vogn indstaldet, bandte paa, at de selv kunde faa Lov at spænde for!

Og bagefter knoldede Drengene dem ud af Byen med Snebolde. — Altsammen fordi de paa Mødet havde talt Esbjerg-Slagteriets Sag.

Ogsaa Mødet i Esbjerg 2 Dage efter blev, hvad Avisreferater plejer at kalde »livligt«. Dette Møde var tænkt som en stiftende Generalforsamling. Men Varde-Agitationen havde virket, at man ikke nær havde naaet det Antal Andelshavere og Svin, der var nødvendigt som Grundlag for et Andels-Slagteri.

Den stiftende Generalforsamling maatte udsættes. Og denne Udsættelse udnyttedes til det yderste fra Varde-Folkenes Side.

Paa Mødet i Esbjerg naaede man dog til Enighed om nogle ret vigtige Punkter: Agitationen for og Tegningen af Andelshavere og Svin til Andels-Slagteriet i Esbjerg skulde fortsættes med Kraft. Slagteriet bygges, saa snart der var tegnet 20,000 Svin, men heller ikke før.

Garantisummen skulde tegnes med solidarisk Ansvar sognevis, saaledes at hvert Sogn heftede for et Beløb i Forhold til det inden for Sognet tegnede Antal Svin.

Da man regnede med at skulde bruge 150,000 Kr og fastsatte 20,000 Svin som Mindstetal, blev Garantisummen altsaa $7\frac{1}{2}$ Kr. pr. Svin.

Det var herudfra, Sagfører Nonboe paa Møderne med mørk, rystende Mæle kunde fremmane den frygtelige Mulighed, at hele Sogne kunde gaa fallit og bringes til Betlerstaven ved Bøndernes utrolige Letsindighed, naar de tankeløse vovede sig ud i dette Uføre med solidarisk Ansvar!

— Nej, de vestjydske Bønder var saavist ikke letsindige. De havde en indgroet Uvilje imod Kaution, solidarisk Ansvar og Gældsforpligtelser og alt det, som ikke kunde overses. Og da man paa de udsendte Tegningslister netop skulde sætte sit Navn under den Slags, er det forstaaeligt, at Tegningen af Svin til det nye Andels-Slagteri gik overmaade trægt.

Det var rent forbavsende, saa faa Svin, der viste sig at være omkring i Sognene — selv paa de større Gaarde tit kun 3—4 Svin gennem et helt Aar! Jo, for man vilde jo godt med i Andels-Slagteriet for at prøve, om man ikke her kunde faa bedre Priser. — Men Ansvar og Forpligtelser — Føj!

Saa prøvede man at holde Garantien nede paa det mindst mulige ved kun at tegne sig for Halvdelen eller endnu mindre af de Svin, man regnede med at levere — det, de gamle Tegningslister i Slagteriets Arkiv nu fortæller os.

Men paa den Maade blev der lang og træls Vej frem

til de 20,000 Svin, der var sat som Mindstetal.

Alt dette var Grunden til, at den stiftende Generalforsamling flere Gange fastsattes og igen maatte udskydes.

Endeligt fastsættes Dagen til den 19. Marts, der er da tegnet omkring 3,700 Andelshavere. — Det nøjagtige Tal findes ikke mere i Slagteriets Arkiv.

Ganske vist viser det sig, at disse omtrent 3,700 Andels-haver kun har tegnet omkring 17,000 Svin. Og ifølge Vedtagelsen paa tidligere Møder kan Slagteriet altsaa ikke endnu bygges.

Men de Mænd i Esbjerg, der havde sat Sagen i Gang og gjort et stort Arbejde for dens Løsning — vi kan blot nævne Møller H. C. Hansen, Spangsbjerg, Konsul P. Breinholt, Skibsbygger Th. Dahl og Entreprenør H. Hoffmann — de var ikke til Sinds at lade Sagen trække i Langdrag og derved sandsynligvis lade Varde-Planerne føre Sejren til Nabobyen.

Nej, Slagteriet skal bygges i Esbjerg, det er det rigtige Sted: Porten ud mod Vest! Og det skal bygges straks. — Raskt skal det gaal — Derfor siger disse 10 Mænd: Vi garanterer for Leveringen af de 3000 Svin, der endnu mangler i de 20,000!

En storstilet Haandsrækning fra Esbjergs Borgere til vestjydske Bønder.

Naa—aa, vil andre mene: De Esbjerg Mænd havde nok ikke noget imod at sælge en passende Grund til passende Penge til Slagteriet! Og Grundene ved Siden af faldt ikke i Pris derved. Det vidste de ogsaa!

Sandt nok. — Men selv Hensynet til Grundene medregnet, var det alligevel denne Garanti for de sidste 3000 Svin, der førte Sagen over et dødt Punkt og gjorde, at man den 19. Marts 1888 kunde holde stiftende Generalforsamling i Esbjerg Andels Svineslagteri, vedtage Lovene, man længe havde drøftet, og tage fat paa Bygningen af Slagteriet.

Bygningen af Slagteriet.

Havde der været Modvind og Vanskeligheder at overvinde for at naa frem til den stiftende Generalforsamling, saa blev Vanskelighederne ikke mindre, nu man skulde til at virkeliggøre Planerne.

Der skulde købes Byggegrund, findes Arkitekt, tages Stilling til Udkast, Overslag, Lønninger — afholdes Licitationer, bjærges Is, antages Haandværkere, Direktør, Bogholder, Slagtemester, Arbejdere — og faa eller ingen kunde siges at være Fagfolk. — Og der skulde fastlægges Modtagelsespladser over hele Vestjylland, antages Modtagere og Vejere, købes Vogne, Vægte, Maskiner. Pengeforholdene skulde ordnes.

Ja, og bag ved alt dette laa Afsætningen af Slagteriets Varer med alle dens Vanskeligheder. — Ukendt og uprøvet var jo det meste.

Ikkesandt, man faar Respekt for de Mænd, der frivilligt gaar ind i dette Arbejde til egen og Standsfællers Gavn!

Saa tog man fat paa Slagteriets Opførelse. Og fuldførtes denne end ikke paa 70 Dage, som det den Gang hed sig, saa var man dog færdig til at indlede Driften den 24. September samme Aar.

Det maa ha været en stolt Dag for de Mænd, der havde sat deres Arbejde og Indflydelse ind for at naa saa vidt. Nu var altsaa E. A. S. en Kendsgerning, Slagteriet rejst og i Drift. — Saa gik vel Resten noget nær af sig selv.

Havde kanske nogen før Tiden troet saaledes, saa kom de til at tro om igen!

Sammen med Virksomheden indledes ogsaa nye Vanskeligheder.

De vestjydske Bønder var endnu saa lidt opøvet i Fællesskabets Sammenhold. De allerfleste var gaaet med i

Andels-Slagteriet, fordi de regnede med at faa større Pris for deres Svin her.

Og da det viste sig, at Heymans Slagteri i Varde satte Priserne op, saa det kneb det nye Andels-Slagteri at følge med, da er der adskillige, der bryder sig fejl om givet Ord og Underskrift og leverer deres Svin til det Slagteri, de tror, gir en Daler mere! Andre bliver sure og mistroiske.

Det kommer saaledes frem ved Opgørelsen for 1890, at 586 Andelshavere slet ingen Svin har leveret!

Overskudet det første Aar bliver ogsaa langt mindre, end man havde ventet. — De fleste var i det hele taget gaaet ind i den nye Sammenslutning med alt for store Forventninger. Derfor Skuffelsen og den stærke Misnøje.

Swineleveringen til Slagteriet blev de første to, tre Aar af disse Grunde mindre, end man havde regnet med. De 10 Garanter med de 3000 Svin, »Papirsvinene«, som de nævnes — trykker sig ved at rykke ud med en Del af Garantisummen. — Forstaaeligt nok! — Men Generalforsamlingen holder dem fast ved deres Underskrift.

Disse første Aars Generalforsamlinger i E. A. S. udarter til rene Braavallaslag, der staar Gny af ud over hele Vestjylland. Der er saavist ogsaa nok at kritisere, det skal indrømmes. Men samtidigt skal understreges, hvor nyt og uprøvet alt er.

De indkaldte tyske Slagtersvende og Mestre er stridbare Gemytter. Kævl og Strid paa Slagteriet er en jævnlig Afveksling!

Afsætningen af Affaldet svigter, saa en Del maa i store Vognmandslæs køres ud som Gødning.

Selv Vejen til Slagteriet — den nuværende Englands-gade — henligger ved Vintertide i et bundløst Ælte, næsten ufremkommelig.

Driftskapitalen, 50,000 Kr., viser sig ret snart utilstrækkelig. Og for at ikke Slagteriet skal tvinges til at standse efter et halvt Aars Drift, maa Formanden, Møller H. C.

Hansen, og Næstformanden, Skibsbygger Th. Dahl, selv fremskaffe og kautionere for yderligere 20,000 Kr. — En mægtig Sum den Gang.

Den første Direktør, S. F. Woldbye, var muligvis dygtig nok, men egenraadig. Han kommer snart i stærk Modsætning til Bestyrelsen og maa gaa allerede i Oktober 1889.

Som en lille Tilgift til alle de øvrige Bryderier nedbrænder en stor Del af Slagteriet den 13. December 1889.

1891 naar man op paa en Slagtning paa 31,425 Svin. Og dermed er man naaet ud over Vrøvlet med »Papirsvinene«.

Saa gaar det nogenlunde et Par Aar.

Svinene, der leveres, er for en stor Del af de gammel-dags fede Racer. Det gør heller ikke saa meget, for Størsteparten af Flæsket sender man til Hamborg, da Tyskerne i Modsætning til Englænderne gerne vil købe de fede Varer. Men 1895 lukker Tyskland af for al Indførsel af dansk Flæsk. — Der staar saa Esbjerg Slagteri med sine fede Flæskesider, som Tyskerne ikke maa faa, og Englænderne ikke vil ha.

E. A. S.s Regnskab for 1895 viser den højeste Slagtning, der er naaet i Slagteriets 7 Aar, nemlig 56,075 Svin — men slutter dog med et Underskud paa 49,606 Kr.

Dette Underskud lige ved Udgangen af en 7 Aars Periode (Andelshaverne var bundet for 7 Aar ad Gangen) rystede Slagteriet i sin Grund og stod de nærmest følgende Aar som et truende Spøgelse, det kostede baade Tid og Penge at faa manet ned.

Nej, det var ingen jævn og banet Vej for de Mænd, der gik i Spidsen og førte E. A. S. gennem de første vanskelige Læreaar.

Det magtede kun en stærk og selvstændig Ledelse, der havde Vilje til at gi Tid og holde ud.

Mændene i Ledelsen.

Der var ringe Grund til at misunde de Mænd, som den 19. Marts 1888 blev valgt ind i Bestyrelsen for E. A. S. Det var et brydsomt og utaknemligt Arbejde, de gik ind til.

Den første Bestyrelse for E. S. A. var følgende 15 Mænd fra Esbjerg og Sydvestjylland:

H. Hoffmann, Damsmark. P. Breinholt, Esbjerg. H. C. Hansen, Spangsbjerg Mølle. N. H. Buhl, Lundsbygaard i Aadum. Th. Christensen, Nymindegab. Niels H. Uhd, Egknud i Ølgod. Niels Kristensen, Oksbøl. I. P. Hansen, Gørding Mølle. H. Pedersen, Gunderup. Bakken Nielsen, Billumtarp. P. K. Pedersen, Frøsiggaard i Vilslev. Th. Dahl, Esbjerg. Mouritz Jensen, Hoven. N. M. Pedersen, Asp. N. Nielsen, Haragergaard.

Foruden disse Mænd har selvfølgelig mange andre gjort et godt grundlæggende Arbejde forud for Slagteriets Oprettelse.

Her skal kun nævnes Landinspektør Clausen, Varde, Jørgen Jørgensen, Mosevraa, der i mange Aar var Revisor ved Slagteriet, Lærer Nielsen, Darum, Møller H. P. Bojlesen, Sdr. Bork Mølle, og P. Jensen, Eg. — De tre sidstnævnte blev siden valgt ind i Bestyrelsen.

P. Breinholt valgtes til Formand. Men han naaede kun at lede et enkelt Bestyrelsesmøde, før han paa Grund af Helbredshensyn trak sig tilbage.

I hans Sted valgtes da H. C. Hansen, Spangsbjerg Mølle. Og igennem Slagteriets første 12 Aar med alle deres Vanskeligheder og Bryderier ledede Hansen nu Slagteriet med fast og myndig Haand.

Da Hansen i 1900 trak sig tilbage, blev Lars Mose fra Aarre hans Afløser.

Skulde man med faa Ord prøve at særtægne disse to

Dir. H. P. Nordland.

Eskild Toft, He.

Lars Mose, Aarre

**H. C. Hansen,
Spangbjerg.**

Dir. Chr. Emborg.

**Anders Bruun,
Gjesing.**

Formænd, kan man sige, at Møller H a n s e n var Forretningsmand, men L a r s M o s e var Andelsmand.

H. C. H a n s e n var en dygtig og reel Forretningsmand. Naar han efter grundig Overvejelse havde taget et Standpunkt, stod han fast og var ikke til at rokke. Og saa havde han det økonomiske Rygstød, der gav hans Ord Vægt — ja, og hans Navn Værd som Kautionist for Slagteriet!

For L a r s M o s e var Andelssagen ikke blot en særegen Forretningsform, men en Idé.

Og denne Idé: Sammenholdets og Fællesskabets Idé til Selvhævdelse og til Gavn for baade den enkelte og Helheden, viede Lars Mose sin Arbejdskraft inden for E. A. S. i de følgende 15 Aar.

Ved L a r s M o s e s Afgang i 1915 valgtes J e n s N y g a a r d, Sædding, som Formand. Men allerede Aaret efter trak N y g a a r d sig ud af Ledelsen. Og E s k i l d T o f t blev nu Formand.

Denne solide og særprægede Bonde oppe fra He var nu Formand, indtil han ved Adskillelsen mellem Esbjerg og Struer Slagterier i 1930 blev valgt til Formand for Struer Slagteri.

I E s k i l d T o f t s Sted valgtes da den nuværende Formand for E. A. S. Gaardejer A n d e r s B r u u n, Gjesing.

A n d e r s B r u u n er Typen paa en moderne dansk Andelsbonde og Foregangsmand, der har taget Arv fra de gamle solide Bønder i forrige Slægtled, men har lært og faaet Paavirkning af Nytidens Viden og Syn.

Gennem de svundne 50 Aar har 5 forskellige Direktører staaet i Spidsen for E. A. S.

Ved S. F. W o l d b y e s Bortrejse 1889 antoges C. H a n s e n som Direktør. Paa Grund af Uoverensstemmelse om Lønnen fratraadte han sin Stilling i 1895, og samme Aar rejste han Esbjerg Privat-Svineslagteri.

Hans Efterfølger som Direktør blev Slagteriets da-

værende Bogholder H. P. H a n s e n, bedre kendt under Navnet N o r d l a n d. Under hans og Lars Moses Ledelse udfoldedes en stærk Agitationsvirksomhed for des bedre at knytte Andelshavere og Virksomhed sammen.

H. P. N o r d l a n d døde i April 1915 og efterfulgtes af tidligere Bogholder i Struer M. K i r k e g a a r d, der dog efter 1½ Aars Ledelse maatte trække sig tilbage.

Og fra Januar 1917 tiltraadte den nuværende Direktør C h r. E m b o r g, tidligere Sorø, Stillingen i Esbjerg. Under hans kyndige og faste Ledelse naaede E. A. S. frem til gennem en Aarrække at staa som Danmarks største Slagteri med 17 til 19 Tusinde Andelshavere, og en Aarsomsætning stigende fra 10 til over 42 Mill. Kr.

Arbejdsaar og Fremgangsaar.

Naar her fortrinsvis er omtalt Vanskelighederne ved Oprettelsen af E. A. S. og Modgangen i de første brydsomme Arbejdsaar, fordi dette vel nok nu mest maa regnes for Historie, saa skal dog ogsaa som et Modstykke i et kort Rids nævnes den Opgang og Fremdrift, der omsider fulgte.

De vanskelige Læreaar for E. A. S. maa vel nok regnes helt til Aarhundredskiftet. Da bliver Opgangen mærkbar og støt paa alle Omraader inden for Erhvervslivet, stærkest vel nok inden for Landbrugets Andels-Sammenslutninger.

Og i denne almindelige Opgang og Fremdrift var E. A. S. Parthaver saa godt som nogen af Landbrugets Virksomheder.

Ved Aarhundredskiftet havde E. A. S. noget nær samme Antal Andelshavere som ved sin Stiftelse i 1888 — omkring 3,700 — Slagtingerne var i 1900 ialt 25,295 Svin med en Omsætning paa 1,412,533 Kr.

I 1905 er Andelshavernes Tal vokset til 6,820. Og der er det Aar slagtet ialt 68,721 Svin, og Omsætningen er steget til 4,301,528 Kr. Der er nu stærk og stadig Tilgang af nye Andelshavere, ikke mindst oppe fra Thy og Lemvigegnen.

Det er da nødvendigt i 1906 at foretage en større Udvidelse og delvis Ombygning af Slagteriet, da den stadige Tilgang af baade Svin og Andelshavere fortsættes. Fra 1906 til 1907 stiger Slagtningerne saaledes fra 81,264 til 111,044 Svin. Og der melder sig det Aar 1906 nye Andelshavere.

Den store Udvidelse 1906 magtede dog ikke at staa Maal med den stærke Udvikling og Fremgang. Allerede kun et Aars Tid derefter er Slagteriet igen for lille til den voldsomme Tilgang.

Og i 1911 maa man skride til at lukke for Tilgang af nye Andelshavere en Overgang. Slagteriet er da oppe paa 10,293 Andelshavere. Slagtningen er 134,142 Svin og Omsætningen 8,920,246 Kr.

I 1912 og 1913 bygger E. A. S. saa for sit nordlige Op-land et stort Filial-Slagteri i Struer. Det kostede 505,710 Kr. og var den Gang Landets største og mest moderne Svineslagteri.

I 1914 er Slagtningerne oppe paa 183,429 Svin og en Omsætning paa 14,336,676 Kr.

Saa kommer Krigstiden med sine Omvæltninger paa alle Omraader.

Ved den lave Maksimalpris paa Flæsk og den tvungne Kornaflevering udryddes Svinene omtrent her i Vestjylland, saa Slagteriet i 1918 kun slagtede 23,071 Svin, skønt der til Slagteriet hørte 15,112 Andelshavere.

Da Priser og Korn efter Krigen igen frigives, vokser Svineholdet til en Størrelse og Betydning inden for Landets Økonomi som aldrig før.

I 1922 naar E. A. S. især ved ny Tilgang fra Sønderjylland op paa 19,159 Andelshavere, det højeste Medlems-tal, der naaes.

Den største Omsætning i Værdi: 42,330,928 Kr. naaes i 1924.

De fleste Svin slagtes derimod i Kriseaaret 1930. Da

er E. A. S. oppe paa 298,433 Svin. Men disse mange Svin giver kun en Omsætning paa 27,883,880 Kr., for da er Krisen for Alvor inde over det danske Landbrug, hvad hele det danske Samfund — med Undtagelse af enkelte monopoliserede Kredse — ret snart faar at føle.

I 1930 adskilles Esbjerg og Struer Slagterierne og drives nu hver især som selvstændig Virksomhed.

— — —

Men det er givet, at en Virksomhed som E. A. S. ogsaa sætter sig andre Spor i sin Egn end blot i Svinestien og Foderstofhandelen.

Gennem disse 50 Aar har Virksomheden været Mellemed ved Indtjening og Formidling af godt 600 Mill. Kr. til sit Opland.

Og man skal ikke undervurdere, hvad netop dette Fællesforetagende har virket med til at fremme og præge Udviklingen og højne Egnens almindelige Levesæt.

Og der er god Grund til at lette sin Hat for de Mænd, der har ført Virksomheden frem — baade de, der tog det drøje og brydsomme Rydningsarbejde gennem de første vanskelige Aar, og de, der siden fortsatte og i Dag staar midt i det krævende og ansvarsfulde Arbejde som Ledere af denne Egnens største Andels-Virksomhed.

Historisk samfunds sommermøde i Varde 22. aug.

Egentlig skulde det, i lighed med hvad man har i Vejle og Ringkøbing amter, have været en udflugt nok så meget som et møde, en udflugt til steder, hvor et eller andet historisk minde eller et stykke ejendommeligt natur kunde tale til deltagerne; men vi fandt det forsigtigst og bedst at begynde på denne mere beskedne måde, hvor der ingen store krav stilledes til transportmidler.

Og dette vort første forsøg med et sådant sommerstævne må vist siges at være vellykket. Da man samledes på Varde slotsbanke ved 14-tiden, var der mødt henved 150 mennesker. Desværre var adjunkt Lindberg Nielsen bleven syg og kunde ikke selv holde sit foredrag om borgen i Varde, som for 500 år siden endnu lå her, men som også ganske kort efter, 1439, blev ødelagt. Lærer H. K. Kristensen, Lunde, læste så manuskriptet, og det gjorde han så godt, at tilhørerne fulgte fremstillingen med megen opmærksomhed. Derefter var der kaffebord i haandværkerforeningens sal, hvor Søren Alkærsig talte om »vestjyder«, idet han ved eksempler og småhistorier belyste nogle hovedtræk i karakteren: Umiddelbarheden, jævnheden og selvhævdelsen. Derefter var ordet frit, og der blev holdt ikke så få taler.

Det næste led i stævnet var et møde ude ved Wallenstejnstenen på Arnbjerg, hvor lærer H. K. Kristensen gav en kraftig, men sand skildring af, hvad Varde by og omegn måtte gennemgå af beskatning, udplyndring og anden overlast, især i den lange tid, 20 måneder, da Wallenstejns hårde og rå soldater huserede her, men også siden da Torstensens svenskere plyndrede egnen. — Derefter mødtes man paa museet, hvor museumsbestyrelsens formand, fhv. borgmester Niels Jensen bød velkommen og takkede historisk samfund, fordi det havde lagt sit første sommermøde i Varde. I forhallen fortalte viceinspektør Grunnet Jepsen forsamlingen om museets samlinger og om den forsvundne Nicolaj kirke, hvorefter man besøgte museet.

Historisk samfunds nye formand, forfatteren Salomon J. Frifelt, takkede de forskellige talere, ligesom han også ude på slotsbanken holdt en smuk indledningstale, som sluttede med følgende digt til Varde, »hjemstavnsens by«:

HJEMSTAVNENS BY

- En Klynge af Tage med Kirkespir rakt
mod Sky som en manende Finger.
En sivkranset Borgtomt for Minderne Vagt
i Engen, hvor Hjertegræs svinger.
En Aa, der kan svulme saa bred som en Flod,
men oftest har mumlende Stemme.
Og Enge saa bløde som Fløjls under Fod!
— Langs Fjærnet gaar Lynghedens Bræmme.
- Det sker vel, at Havet kan aande sin Gus,
lidt skarp er og Blæsten fra Vester.
Men Engen gaar tæt til det yderste Hus,
som Viber i Vaartiden gæster.
Og vel staar her Abild med krogede Knæ,
lidt knudret af Gigt vokser Bøgen.
Men Hylden gror frodig i Gavlenes Læ,
saa Blomstersne drysser langs Smøgen.

— Og færdes vi langt fra den hjemlige Stavn,
 hvor Skove vil Udsynet stænge,
 da nager os lønligt i Hjertet et Savn
 mod Heden og Aaen og Enge.

— Vi vandrer i Mindet ad Ungdommens Sti
 til »Lundens« og Arnbjerg Kilde.
 Og Parrene hvisker og tripper forbi
 som forhen, vi gik her lidt silde.

— Du Hjemstavnens By ved den glidende Aa
 — for os engang størst mellem Stæder!
 Nu finder vi Gaderne snævre og smaa
 og toppede Sten, hvor vi træder.
 Men hjemlig er Duften af Mados og Stald,
 og hjemligt, hvad Skiltene melder.
 og Svalerne svitter mod Portenes Hjald,
 hvor Børnetøj nyvasket smælder. —

— Det lufter af Brise og gryende Dag
 fjernt ude fra VidJernes Buer —
 — Graa Røgstriber vimpler som flossede Flag
 om Tagenes kurrende Duer.
 Ny stiger en Sang fra Maskinernes Jag,
 den Fremtidens Hymne vi følger.
 — Men Aaløbet mumler i glidende Mag
 om Slægtled, der skifter som Bølger.

Virksomheden 1937.

For det svundne år kan samfundet notere en glædelig fremgang i medlemstallet. Der har nemlig været en tilgang af 2 nye medlemmer i afdeling I (biblioteker o. lign.), 56 i afdeling II og 3 abonnenter. Afgangen har været 22 medlemmer, heraf 8 ved døden, samt 1 abonnent. Således bliver der ialt en fremgang på 36 medlemmer og 2 abonnenter.

Det bemærkelsesværdige er, at det er nogle ganske få mænd, der har skaffet de 56 medlemmer. Deres navne burde måske nævnes, men det er lidt vanskeligt at komme ind på. Men eksemplet siger jo det, som der også før er gjort opmærksom på, at vilde alle vore tillidsmænd omkring i sognene tage fat på lignende måde, så vilde samfundet ikke blot være ude over alle økonomiske vanskeligheder, men det vilde også ganske anderledes end hidtil kunne støtte de historiske undersøgelser, hvad enten de sker i marken eller i arkivet, som et sådant samfund *må* støtte, om det skal holde sig levende og i kraft.

Vi takker for de tilskud, vi i årets løb har modtaget: Fra staten, fra amtsrådet, fra antikvar Carl Petersens fond, fra Varde sparekasse, fra Esbjerg andels svineslagteri i anledning af jubilæet og fra bankpræsident G. M. Lauridsen, Port Angelos. Disse penge har været samfundet til stor hjælp i denne noget vanskelige tid.

REGNSKAB FOR AARET 1937

<i>Indtægt</i>	Kr.	Ø.	<i>Udgift</i>	Kr.	Ø.
Kassebeholdning	328	88	Aarbogens Trykning, Klichéer	659	95
Medlemsbidrag	2073	35	Papir til Aarvog 1938	150	00
Tilskud fra Staten	155	00	Forfatterhonorarer	393	50
— s Amtet	100	00	Foredrag	65	00
— s Antikvar Carl J. Petersens Fond	100	00	Aarbogens Udsendelse	342	90
— s Varde Sparekasse	10	00	Aarsbidrag til Historisk Fællesforening .	33	36
Gave fra Bankpræsident G. M. Lauridsen, Port Angeles	22	50	Løn til Redaktør	200	00
Solgte Aarbøger	59	10	— s Kasserer og Sekretær	50	00
— Sanghefter	75	75	Alkærsgis Repræsentation ved Fællesfor- eningens Aarsmøde	53	50
Renter	4	63	1200 Sanghefter	81	60
			Porto, Papir, Tryksager	116	01
			Kundgørelser	56	00
			Aarsmødet, Bestyrelsesmøder og Sommer- mødet i Varde	141	45
			Andre Udgifter	2	89
			Kassebeholdning	583	05
Balance...	2929	21	Balance...	2929	21

GRUNDFONDEN:

Grundfonden 1/1 1937	Kr. 1376 68
Indvundne Renter	s 55 60
	Kr. 1432 28

Dette Beløb henstaar i Landmandsbankens Afdeling i Esbjerg.

Det attesteres, at foranstaaende Regnskab er i Overensstemmelse med den os foreviste Kassebeholdning. De medfølgende Indtægts- & Udgiftsbilag er gennemregnet og afstemte med Kassebogen, uden at der har været noget at bemærke. Kassebeholdning samt Grundfondens Beholdning er os forevist.

Ladelund, Brørup, 18. Jan. 1938.

Emil Konradt.

Af Kassebeholdningen indestaar Kr. 53,31 i Postgirokontoret, Resten i Lunde Andelskasse.

Lunde Jyll, 11. Jan. 1938.

H. K. Kristensen.

Ribe, 21. Jan. 1938.

P. Lerche Thomsen.

GENERALFORSAMLINGEN bliver i år i Hjer-
ting 18. Marts kl. 19. Offentligt møde kl. 19¹/₂. Sand-
synligvis taler N. M. Krømann, Esbjerg, og cand. mag.
Højskolelærer Roar Skovmand, Askov.

Der gøres fremdeles opmærksom på, at de årbøger
og andre skrifter, som sendes til »Fra Ribe amt«, be-
des adresseret til **S. Alkærsig, Vejen.**

Til Efterretning for Eftertiden meddeles, at Kliche-
erne, der er anvendt i Fanøs Historie og Fanø Sø
mænd, vil blive deponeret i Centralbiblioteket i Esbjerg.

N. M. K.

Hos vor kasserer, førstelærer *H. K. Kristensen, Lunde, Jyll.* fåes fremdeles ældre årgange til 1,50 dog 1906, 1909, 1910, 1912, 1914 og 1919 undtagne. Af 1903, 1904, 1918 og 1928 er nogle få eksemplarer tilbage. Tilbudet gælder nuværende og kommende medlemmer.

I vort bibliotek, som nu indeholder mange værdifulde historiske ting, kan medlemmerne låne *gratis*. Kun porto, når bøgerne sendes tilbage. Alle landets historiske årbøger kan lånes her. Henvendelse til *H. K. Kristensen*. Hos ham fåes også *Outrupbogen* 5,50. *Askovbogen* og *Vejenbogens* første hefte hos *S. Alkærsg, Vejen*, henholdsvis 2,00 og 1,50. *Holstedbogen* hos *J. Chr. Frederiksen, Lintrup, Holsted*, 4,00. *Bækkebogen* hos lærer *Kvist, Kragelund, Bække*, 6,00. Hos fabrikant *N. M. Kromann, Esbjerg, Fanøs Historie*, 32,00, og *Fanø Sømænd i Storm og Stille* 1. saml. 5,00. *Kromann* sælger sine bøger til samfundets medlemmer med 20 procent rabat og mod ratebetaling.

INDHOLD

	Side
1. Bebyggelsen og opdyrkningen i Andst herred. Af Henrik Larsen	1
2. Kapelbanken i Thorstrup. Af K. Høgsbro Østergaard ..	17
3. Sankt Gertruds kilde i Torstrup. Af H. K. Kristensen.	24
4. Kvægpest. Af Søren Alkærsig	35
5. Husmand Christen Sørensen Daugård og hans brevveksling med biskop Laub. Af August F. Schmidt.....	53
6. Af pastor N. L. Fejlbergs erindringer. Ved H. P. H. Novrup, Alslev	69
7. Om Endrupholms fæstevæsen. Af lærer M. A. Ebbesen, Stignæs	97
8. Undersøgelsen af Kærgård ældre gårdtomt. Af Søren Alkærsig.....	107
9. Livet som kræmmer. Af T. Kragelund	120
10. Vardehus. Af H. K. Kristensen.....	133
11. En hedeopdyrker. Af Chr. Madsen, Hodde.....	137
12. Sogneskel og udskiftning. Af Søren Alkærsig	142
13. Herlighed i Alslev sogn. Af cand. jur. H. Schlanbusch	148
14. De druknede jyder. Af August F. Schmidt.....	150
15. Lidt skibsfarts historie. Ved N. M. Kromann.....	152
16. Guldfundet på Lydum hede. Af H. K. Kristensen.....	156
17. En fredlysning. Af H. K. Kristensen	162
18. Esbjerg andelssvineslagteri gennem et halvt århundrede. Af Salomon J. Frifelt.....	164
19. Historisk samfunds sommermøde i Varde	183
20. Virksomheden 1937	186
21. Regnskab 1937	187
Generalforsamling 1938.....	188

Historisk samfund for Ribe amt har følgende bestyrelse: Forfatter *Salomon J. Frifelt*, Ølgod, formand; lærer *H. P. H. Novrup*, Alslev; læge *H. Torbøl*, N. Nebel; forstander *Kr. la Cour Pedersen*, Skibelund; lærer *H. K. Kristensen*, Lunde, kasserer og sekretær; fabrikant *N. M. Kromann*, Esbjerg og gårdejer *S. Alkærsig*, Vejen. Redaktionsudvalget for årsskriftet er *Alkærsig*, *Kristensen* og *Torbøl*.